

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/2013
STUDIA SOCIOLOGICA XIX

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/2013
STUDIA SOCIOLOGICA XIX

NAŠE SPOLEČNÁ PŘÍTOMNOST II

Jan Vávra, Zdenka Sokolíčková,
Miloslav Lapka

Editoři: PhDr. Jan Vávra, Ph.D.
Mgr. Zdenka Sokolíčková, Ph.D. M. A.
PhDr. Miloslav Lapka, CSc.

Recenzovali: RNDr. Jana Dlouhá, Ph.D., Mgr. Barbora Duží, Ing. Marek Dvořák, Ph.D.,
PhDr. Vít Erban, Ph.D., doc. PhDr. Lubor Kysučan, Ph.D.,
PhDr. Jan Lukavec, Ph.D., prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.,
Ing. Jaroslav Mozga, Ph.D., Ing. Martin Pělucha, Ph.D.,
Dr. Ing. Dagmar Škodová Parmová

OBSAH

Úvod	7
Jan Vávra, Miloslav Lapka, Zuzana Dvořáková-Líšková, Eva Cudlínová, Obraz změn klimatu v českých denících v letech 1997–2010	9
Eva Kyselá, Teorie vnímání rizik: od psychologie k sociologii mezi daným a konstrukcí	35
Naďa Johanišová, Alternativy podnikání v nerůstové ekonomice	59
Josef Šmajš, K ontologickému pojetí kultury	79
Barbora Půtová, Civilizační kolaps sociokulturních systémů: starověká římská říše a současná globální společnost	91
Jana Karlová, Cesty za obzor: novodobý řád a divočina	107

ÚVOD

Milé čtenářky, milí čtenáři,

vydání časopisu *AUC – Naše společná přítomnost II*, které držíte ve svých rukou, volně navazuje na předchozí *AUC – Naše společná přítomnost I*, jež vyšlo na sklonku roku 2012. Také současné číslo obsahuje články věnující se různým aspektům vztahu člověka a životního prostředí, přednesené na konferenci *Naše společná přítomnost: Globální výzvy pro kulturní a sociální ekologii* v březnu 2011, nebo sepsané při její příležitosti. Jsme velmi rádi, že se nám podařilo založit určitou tradici. Na rok 2011 navázaly úspěšné konference v letech 2012 pod názvem *Naše společná přítomnost: Měníci se společnost?* a 2013 s titulem *Our Common Present: Current Challenges of Central Europe*. Zatímco první ročník byl pořádán výhradně pod hlavičkou Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, na dalších ročnících se organizačně spolupodílely i Ekonomická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové a Centrum pro otázky životního prostředí Univerzity Karlovy v Praze. Kolegyně a kolegové z akademického prostředí jistě pochopí určitý časový paradox: zatímco druhou publikaci spojenou s prvním ročníkem konference Vám nabízíme až nyní, obě publikace navazující na druhý ročník konference byly již vydány. Jedná se o anglicky psané monotematické číslo časopisu *Journal of Landscape Ecology* (5/2) a českou kolektivní monografii *Měníci se společnost?* Eponymní kolektivní monografie z třetího ročníku konference se nyní připravuje k vydání.

Obsahem tohoto čísla *AUC* je šest článků z různých společenskovedních a humanitních oborů. V prvním textu s názvem *Obraz změn klimatu v českých denících v letech 1997–2010* předkládají Jan Vávra, Miloslav Lapka, Zuzana Dvořáková-Líšková a Eva Cudlínová obsahovou analýzu novinových článků zabývajících se změnami klimatu. Následující článek *Teorie vnímání rizik: od psychologie k sociologii mezi daným a konstrukcí* od Evy Kyselé představuje různé koncepty vnímání rizika se zvláštním ohledem na rizika spojená s životním prostředím. Naďa Johanisová se ve stati *Alternativy podnikání v nerůstové ekonomice* zabývá různými přístupy k podnikání, jež nejsou v současném ekonomickém hlavním proudu dostatečně diskutovány. Článek *K ontologickému pojetí kultury* z pera Josefa Šmajse přibližuje čtenáři vztah přírody a kultury z pohledu filosofické konceptce evoluční ontologie. Součástí článku je i autorova *Deklarace závislosti kultury na přírodě*. Další stať od autorky Barbory Půtové se zabývá kolapsem sociokulturních systémů a určitými paralelami mezi současnou společností a antikou, jak napovídá

název Civilizační kolaps sociokulturních systémů: starověká římská říše a současná globální společnost. Závěr časopisu tvoří práce Jany Karlové věnovaná proměnám současného prostoru, krajiny i duše moderního člověka s titulem Cesty za obzor: novodobý řád a divočina.

Věříme, že články obsažené v tomto monotematickém čísle *AUC* přispějí svým dílem do společenskovední diskuze o životním prostředí a děkujeme Filozofické fakultě Univerzity Karlovy za poskytnutý prostor a podporu při ediční přípravě tohoto čísla. Přejeme Vám hezký čtenářský zážitek a doufáme, že Vám následující stránky nabídnou zajímavé podněty k vlastním kritickým úvahám.

V prosinci 2013

Jan Vávra, Zdenka Sokolíčková a Miloslav Lapka

OBRAZ ZMĚN KLIMATU V ČESKÝCH DENÍCÍCH V LETECH 1997–2010

JAN VÁVRA, MILOSLAV LAPKA,
ZUZANA DVOŘÁKOVÁ-LÍŠKOVÁ, EVA CUDLÍNOVÁ

Úvod

V několika posledních letech došlo v mnoha státech k poklesu zájmu o změny klimatu v porovnání s obdobím 2006–2009, kdy se tento problém těšil největšímu zájmu veřejnosti i politiků [Evropská komise 2009; Ratter, Philipp, von Storch 2012; Tuček 2013]. Naproti tomu vědci stále poukazují na probíhající změny klimatu a jejich možné dopady [např. Parry et al. 2007; Coumou, Rahmstorf 2012; Field et al. 2012]. Nedávné metastudie dokládají zcela jasný vědecký konsenzus ohledně změn klimatu a jejich antropogenních příčin [Cook et al. 2013; Powell 2013]. Důležitým prostředníkem komunikace mezi vědci, politiky a veřejností jsou masová média, která přenášejí informace a nastolují témata veřejné diskuze. Zahraniční studie naznačují, že média jsou pro veřejnost hlavním zdrojem informací o změnách klimatu [Wilson 1995; Whitmarsh 2009; Olausson 2011]. Vzhledem ke specifikům novinářské práce, ekonomickým zájmům vydavatelů a komplexnosti klimatických změn [Boykoff, Boykoff 2004; Palfreman 2006; Olausson 2011] je poměrně obtížné přenést vědecká sdělení do médií a věcně, ale zároveň zajímavě, informovat o změnách klimatu včetně všech důležitých souvislostí. Občané samozřejmě nejsou zcela pasivními příjemci mediálních sdělení, ba naopak, diskutují o nich a dokáží být vůči nim velmi kritičtí [Krosnick et al. 2006; Olausson 2011], různé skupiny obyvatel mohou také přijímat stejná sdělení odlišně [Corner, Whitmarsh, Xenias 2012]. Mnohé studie nicméně prokázaly, že informovanost o změnách klimatu a forma sdělení mají velký vliv na naše vlastní názory, postoje i chování [Bord, O'Connor, Fisher 2000; Corbett 2004; Feinberg, Willer 2011]. Podstatná část Evropanů pak udává, že není spokojena s množstvím ani kvalitou informací o změnách klimatu v médiích. Obyvatelé České republiky patří spíše mezi ty subjektivně hůře informované [Evropská komise 2008; Lapka, Cudlínová 2007; Lapka, Cudlínová, Marek 2011].

Náplní tohoto článku je obsahová analýza mediálního zobrazování změn klimatu v českých tištěných denících v letech 1997–2010. Analýza mediálního pokrytí změn klimatu je poměrně častá v zahraničí [např. Boykoff, Boykoff 2004; Carvalho, Burgess 2005; Hofmann 2011], v českých podmínkách je k dispozici pouze několik diplomových prací [Cholt 2006; Vladyka 2006; Kochanová 2009; Lukáčová 2013]. Tento článek si klade tři cíle: 1) analýza počtu článků ve sledovaném období a jejich srovnání s vybranými zahraničními studii; 2) kategorizace článků především s ohledem na kvalitu informace; 3) interpretace vztahu mezi kvalitou mediálního sdělení a postojem veřejnosti vůči

změnám klimatu. Přínos našeho přístupu spatřujeme především v zaměření na kvalitu informace, protože takové analýzy mediálního obsahu se v české ani v zahraniční literatuře prakticky nevyskytují. Na rozdíl od výše zmíněných analýz českých médií pokrývá naše práce mnohem delší časové období. Třetí cíl, tedy interpretace vztahu mezi postojem veřejnosti a kvalitou mediálního sdělení bude probírána v diskuzi, neboť přímo na tuto otázku samotná naše data neodpovídají.

V dalších částech úvodu nejprve stručně popíšeme důležité milníky spojené s výzkumem a politikou změn klimatu. Následuje přehled vybrané literatury zabývající se vnímáním změn klimatu a informovaností veřejnosti, způsobem, jakým jsou změny klimatu zobrazovány v médiích a dále představení analýz zahraničního tisku. Jelikož v Česku nebylo publikováno mnoho prací, zabývajících se tímto tématem, chceme touto cestou představit i zahraniční literaturu, takže přehled literatury je širší, než by bylo nutné pouze jako podklad pro naši studii.

Vybrané společenské a mediální aspekty změn klimatu

Již v polovině 19. století Brit John Tyndall objevil, že oxid uhličitý (CO_2) je schopen zadržovat tepelné záření a tím se podílet na skleníkovém jevu v zemské atmosféře. Na konci 19. století Švéd Svante Arrhenius poukázal na fakt, že produkce CO_2 ze spalování fosilních paliv může přispět k nárůstu teplot na Zemi. Do veřejného prostoru se pojem „globální oteplování“ (místo něž se nyní spíše používá pojem „změny klimatu“) dostal na konci osmdesátých let 20. století. V roce 1988 byly Spojené státy americké postiženy velmi horkým létem a klimatolog James Hansen hovořil v Kongresu o nástupu globálního oteplování [Palfreman 2006]. V témže roce byl společně Světovou meteorologickou organizací a Programem OSN pro životní prostředí založen Mezivládní panel pro změny klimatu (Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC), jenž pracuje jako poradní orgán OSN. Na konci osmdesátých let 20. století vyjádřili snahu politicky se zabývat změnami klimatu i americký prezident George Bush starší nebo britská premiérka Margaret Thatcherová [Boykoff, Boykoff 2004; Carvalho, Burgess 2005]. V roce 1990 vydal IPCC svou První hodnotící zprávu,¹ ve které se zabývá příčinami, riziky a možnými dopady souvisejícími se změnami klimatu i způsoby, jak jim čelit.

V roce 1992 se v Riu de Janeiro konala Konference OSN o životním prostředí a rozvoji (známá též jako Summit Země), na níž byla podepsána Rámcová úmluva OSN o změně klimatu, ve které se státy zavázaly ke stabilizaci „koncentrací skleníkových plynů v atmosféře na úrovni, která by umožnila předejít nebezpečným důsledkům vzájemného působení lidstva a klimatického systému“ [OSN 1992: 4], tato úmluva také nabádá k principu předběžné opatrnosti. V roce 1995 vyšla Druhá hodnotící zpráva IPCC a v Českém hydrometeorologickém ústavu bylo založeno Oddělení klimatické změny. Od roku 1995 probíhají každoroční konference smluvních stran Rámcové úmluvy OSN o změně klimatu, nejznámější z nich je patrně třetí konference, jež se konala v japonském Kjótu v prosinci 1997. Na této konferenci byl podepsán protokol, ve kterém se většina tehdy průmyslově vyspělých států (včetně Česka, ale vyjma např. USA) zavázala ke snížení

---

¹ Tato i další zprávy IPCC jsou ke stažení na webu organizace: http://www.ipcc.ch/publications_and_data/publications_and_data_reports.shtml.

emisí skleníkových plynů. V roce 2001 vyšla Třetí hodnotící zpráva Mezivládního panelu pro změnu klimatu, v tomtéž roce americká administrativa prezidenta George Bushe opětovně odmítla přistoupení ke Kjótskému protokolu.

V květnu 2006 měl americkou premiéru poměrně emotivní a kontroverzní dokument nazvaný *Nepříjemná pravda*, jeho česká premiéra následovala v říjnu. V dokumentu představuje režisér Davis Guggenheim bývalého viceprezidenta USA Ala Gorea a jeho osvětovou klimatickou kampaň. V únoru následujícího roku obdržel tento film Oskara za nejlepší dokumentární film. V říjnu 2006 byla ve Velké Británii zveřejněna tzv. Sternova zpráva, zabývající se ekonomickými aspekty klimatických změn, včetně jejich dopadů, nákladů na zmírňování či adaptaci. Autor v ní obhájí ekonomickou výhodnost opatření, vedoucích ke zmírňování změn klimatu [Stern et al. 2006]. V průběhu celého roku 2007 byly průběžně zveřejňovány příspěvky jednotlivých pracovních skupin, jež dávají dohromady Čtvrtou hodnotící zprávu IPCC. Nedlouho poté, v říjnu 2007, dostávají Mezivládní panel pro změny klimatu a Al Gore společně Nobelovu cenu za mír. V listopadu 2009 se v kauze zvané Climategate na veřejnost dostaly emaily ukradené vědcům z University of East Anglia a spustily velkou diskuzi o možné manipulaci s daty ze strany klimatologů. Na konci roku 2009 se konala další významná konference stran Rámcové úmluvy, tentokrát v Kodani. Ve známost vešla především tím, že na ní došlo k výrazným neshodám mezi tzv. rozvojovými a rozvinutými státy. Kamenem úrazu byla otázka, zda se i méně rozvinuté země (s rychle rostoucími ekonomikami) připojí k závazkům na snížení emisí skleníkových plynů.

Změny klimatu a veřejné mínění

Jak jsme již naznačili v úvodu, po vrcholu zájmu mezi lety 2006–2009 poklesla vnímaná závažnost změn klimatu v mnoha státech, včetně Česka. Zatímco v letech 2006 a 2007 považovalo změny klimatu (respektive globální oteplování) v Česku za problém 84 % lidí, v roce 2008 jen 75 %, v roce 2010 pak 64 % a v roce 2013 už jen 61 % [Tuček 2013]. V rámci EU patřili Češi ve vnímání důležitosti problému změn klimatu spíše k průměru i ve svých „klimaticky citlivějších“ letech [Evropská komise 2009].² Ratter, Philipp a von Storch [2012] mezinárodní pokles vnímané závažnosti změn klimatu přičítají únavě z intenzivního mediálního pokrytí tématu, proměnám počasí a politickým událostem, jako byl např. neúspěch Kodaňské konference. Scruggs a Bengal [2012] na příkladu USA dokládají, že na vnímání změn klimatu mají velký vliv ekonomické podmínky, menší vliv výkyvy počasí a nulový vliv skepticky laděné články v médiích.³ Špatná hospodářská situace vede k tomu, že změnám klimatu je připisována menší důležitost. Situace je

---

² Tato spíše nižší citlivost vůči změnám klimatu neznamená necitlivost vůči životnímu prostředí obecně. Jiné environmentální problémy (např. hromadění odpadů, znečišťování pitné vody nebo vyčerpávání surovin) jsou dlouhodobě považovány za výrazně důležitější než změny klimatu [Tuček 2013]. Změny klimatu jsou též (nejen v Česku) považovány za nedílnou součást neudržitelného způsobu života obecně [Fischer et al. 2012]. Je také zajímavé, že Češi považují změny klimatu za menší problém než např. Němci [Evropská komise 2008; Lapka, Vávra 2011], ale jejich konkrétních dopadů (např. problémy s vodou, nemocí, ekologické dopady) se obávají více než oni [Vávra et al. 2014].

³ Pokud není definováno jinak, používáme v této práci termín „skeptický“, „skepticismus“ ve smyslu zpochybňování vlivu lidské činnosti na změny klimatu. Více k různým podobám a ukázkám skepticizmu či alarmismu viz např. Duží [2012] nebo Vidomus [2013].

vnímána tak, že řešení klimatické problematiky je finančně náročné a investice by měly být směřovány především do hospodářství. I studie z EU potvrzují, že pokles důležitosti změn klimatu jako globálního problému je spojen s nárůstem důležitosti ekonomických a finančních otázek [Evropská komise 2009; Lapka, Vávra 2011].

Informovanost a kvalita informací

Vztah mezi informovaností a vlastními postoji či dokonce jednáním není jednoznačný. Zatímco některé studie [např. Bord, O'Connor, Fisher 2000] naznačují, že znalost správných příčin změn klimatu (objektivní znalost) je důležitým prediktorem pro ochotu podílet se na jejich zmírňování, Kellsted, Zahran a Vedlitz [2008] doložili, že lidé, kteří se považují za více informované (subjektivní informovanost) mají nižší obavy ze změn klimatu, což vysvětlují tím, že lidé s menšími obavami se považují za lépe informované. Samotná informovanost nemusí být rozhodující, Malka, Krosnick a Langer [2009] ukázali, že zatímco u amerických demokratů jsou lepší vědomosti o změnách klimatu doprovázeny vyšším zájmem o tento problém (respektive většími obavami), u republikánů nikoli. Jednoduchá představa nedostatku znalostí (*knowledge deficit*), který lze odstranit např. lepší informovaností je nedostačující. Mnohé studie sice potvrzují, že média jsou hlavním zdrojem informací o změnách klimatu, ale kriticky přijímaným [Wilson 1995; Whitmarsh 2009; Olausson 2011]. Olausson poukazuje na kritické výhrady švédských respondentů k mediálnímu důrazu na emoce, senzace a rychlé střídání zpráv. I když jsou ale mediální sdělení přijímána kriticky, jsou skrze média nastolována důležitá témata.

Stejně informace nepůsobí na každého stejně, je třeba brát v úvahu individualitu posluchačů. Krosnick s kolegy [2006] zjistili ve své americké studii, že lidé s nižší důvěrou ve vědce nejsou jejich sděleními o změnách klimatu v podstatě nijak ovlivněni. Corner a kolegové [2012] provedli experiment, v němž měli studenti číst dva novinové úvodníky, zabývající se změnami klimatu. Jeden úvodník antropogenní příčiny změn klimatu zpochybňoval, druhý nikoli. Experiment prokázal, že studenti skeptičtější vůči změnám klimatu vnímali tyto články jinak, než studenti neskeptičtí. Po přečtení obou úvodníků se ovšem obě skupiny staly o něco skeptičtějšími, co se týče vnímání důležitosti změn klimatu.

Kromě vlastních postojů je třeba také vzít v úvahu kvalitu podávané informace. Corbett a Durfee [2004] ve své studii s univerzitními studenty testovaly, zda má míra kontroverze a vědeckého kontextu u novinového článku vliv na čtenáře. Skutečná novinová zpráva o zesilování ledovce v Antarktidě byla doplněna v některých případech o kontext (informace o ostatních výzkumech, které ukazují, že se ledovec ztenčuje), jindy o kontroverzi (vyjádření vědce, který s výzkumem nesouhlasí) nebo o oba rysy. Po přečtení měli čtenáři vyjádřit míru vědecké jistoty o tom, že dochází ke změnám klimatu. Čtenáři, kteří četli zprávu s kontextem nebo kontextem i kontroverzí, vyjadřovali nejvyšší míru jistoty. Studenti, kteří četli zprávu pouze s kontroverzí nebo kontrolní původní zprávu, si byli méně jisti. Výše zmíněné experimenty naznačují, že vědecká skepse může zvyšovat pochybnosti o antropogenních změnách klimatu, ale zasazení do kontextu samotnou vědeckou kontroverzi převáží.

V jiné experimentální studii Feinberg a Willer [2010] zkoumali víru ve spravedlivý svět (*just-world*) a skepsi vůči změnám klimatu (zda k nim dochází a zda jsou vědecky

prokázány). Účastníci experimentu četli dva druhy článků o změnách klimatu, buď článek katastrofický až apokalyptický nebo pozitivně laděný článek zabývající se technologickými možnostmi zmírňování změn klimatu. Po přečtení pozitivně laděného článku poklesla skepse u účastníků s nízkou i vysokou mírou důvěry ve spravedlivý svět (u těch s vyšší důvěrou více). Skupina účastníků, jež četla katastrofický článek, se po přečtení rozdělila do dalších dvou skupin. U těch, kteří nevěřili ve spravedlivý svět, skepse vůči změnám klimatu mírně poklesla, ale u těch, kteří věřili ve spravedlivý svět, skepse výrazně narostla. Obdobné výsledky přinesl i druhý pokus se sledováním krátkého katastrofického videa. Autoři na základě těchto experimentů naznačují, že příliš katastrofický a emotivní způsob informování může u lidí, kteří věří ve spravedlivý svět, vést k nárůstu skepse vůči změnám klimatu (i k poklesu jejich ochoty angažovat se ve zmírňování změn klimatu), protože narušuje jejich hluboce zakořeněnou víru ve spravedlivý svět.⁴ Obsah katastrofické zprávy je jimi proto mnohdy potlačen.

Byť výše zmíněné studie mají svá omezení, především kvůli relativně nízkému počtu respondentů, naznačují, že způsob podávání informací je důležitý. Dirix a Gelders [2008] s odkazem na Rogersovu *protect-motivation theory* argumentují, že pokud hrozba přesahuje možnosti jedince s ní něco dělat, může to vést k jejímu odmítnutí a neochotě participovat na nějakém řešení. Naopak, velmi důležitý je pozitivní motivační aspekt – že je hrozba zvládnutelná. Obdobně funguje vizuální doprovod článků o změnách klimatu. O'Neill spolu s kolegy [2013] zkoumali vliv novinových fotografií na účastníky workshopu. Na základě reakcí respondentů rozdělili fotografie do dvou hlavních kategorií. Obrázky záplav, ledovců, ledních medvědů, kouřících komínů, teplotních grafů nebo odlesňování posilují přesvědčení lidí o významnosti změn klimatu (i toto je na rozdíl od předchozích studií pozitivní efekt). Fotografie solárních panelů, zateplení domů, dopravních zácp, větrných elektráren nebo demonstřujících aktivistů posilují pocit, že je možné něco se změnami klimatu dělat. Vizuální materiály, které by posilovaly obě roviny, jsou velmi vzácné. Fotografie politiků obecně neposilují ani jeden z těchto okruhů pocitů a názorů.

Vztah mezi vnímáním informací a vědeckou kontroverzí je důležitý kvůli specifickým zvyklostem vyváženého zpravodajství a je častým předmětem studií zejména v USA (viz níže). Pro námi vytvořenou kategorizaci novinových článků jsou důležité zejména práce poukazující na možný negativní dopad příliš katastrofického vyznění novinových zpráv.

Celkově vzato se obyvatelé České republiky obecně necítí být příliš dobře informováni o změnách klimatu. Dle evropského výzkumu veřejného mínění se pouze 37 % považuje za dobře informované o dopadech změn klimatu (zatímco 62 % nikoli), 36 % tvrdí že je dobře informováno o příčinách (63 % nikoli) a 34 % je dobře informováno o tom co dělat proti změnám klimatu (64 % ne). To nás řadí na poslední příčky průzkumu spolu s např. Bulharskem, Portugalskem nebo Litvou [Evropská komise 2008]. Studie Lapky a Cudlínové [2007] došla k podobným výsledkům na vzorku studentů. Pouze 20 % z českých studentů se považovalo za dobře informované o emisích oxidu uhličitého a jejich možných dopadech, 72 % nikoli. Studenti z USA a Nového Zélandu, kteří se výzkumu rovněž zúčastnili, odpovídali velmi obdobně. V jiném výzkumu, ve kterém participoval sociálně

⁴ Typickou ukázkou výrazného narušení důvěry ve spravedlivost světa je především fakt, že dopady změn klimatu, způsobených především životním stylem současných obyvatel nejbohatších zemí, ponosou budoucí generace dětí v nejchudších zemích světa. Právě motiv dětí v chudých zemích se často používá v emotivně laděných klimatických kampaních.

stratifikovaný soubor respondentů z ČR, doložili Lapka, Cudlínová a Marek [2011], že naprostá většina populace pokládá informování veřejnosti za nedostatečné. Informování veřejnosti považovala za dostatečné nejvíce skupina dělníků (40 % spíše ano, 40 % zcela a částečně ne). Tato skupina se vyznačovala nižším vzděláním než ostatní i nižšími obavami z dopadů změn klimatu. To by potvrdilo zjištění Kellsteda a kolegů [2008], že nižší obavy jsou spojeny s vyšším přesvědčením o kvalitě informovanosti.⁵

Specifika mediálního informování o změnách klimatu

Mediální sdělení mají samozřejmě svá specifika, která nelze opominout. Novinové zprávy se již ze své podstaty odlišují od vědeckých článků, zprávy musí čtenáře nějakým způsobem zaujmout a zejména v soukromých médiích je důležitá čtenost nebo sledovanost, respektive prodejnost. Bennet [1996] hovoří o několika druzích pravidel, které se v každodenním životě novináře propojují a střetávají. Jedná se o politické normy (jaká je role médií v politickém životě společnosti), ekonomické normy (masmédia jako ziskový podnik) a profesní žurnalistické normy (přesnost, vyváženost atd.) [viz též Boykoff, Boykoff 2004]. McComas a Shanahan [1999] poukazují na fakt, že noviny se nejen snaží pokrývat dramatické události, ale též se snaží předkládat různé události jako dramatické a strhující. Jednotlivé noviny také mívají svůj explicitní nebo implicitní politický názor, který může být čtenářům sdělován především prostřednictvím názorových rubrik a ovlivňovat tak vyznění mediálních sdělení (viz např. studie britského tisku [Carvalho, Burgess 2005]).

Boykoff a Boykoff [2004] poukázali na zkresení, pramenící z požadavku „vyváženého zpravodajství“. Vyvážené zpravodajství dává stejný prostor protichůdným názorům, což snadno vede k domněnku, že protikladné názory jsou stejně relevantní. Pokud se v novinovém článku objeví názor jednoho vědce, který tvrdí, že činnost člověka přispívá ke změnám klimatu a druhého, jenž toto zpochybňuje, tak bez uvedení do kontextu (počet studií nebo vědců jednoho či druhého názoru), je to vzhledem ke značnému vědeckému konsenzu [např. Cook et al. 2013; Powell 2013] poměrně zkrslující. Ve své analýze novinového zpravodajství v USA v letech 1988–2002 Boykoff a Boykoff [2004] ukázali, že převažovalo vyvážené zpravodajství o změnách klimatu, což neodpovídalo vědeckému poznání. Pouze v letech 1988 a 1989 dominovaly články, které prezentují oba názory, ale kladou větší důraz na antropogenní příčiny změn klimatu (dle autorů tento názor nejlépe odráží vědecký konsenzus). Obdobná studie, jež analyzovala americké a britské seriózní noviny v letech 2003 až 2006 ukázala, že v USA v letech 2005 a 2006 již počty článků odrážejících vědecký konsenzus naprosto převažovaly [Boykoff 2007]. Nicméně, vezmeme-li v úvahu finanční vliv ropných lobby, s nimi spojenou činnost konzervativních think-tanků i snahu o získávání vědců na svou stranu [viz např. Boykoff 2007; Boykoff 2008; Anderson 2009] a studie dokládající vliv vědecké kontroverze na příjemce mediálních sdělení [Corbett, Durfee 2004; Krosnick et al. 2006; Corner, Whitmarsh, Xenias 2012], není příliš překvapivé, že poměrně velká část Američanů je toho názoru, že se vlastně vědci ani neshodnou na příčinách změn klimatu [Leiserowitz et al. 2012; Pew

---

⁵ Ať už vede nižší obava k pocitu lepší informovanosti, nebo naopak, nižší informovanost k menším obavám.

Research Center 2012]. Američané přitom považují klimatologové i ostatní vědce za důvěryhodnější zdroj informací o změnách klimatu než zprávy v médiích [Leiserowitz et al. 2012]. Velká důvěra občanů ve vědu ve spojení s novinářskou normou vyváženého zpravodajství, může vést k zásadnímu zkreslení při přenosu informace z vědecké obce skrze média k občanům a tím i k nezájmu veřejnosti nebo zkreslenému chápání problému.

Analýzy novinových článků ve Velké Británii naznačují, že zásada vyváženého zpravodajství je zde mnohem méně akcentována. V tamních seriózních denících v letech 2003–2006 zcela dominovaly články reflektující vědecký konsenzus o antropogenních příčinách změn klimatu [Boykoff 2007]. V bulvárních denících v letech 2000–2006 sice převažovaly články respektující vědecký konsenzus, ale počet vyvážených článků byl vzhledem k vědeckému poznání přece jen nadhodnocen [Boykoff, Mansfield 2008].

Von Storch a Krauss [2005] a Becker [2005] poukazují na odlišný kulturní kontext a žurnalistické normy na příkladu Německa a USA. V Německu se dbá více o nestrannost zdrojů než o vyváženost a celková společenská diskuze je oproti USA posunutá, v důsledku toho noviny v Německu nezpochybňují lidský podíl na změnách klimatu a převažuje v nich až katastrofický diskurz. Obdobné katastrofické naladění převažuje dle Dirikxe a Gelderse [2008] i ve Velké Británii.

Jedním z dalších úskalí informování o změnách klimatu je určitá odbornost daného tématu a nutnost jej správně pochopit. Wilson [2000] studoval, jaké znalosti o změnách klimatu mají novináři zaměřující se na životní prostředí v USA. Doložil, že ti, kteří pracují dlouho jako environmentální novináři, stejně tak jako ti s vyšším vzděláním a ti, kteří častěji hovoří přímo s vědci, mají lepší znalosti o změnách klimatu. I mezi novináři specialisty je ovšem mnoho nejasností a chybných interpretací. Navíc pouze málo novinářů je specializovaných na životní prostředí a vědu, znalosti těch nespecializovaných (kteří ovšem také píšou o změnách klimatu), budou pravděpodobně menší. I pro specializované novináře jsou hlavním zdrojem informací o změnách klimatu jiné novinové články, vědci a vědecké články jsou až na druhém a třetím místě. To zvyšuje riziko opakování chybných informací a interpretací. Není žádný důvod se domnívat, že situace mezi českými novináři bude lepší než v USA, spíše naopak. Situace je ještě specifičtější v bulvárních denících, kde se např. s klimatickou terminologií zachází velmi nepřesně [Boykoff, Mansfield 2008]. Neznalost problému spolu se snahou o dramaturgii a prodej mohou vést ke zkreslenému podávání informací. V českém prostředí můžeme poukázat na zcela aktuální práci, popisující, jak byla odborná studie (zaměřená na obsah léčiv v pitné vodě) převzata a interpretována v médiích [Kožíšek, Pummann 2013]. Autoři poukazují na určité problémy s nevhodnými titulky, možné zkreslené vnímání veřejností a v případě bulvárních médií i na zavádějící části textu.

Pokrytí změn klimatu v zahraničních novinách

Kvantitativní studie jsou v zahraničních periodikách poměrně časté, především v anglicky mluvících zemích. Boykoffova práce [2008] porovnává trend v anglicky psaných denících v Severní Americe a Západní Evropě (Západ) na straně jedné a ve státech zastupujících zbytek světa (Austrálie, Nový Zéland, Střední Východ, Asie, Východní Evropa, Jižní Afrika) na straně druhé. Od počátku sledování v roce 1987 počty článků prudce rostou do roku 1990, po mírném poklesu následuje nárůst v roce 1992 (Summit Země

v Riu de Janeiru) a poté opět pokles až do počátku růstu v roce 1997 (Kjótský protokol). Od roku 2004 do roku 2006 (konec sledovaného období) počet článků strmě rostl. Ve zbytku světa sledujeme velmi mírný růst počtu článků, se strmým vrcholem v roce 1997, pak opět pokles a prudký růst od roku 2003. Oproti Západu je vidět určité zpoždění zájmu o změny klimatu do roku 1997, od tohoto roku je trend velmi podobný. Prodloužená časová řada [Boykoff, Mansfield, Nacu-Schmidt 2013] ukazuje konstantně vysoký počet článků od druhé poloviny roku 2006 do roku 2007. Následný pokles je ukončen velmi strmým nárůstem na konci roku 2009 (Kodaňský summit). Poté celkový počet článků opět klesá až do konce sledovaného období na počátku roku 2013, s určitými drobnými výkyvy (např. prosinec 2012, kdy se konala klimatická konference v Dauhá).

K obdobným závěrům (pozdolný nárůst v devadesátých letech 20. století s vrcholem v roce 1997, strmý růst od roku 2003/04, maximum 2006/07, poté pokles, ovšem přerušovaný dalším vrcholem v roce 2009) docházejí i další studie, zabývající se novinovým pokrytím změn klimatu v mezinárodním měřítku [Holt, Barkemeyer 2012; Ratter Philipp, von Storch 2012], ve Velké Británii [Carvalho, Burgess 2005; Doulton, Brown 2009] v Peru [Takahashi, Meisner 2012] nebo v Kanadě [Young, Dugas 2011].

Analýzy mediálního znázorňování změn klimatu v novinách se zaměřují na různé vlastnosti novinových článků. Jak bylo uvedeno výše, především v USA a Velké Británii se analýzy věnují (ne)shodě mezi vědeckým konsenzem a mediálními sděleními. V USA jsou také rozšířené studie, zabývající se konstrukcí nejistoty okolo změn klimatu a skeptickými argumenty v médiích [Zehr 2000; Antilla 2005]. Hoffman [2011] se zabývá vlastnostmi skeptických a ostatních článků v USA.

Obsahová analýza peruánských novin [Takahashi, Meisner 2012] z let 2000–2010 ukazuje na fakt, že největší počet článků se zabývá ekologickými souvislostmi změn klimatu, větší pozornost je věnována mitigačním⁶ opatřením než adaptaci a změna klimatu je prezentována naprostou většinou článků jako problém, skeptické hlasy se v podstatě neobjevují. Přibližně polovina článků se vůbec nezabývala peruánskými souvislostmi změn klimatu. Peruánská studie je zajímavou ilustrací pokrytí změn klimatu v zemi, jež nepatří mezi důležité státy globálního klimatického vyjednávání.

Doulton a Brown [2009] ve své diskurzivní analýze britského tisku v letech 1997–2007 ukazují, že převažuje katastrofický diskurz (potenciální katastrofa, které je možno předejít), především v souvislosti s rozvojovými tématy. Obyvatelé rozvojových zemí jsou často prezentováni jako pasivní oběti změn klimatu odkázané na pomoc bohatších zemí.

Zajímavé je sledovat proměnu mediálních obsahů v čase. Jak bylo zmíněno výše, Boykoff a Boykoff [2004] doložili, že v letech 1988 a 1989 zprávy v amerických médiích reflektovaly vědecký konsenzus. Po roce 1990 se celé téma politizovalo a stalo se problematičtější. Obdobné výsledky ukazuje i studie z Velké Británie [Carvalho, Burgess 2005]. V prvních letech sledovaného období 1985–2003 převažovaly články zabývající se vědeckými poznatky o změnách klimatu, bez politických či sociálních souvislostí. V letech 1989/1990 se změny klimatu staly politickým tématem a problém získal velmi katastrofický nádech. Hlavními aktéry mediálního dění již nebyli vědci, ale vláda. Debaty se přiosťřily a postoje jednotlivých novin se diverzifikovaly. Po roce 1991 poklesl zájem i ka-

---

⁶ Mitigační opatření mají za cíl snižování emisí skleníkových plynů a tím aktivní zmírňování dopadů změn klimatu.

tastrofické vyznění článků, média se také začala věnovat politickým zákulisním tlakům okolo změn klimatu. Od roku 2000 se o změnách klimatu píše i skrze témata evropských přírodních katastrof.

Young a Dugas [2011] v analýze předních kanadských novin ve třech sledovaných obdobích (1988/89, 1998/99 a 2007/08) také poukazují na proměny mediálního zpracování změn klimatu v čase. S postupem času ubývá článků, které se zabývají dopady změn klimatu na přírodu i antropogenními příčinami (nicméně nepřibývá skeptických zpochybňujících článků). Také ubývá článků, obsahujících vědecká vyjádření a klesá komplexnost článků (objevuje se v nich méně témat). Klesá počet článků zabývajících se ekonomickými ztrátami pramenícími z dopadů změn klimatu, naopak přibývá článků, které se zabývají ekonomickými dopady mitigačních opatření. Článků o změnách klimatu sice přibývá, ale kvalita informací klesá (změny klimatu jsou povrchně zmiňovány v mnoha souvislostech). Autoři to shrnují slovy: „Celkově vzato čtou Kanadané v celostátních denících o změnách klimatu více než kdykoli předtím, ale informace se neúměrně často týkají každodenních politických a obchodních záležitostí a jsou odděleny od diskuzí zabývajících se vědeckým poznáním a přímými dopady (pokud se tyto objevují, jsou silně ovlivněny hlasy z USA)“ [Young, Dugas 2011: 20].

Zobrazování změn klimatu v českých médiích

V České republice se analýzou mediálního zobrazování změn klimatu zabývalo několik diplomových prací. Milan Vladyka [2006] se ve své práci věnoval diskurzivní analýze změn klimatu v českých médiích (seriózní a bulvární deníky, týdeníky, Český rozhlas a Česká televize) v letech 1996–2005. Sledované období zajímavě rozděluje na pět hlavních fází. V první fázi zvané „ukotvení“ (1999–1999) převažují v médiích články zabývající se tím, zda dochází ke změnám klimatu a jaké budou mít dopady. Nejčastějším aktérem zpráv jsou experti, skeptické hlasy se vůbec neobjevují. Ve fázi „specializace“ (1997–2000) se témata lokalizují (včetně expertů a možných dopadů), více se píše o ekonomických a politických souvislostech a objevují se skeptické články. V období „rutinizace“ (1999–2002) se téma změn klimatu stává součástí obecnějších textů. Objevují se i historické paralely, alternativní zdroje energie nebo politické a lobbystické zájmy stojící v pozadí. „Krise“ (2001–2003) přináší velkou problematizaci. Na jedné straně se ukazuje složitost problému a možnost větších dopadů než se očekávalo, na straně druhé sílí zpochybňování vlivu člověka. v poslední fázi ve sledovaném období „sebenaplnění“ (2003–2005) přibývají texty, které pracují se změnami klimatu jako s reálným jevem (roste konsenzus) a dávají jej do souvislosti konkrétními přírodními katastrofami, důraz je kladen na nevratnost jevů a objevují se srovnání s jinými globálními problémy (např. terorismus).

Jan Cholt [2006] v diskurzivní analýze vybraných sdělení z českých médií z let 2004–2005 kriticky hodnotí naléhavost některých sdělení a nepřesnost překladů z cizích jazyků. Dokládá, že media z původních vědeckých výstupů vybírají především kontrastní, senzační a snadno sdělitelná poselství.

Vendula Kochanová [2009] se ve své práci věnuje obsahové analýze tří celostátních deníků (Hospodářské noviny, MF Dnes a Právo) v roce 2007. Dokládá, že nejvíce článků bylo na téma změn klimatu publikováno v Právu, ale největší prostor byl tématu věno-

ván v Hospodářských novinách, jejich články byly podrobnější. Studie nepotvrzuje, že by politická orientace novin (v tomto případě levicovost deníku Právo) byla pro informování o změnách klimatu důležitá, tak jako např. ve Velké Británii. Dvě třetiny článků o změnách klimatu jsou v zahraničních rubrikách, pouze čtvrtina je domácí. V 80 % článků jsou změny klimatu jen vedlejší téma, pouze ve 20 % jsou hlavním tématem článku. Články jsou většinou zaměřené spíše na politiky a jejich názor na změny klimatu, nikoli na změny klimatu samotné. Většina článků neobsahuje žádnou dramaturgii, 71 % neobsahuje ani žádnou katastrofickou prognózu (pouze 29 % ano), naprostá většina článků neobsahuje ani žádnou přírodní katastrofu. To může být dáno i tím, že v roce 2007 se událo mnoho událostí spojených se změnami klimatu, které měly spíše politický charakter.

Více než polovina všech citací v článcích jsou vyjádření politiků, čtvrtina pak přírodovědců. Nejcitovanější osobou je prezident Václav Klaus (mnohonásobně vícrát než ostatní), dále pak ministr životního prostředí Martin Bursík, klimatologové Jan Pretel a Radim Tolasz a americký bývalý viceprezident Al Gore. Nejčastěji zmiňovanou osobou v článcích je opět Václav Klaus, následován Alem Gorem, Georgem Bushem a Martinem Bursíkem. Kochanová konstatuje, že Klaus dominuje v médiích jednak díky autoritě prezidenta a také kvůli kontroverznosti svých výroků. Václav Klaus byl, jak autorka doslova říká „hnacím motorem“ debaty o změnách klimatu v Česku v roce 2007. Kromě toho, že byl nejčastěji zmiňovanou i citovanou osobou, napsal do sledovaných novin také nejvíce publicistických článků ze všech politiků.⁷

Asi polovina všech článků týkajících se změn klimatu zdůrazňuje závažnost problému, pětina jich je skeptických, zbytek dle autorky neurčitelný. Z publicistických článků přírodovědců byla asi čtvrtina skeptických, zbytek nikoli.

Lenka Lukáčová [2013] se zabývá články o změnách klimatu v MF Dnes a slovenském deníku SME v letech 2005, 2007 a 2009. V obou denících bylo nejvíce článků o změnách klimatu publikováno v roce 2007, pak následoval pokles (výraznější v MF Dnes). Články z roku 2007 byly ovšem v MF Dnes méně důležité (co do rozsahu, obrazové přílohy či prostoru věnovanému samotnému tématu) než články z ostatních let. V obou denících naprosto převažují články, jež souzní s antropogenními příčinami změn klimatu. V MF Dnes v roce 2007 je asi čtvrtina článků skeptická, což je dáváno do souvislosti s vystupováním Václava Klause. V MF Dnes celkově převažovalo s 31 % aktivistické ladění článků (s problémem se dá něco dělat), následováno panikou s 26 % (katastrofy a beznaděj) a optimismem s 25 % (vše bude v pořádku), neutrální tón mělo 19 % článků. SME se od MF Dnes odlišovalo: 40 % aktivistické naladění, 34 % panika, 20 % neutrální a pouze 6 % optimismus. Doplnující diskurzivní analýza článků z roku 2007 poukazuje na několik zastoupených diskurzů, např. změny klimatu jako sdílené globální riziko, „optimistický“ diskurz představovaný především dánským statistikem Bjørnem Lomborgem (je třeba se věnovat jiným důležitějším globálním problémům), změny klimatu jako vědecký omyl nebo změny klimatu jako ideologie.

---

⁷ Klíčovou roli Václava Klause v diskuzích o změnách klimatu dokládá i kvalitativní studie českých euroskeptiků. Ti přiznávají Klausovi jeho zásadní postavení v médiích a cení si jeho odvahy jít proti proudu, někteří z nich jsou ovšem kritičtí nejen k jeho politické činnosti, ale i k jeho argumentům v klimatické debatě [Vidomus 2013]. Podrobněji k názorům Václava Klause na změny klimatu viz Klaus [2007], k jeho kritice viz např. Nováček [2007] nebo Binka [2007a, 2007b].

Při srovnání českých a zahraničních studií zobrazování změn klimatu můžeme konstatovat, že vykazují podobné rysy – např. nárůst počtu článků, které se změnami klimatu zabývají, ale menší důraz na samotné změny klimatu. S tím spojené rostoucí zaměření se na politické a ekonomické souvislosti a politiky jako hlavní zdroj informací v novinách. Antropogenní změny klimatu jsou obecně přijímány jako fakt, ale v určitých státech (např. USA či Česko) jsou skeptické hlasy silnější než v jiných.

Metodologie

Pro potřeby této studie byly použity články v tištěných denících, jejichž výhodou je snadná dostupnost v plnotextových databázích. Deníky také pro potřeby naší analýzy považujeme za poměrně reprezentativní zástupce obecného mediálního sdělení. U ostatních tištěných periodik (např. týdeníky) je možné očekávat do určité míry podrobnější a komplexnější zpracování tématu, na druhou stranu jejich čtenost je výrazně nižší. Celostátní deníky jsou také nejčastějším objektem českých i zahraničních obsahových analýz zaměřených na změny klimatu (viz výše). To umožňuje určité srovnání s našimi daty. Za počáteční bod analýzy byl zvolen rok 1997, především kvůli přijetí Kjótského protokolu, což byla jedna z hlavních událostí ovlivňujících globální klimatický diskurz v celém následujícím období.

Sledovaná periodika a metody analýzy

Do analýzy jsme zahrnuli články otištěné v letech 1997–2010⁸ v šesti celostátních denících: Mladá Fronta Dnes, Lidové Noviny, Právo, Hospodářské noviny, Blesk a Haló noviny. Naším cílem bylo pokrýt co největší počet deníků, proto jsou kromě seriálních novin zahrnuty i tiskoviny bulvární (Blesk) nebo stranicky jasně orientované (KSČM – Haló noviny). Některé jiné noviny nejsou do naší analýzy zařazeny, protože přestaly být v průběhu sledování vydávány (např. Telegraf, Práce, Slovo či Zemské noviny) nebo protože začaly být vydávány až v průběhu sledovaných let (např. Šíp). Analyzované deníky byly vydávány po celou dobu sledování a dohromady jsou čteny velkou částí populace České republiky, např. v roce 2006 to bylo více než 3,5 milionů čtenářů [GfK Praha – Median 2007].⁹

Metodou práce byla obsahová analýza kombinující kvantitativní a kvalitativní postupy, analytickou jednotkou pak jeden článek (bez ohledu na jeho délku). Články byly vybrány podle toho, zda obsahovaly spojení „globální oteplování“, „globální klimatické změny“, „globální změny klimatu“, „klimatické změny“ nebo „změny klimatu“, samozřejmě včetně různého skloňování. Články byly získány od společnosti zabývající se monitoringem

⁸ V roce 2010 nebyly k dispozici články pro měsíce listopad a prosinec, vzhledem k termínu dodání dat.

⁹ Tento údaj nezahrnuje čtenáře Haló novin, neboť ty nejsou v žádném výzkumu sledování čtenosti, ani nákladů tiskovin evidovány. Vydavatelství Haló novin na naše otázky k nákladu bohužel neodpovědělo. Jediným dohledatelným údajem je poněkud neověřitelná informace z Wikipedie, udávající pro srpen 2010 náklad 42 tisíc výtisků a počet 180 tisíc čtenářů denně [Wikipedia 2013]. Pro srovnání, zbylých pět sledovaných deníků mělo dohromady průměrný denní tiskový náklad v roce 2010 (v lednu) 966 tisíc kusů [ABC ČR 2013].

médií (Novatec Marketing, s. r. o.). Z původního souboru článků byly vyřazeny ty, které se změnami klimatu v podstatě nezabývaly, jen v nich bylo hledané slovní spojení letmo zmíněno. Po vyčištění souboru zůstalo 5663 článků, jež byly všechny analyzovány a rozděleny dle sledovaných kategorií. Do analýzy jsme zahrnuli všechny druhy článků, které se tématem změn klimatu zabývaly (agenturní zprávy, reportáže, publicistické články, rozhovory, sloupky atd.). V pilotní fázi analýzy byly tyto kategorie upřesněny a ověřena náležitost jednotlivých článků k těmto kategoriím. Následné čtení a kódování prováděla u všech článků jedna osoba. Výhodou takto prováděné kvantitativní obsahové analýzy je identický postup u všech článků a velký počet zahrnutých článků, nevýhodou pak poměrně malý počet sledovaných kategorií a nemožnost postihnout problematiku do takových detailů, jako např. při diskurzivní analýze.

Sledované vlastnosti článků

V rámci obsahové analýzy jsme sledovali celkový počet článků v jednotlivých měsících a letech, počet článků v jednotlivých denících a čtyři kategorie, jež byly rámcově připravené předem, ale jasně byly definovány až při pilotní fázi zpracování dat. Kategorie byly navrženy tak, aby částečně odpovídaly některým kategoriím používaným v předchozích analýzách (viz výše), ale zároveň aby nám dovolily klást důraz na kvalitu informace a způsob jejího sdělování. Můžeme tedy hovořit o obsahové analýze ovlivněné metodou zakotvené teorie. Sledované kategorie jsme pojmenovali takto: *zaměření, odbornost, geografie a celková kvalita*.

Zaměření článku dělíme na tři podkategorie: *přírodní, sociální a jiné*. Články spadající do kategorie *přírodní* se věnují pouze přírodním aspektům změn klimatu (změny biodiverzity, tání ledovců, posun ročních období atd.). Články v kategorii *sociální* se věnují i dopadům změn klimatu na společnost (např. nedostatek vody, migrace apod.). *Jiné* články nespádají ani do jedné z výše uvedených skupin, nicméně většinou jsou věnovány sociálním aspektům změn klimatu (např. politické vyjednávání či hodnocení přednášek významných osobností, aniž by v článku byl věnován prostor obsahu přednášky či dopadům změn klimatu).

Články byly rozděleny do dvou kategorií dle odbornosti: *vědecké a populární*. Kategorie *vědeckých* článků v našem pojetí samozřejmě nezahrnuje standardní vědecké recenzované články, ale novinové články, jež prezentují výsledky nějakého vědeckého výzkumu nebo se na takový výzkum odvolávají (např. vliv globálního oteplování na lidskou pokožku, změny teplotních pásem, vznik nových mikroorganismů). *Populární* články jsou ty, které žádnou spojitost s vědeckým výzkumem neuvádějí, na zdroj informací (nevědecký – např. jiná média, dotazované osoby apod.) odkazovat mohou, ale nemusejí.

Další sledovaná kategorie, *geografie*, určuje, zda článek obsahoval informace o Česku (*domácí*) nebo se zabýval pouze zahraničními tématy (*zahraniční*), bez ohledu na autorství článku. Počty článků, které se zabývaly děním v Česku i zahraničí byl minimální. Ve větším počtu článků se zahraniční tematikou byl dopad na ČR jen velmi letmo zmíněn, tyto články proto řadíme do kategorie *zahraniční*.

Poslední sledovaná vlastnost, *celková kvalita* článku, se dělí do čtyř skupin: *katastrofické, senzační, bulvární a seriózní* články (viz tab. 1). S výjimkou *seriózních* článků, jsou ostatní kategorie většinou spojeny s určitým emocionálním zabarvením.

Katastrofické články negativně prezentují nějakou katastrofickou událost a uvádějí odkaz na zdroj informací (spadají do kategorií *vědeckých* i *populárních* článků).

Senzační články stejně jako katastrofické uvádějí odkaz na zdroj informací (*vědecký* či *populární*), ale popisovaná událost není katastrofická. Je spíše senzační, ať už v pozitivním, či negativním smyslu.

Bulvární články se zabývají nějakou bulvární senzací (v negativním vyznění), odkaz na zdroj často chybí (*bulvární* články jsou pouze *populární*).

Seriózní články zahrnují stručné věcné zprávy i rozsáhlé články, které přinášejí nějakou informaci (pozitivní i negativní), aniž by kladly důraz na katastrofy či senzace. Vždy uvádějí odkaz na zdroj informací (mohou být *vědecké* i *populární*).

Ukázky článků z těchto čtyř kategorií viz příloha 2.

Tabulka 1: Celková kvalita článků

	Vyznění článku	Zdroj informací	Odbornost
Katastrofické	negativní	ano	vědecké i populární
Senzační	pozitivní i negativní	ano	vědecké i populární
Bulvární	negativní	ne vždy	populární
Seriózní	pozitivní i negativní	ano	vědecké i populární

Výsledky

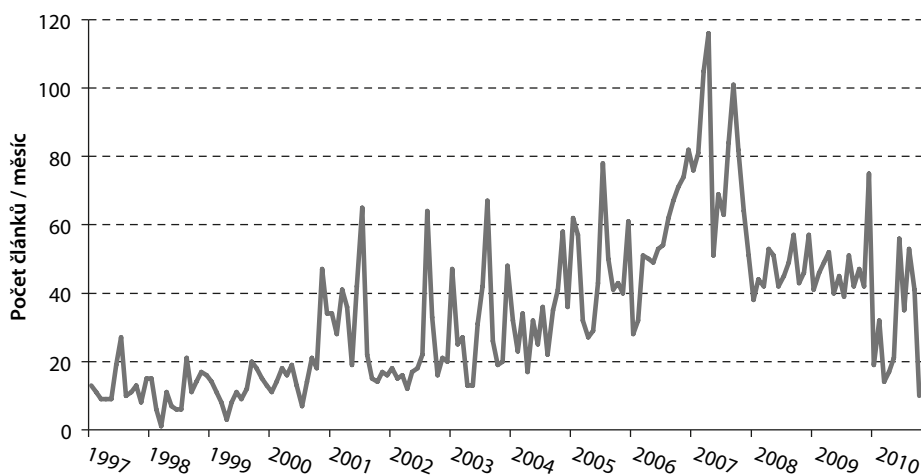
Celkové počty článků, včetně procentuálního zastoupení všech kategorií jsou k dispozici v souhrnné tabulce v příloze 1.

Počet článků

Počet článků v jednotlivých letech má narůstající tendenci od počátku analýzy až do roku 2007. V roce 1997 vyšlo 154 článků věnovaných změnám klimatu, následující rok to byl nejmenší počet vůbec (131), počet článků narůstal až do roku 2007, kdy vyšlo ve sledovaných denících 943 článků, což je více než dvojnásobek průměrného počtu článků na rok (405). V období 2005–2009 (tedy pouze v 5 ze 14 sledovaných let) byla otištěna více než polovina všech sledovaných článků.

V roce 2010 bylo do naší analýzy zahrnuto pouze 299 článků, publikovaných od ledna do října. Pokud bychom dle průměrného počtu článků za období leden–říjen 2010 (a se zohledněním průměrného počtu článků v měsících listopad a prosinec za celé sledované období) doplnili chybějící počet článků za listopad a prosinec 2010, došli bychom k číslu 371 článků za celý rok 2010.¹⁰ I tak se jedná o strmý pokles četnosti oproti letům 2007, 2008 i 2009 a nejmenší počet od roku 2003 vůbec. Jak je vidět v grafu 1, mediální zájem odráží dění v Česku i zahraničí. První vrchol je patrný v červenci 1997 v souvislosti s rozsáhlými povodněmi. V listopadu 2000 se konala konference smluvních stran Rámcové

¹⁰ V následujících srovnáních pracujeme ovšem pouze s 299 články za rok 2010, jejichž obsah jsme mohli analyzovat.

Graf 1: Počet otištěných článků (po měsících)

úmluvy OSN o změnách klimatu v Haagu a očekávala se dohoda o pravidlech realizace mechanismů Kjótského protokolu. V březnu 2001 USA změnilý svůj postoj k dalšímu jednání o Kjótském protokolu. V červenci 2001 se konala další klimatická konference, tentokrát v Bonnu. Všechny tyto mezinárodní události byly v českém tisku reflektovány. Zájem o změny klimatu v srpnu 2002 a 2003 odráží povodně, respektive vlny veder v Česku i Evropě. Velký počet článků v červenci 2005 odráží návrh nové směrnice Evropské komise na zdanění automobilů. Na jaře 2007 vychází Čtvrtá hodnotící zpráva IPCC, v září téhož roku kritizuje Václav Klaus v OSN snahy o zmírňování změn klimatu a následně dostávají IPCC a Al Gore Nobelovu cenu za mír. Klesající mediální pokrytí změn klimatu ještě rozčeří na konci roku 2009 aféra Climategate a neúspěšný Kodaňský klimatický summit.

Odbornost

Téměř dvě třetiny článků jsou *populární*, třetina se dle našich kritérií dá označit za *vědecké*. Tento počet se v jednotlivých letech zásadně neliší, nejvíce *populárních* článků bylo otištěno v roce 1997 (75 % *populárních*, 25 % *vědeckých*), nejméně *populárních* článků vyšlo v roce 1999 (57 % *populárních* a 43 % *vědeckých*). V letech 1999–2001 vycházel relativně vyšší počet vědeckých článků než ve zbytku sledovaného období (ale rozdíly nejsou příliš velké).

Problematika

Přírodní články mírně převažují nad *sociálními*. Rozdíly mezi jednotlivými ročníky nejsou výrazné, kromě roku 2002, kdy jasně převažují články se *sociální* tematikou (64 %). *Sociálně* orientované články převažují i v následujících letech 2003 a 2004, ale již ne tak výrazně. Zvýšená pozornost věnovaná *sociálním* aspektům změn klimatu byla dána

především katastrofickými povodněmi v srpnu roku 2002 a vlnou veder v srpnu 2003. V letech 2002 i 2003 také vyšlo nejvíce článků v srpnu (24, respektive 18 %) a jejich počet výrazně převyšoval počty článků v ostatních měsících. Obdobně bylo nejvíce článků z daného roku publikováno v měsíci povodně v červenci 1997 (18 %). Celkově bylo ovšem těchto článků poměrně málo a *sociálně* zaměřených článků vyšlo v roce 1997 pouze 35 %, což naznačuje, že povodně ještě nebyly tolik dávány do souvislosti se změnami klimatu.

Kromě období 2002–2004 převažují přírodní témata nad těmi sociálními. Procentuální zastoupení *jiných* témat postupně klesá.

Zdroj

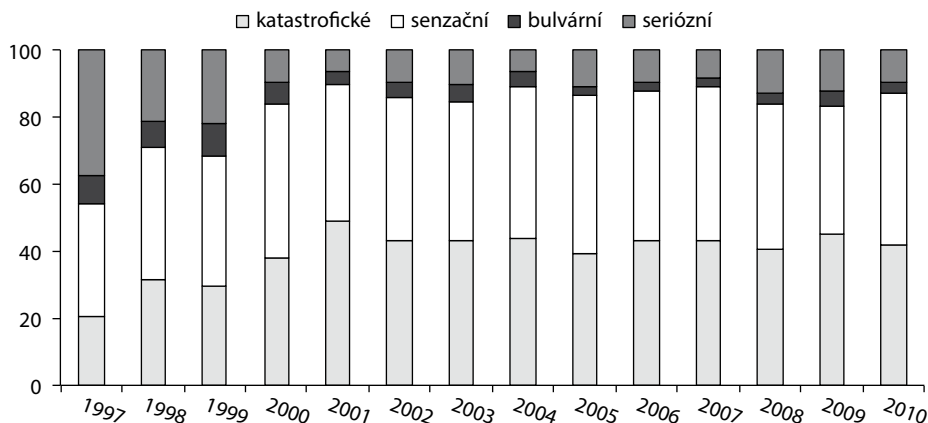
Počty článků v žádném z jednotlivých sledovaných deníků se neliší od celkového trendu jejich pozvolného nárůstu do roku 2007 a následného poklesu. Nejvyšší počet článků vyšel ve všech denících v roce 2007, stejně tak vyšla více než polovina všech článků v letech 2005–2009 i ve všech jednotlivých denících. O změnách klimatu se psalo nejčastěji v Lidových novinách (25 % všech publikovaných článků za celé období), následují MF Dnes (22 %), Hospodářské noviny (20 %), Právo (18 %), Haló noviny (12 %) a Blesk (3%).

Geografie

Počty článků dle geografického zaměření kolísají bez jasného trendu a za celé období je jejich počet totožný, 50 % *domácích* a 50 % *zahraničních*.

Celková kvalita

Počet *katastrofických* článků zvolna narůstá od roku 1997 a od roku 2001 s jedinou výjimkou neklesá pod 40 % (ale ani nestoupá nad 50 %). Počet *senzačních* článků se

Graf 2: Celková kvalita článků (v %)

také nejčastěji pohybuje mezi 40 a 50 %, pouze ve třech letech klesl pod 40 %. *Bulvár-ních* článků postupem času zvolna ubývalo a jejich celkový počet (3–8 %) byl poměrně zanedbatelný. *Seriózních* článků bylo otištěno nejvíce v prvním sledovaném roce (38 %), v následujících letech jejich počet klesl asi na pětinu a od roku 2000 se pohybuje v rozmezí 6–13 % (viz graf 2).

Diskuze

Naše výsledky dokládají, že co do počtu článků zabývajících se změnami klimatu, se české prostředí příliš neliší od ostatních států [např. Ratter, Philipp, von Storch 2012; Boykoff, Mansfield, Nacu-Schmidt 2013]. Intenzita mediálního pokrytí odráží především mezinárodní události spojené se změnami klimatu, ale můžeme pozorovat i jevy středoevropské, respektive české (např. povodně nebo aktivity Václava Klause). Počty článků sledovaných v naší analýze jsou vyšší než počty článků v pracích Kochanové [2009] a Lukáčové [2013], vzhledem k jejich odlišným požadavkům na zahrnutí článku do analýzy. Vladyka [2006] do své práce zahrnul i sdělení pocházející z jiných zdrojů než tisku, nicméně vývoj počtu sledovaných článků v jeho i naší analýze je velmi podobný. V porovnání s prací Kochanové vidíme, že v naší analýze je výrazně větší zastoupení *přírodně* zaměřených článků i v roce 2007. To lze vysvětlit tím, že jsme zahrnuli větší počet článků, tedy i ty, ve kterých jsou změny klimatu okrajové, nicméně související, téma (články, ve kterých byly změny klimatu jen zmíněny v podstatě bez jakékoliv souvislosti s textem, nebyly do analýzy zahrnuty).

Co se týče vývoje počtu článků a jejich obsahu v čase, můžeme s určitou mírou zobecnění souhlasit s Vladykovým [2006] rozdělením, které je obdobné jako ve starších studiích z Velké Británie [Carvalho, Burgess 2005] nebo USA [Boykoff, Boykoff 2004]. V prvotním období jsou hlavním zdrojem informací především vědci a zprávy se zabývají zejména přírodními souvislostmi a možnými dopady změn klimatu, následně přebírají hlavní slovo politici, do hry se dostávají ekonomické souvislosti, skeptické hlasy a poté se téma změn klimatu stává součástí obecnějších textů [viz Young, Dugas 2011]. Na našich datech můžeme tento proces ilustrovat relativně vysokým počtem *vědeckých* článků v letech 1999–2001 a velkým počtem celkově *seriózních* článků v roce 1997 (38 %), jež do roku 2000 klesne na 10 % a poté už osciluje kolem této hodnoty. O změnách klimatu se v českých denících píše stále více, ale kvalita informací spíše klesá.

Ve srovnání s prací Lukáčové [2013] převažuje v naší analýze *katastrofický* obsah pravděpodobně opět kvůli jejímu užšímu vymezení kategorie „panika“ a našemu širšímu pojetí katastrofických článků (jež mohou částečně zahrnovat i její „aktivistickou“ kategorii). Celkově převažující katastrofické pojetí je v podstatě typické pro evropské prostředí [von Storch, Krauss 2005; Dirix, Gelders 2008; Doulton, Brown 2009], v tom se české deníky příliš neliší. Marginální počet článků v deníku Blesk (celkově 3 %) dokládá, že celkově katastrofické a senzační ladění článků není způsobeno právě tímto zdrojem, u kterého bychom předpokládali větší důraz na senzace a katastrofy (ačkoli zahraniční studie ukazují u bulváru i větší skepsi [Boykoff, Mansfield 2008]). Všechny výše uvedené studie zabývajících se informovaností o změnách klimatu [Lapka, Cudlínová 2007; Evropská komise 2008; Lapka, Cudlínová, Marek 2011] ukázaly, že česká veřejnost je subjektivně

nedostatečně informovaná o změnách klimatu. S vědomím toho, že média jsou hlavním zdrojem informací o změnách klimatu, byť ne jediným a rozhodně ne pasivně přijímaným, můžeme konstatovat, že dle našich kritérií nebyla kvalita informací v českých denících (které považujeme za reprezentaci všech médií) ve sledovaném období dostačující. Naprostá většina článků je *katastrofická* nebo *senzační*; spolu se zcela *bulvárními* články tvoří dohromady 89 % všech otištěných článků. Pouze 11 % článků můžeme označit za *seriózní*, tedy celkem věcné články, jež nekladou důraz na katastrofy ani senzace. Dáme-li katastrofické zprávy a negativní senzační zprávy do souvislosti s koncepcí víry ve spravedlivý svět (*just-world belief*) [Feinberg, Willer 2010] a Rogersovu *protect-motivation theory* [Dirikx, Gelders 2008] můžeme konstatovat, že toto pojetí zpráv nejen, že občany dobře neinformuje, ale také může u určitých částí populace vést k nárůstu skepse vůči antropogenním změnám klimatu a neochotě participovat na nějakém řešení tohoto problému. Obyvatelé Česka opravdu patří v rámci Evropy mezi ty spíše klimaskeptické [Evropská komise 2009; Tuček 2013], nicméně nemůžeme s jistotou říci, zda to je i díky specifickým mediálnímu zobrazování změn klimatu v ČR.

Otázkou samozřejmě zůstává, jak kvalitu informování zvýšit a jak docílit větší serióznosti a věcnosti zpravodajství o změnách klimatu. Překážky jsou nejen na straně médií (nutnost zaujmout diváky a ekonomicky uspět), ale i na straně vědců. Např. Boykoff [2008] poukazuje na různá úskalí přenosu vědecké informace do médií a konstatuje, že se vědci málo zapojují do mediální debaty o změnách klimatu. Zkušenosti z odlišných vědeckých odvětví [např. Kožíšek, Pummann 2013] ukazují, že věcně se zapojit do mediální debaty může být opravdu docela obtížné.

Náš výzkum měl za cíl poměrně široce popsat trendy v zobrazování změn klimatu v tištěných médiích a dále se zaměřil především na kvalitu informací. Stranou tak muselo zůstat mnoho témat, která byla v kratších časových obdobích pokryta ve výše zmíněných diplomových pracích. Jde např. o analýzu určitých politických a ekonomických rámců v debatě o změnách klimatu, přístupy k mitigačním a adaptačním opatřením nebo o postavení skeptických hlasů (především po odchodu Václava Klause z postu prezidenta). Na potenciál analýzy mediálního pokrytí klimaskeptiků poukazuje také Vidomus [2013], na důležitost analýz mediálního obrazu změn klimatu v různých evropských státech pak upozorňují i Dirikx a Gelders [2008].

Závěr

V předkládané studii jsme se pokusili provést, pokud je nám známo, první ucelenou obsahovou analýzu zobrazování změn klimatu v českých tištěných denících na delším časovém období (v našem případě v letech 1997–2010). Důraz byl kladen na celkovou kvalitu informací a její možný dopad na čtenáře. Výsledky ukazují, že trendy v zobrazování změn klimatu jsou v Česku podobné jako v mnoha jiných státech. Mediální zájem reflektuje především mezinárodní události spojené se změnami klimatu. V českém tiskovém prostředí převažují informace katastrofického a senzačního rázu, pouze malou část můžeme označit za seriózní zprávy. Toto může mít za následek nižší informovanost obyvatelstva a u některých skupin obyvatel i vyšší skepsi vůči změnám klimatu a nižší ochotu podílet se na řešení tohoto problému. Celková úroveň debaty o změnách klimatu

v Česku by si jistě zasloužila vyšší úroveň zpravodajství, bylo by ovšem naivní se domnívat, že samotné zlepšení informovanosti povede ke změně postojů vůči změnám klimatu. Nicméně pokud možno kvalitní a věcné informace mohou pomoci kultivovat diskuzi o změnách klimatu a hledání nejlepších možných řešení.

Poděkování

Jan Vávra děkuje za podporu projektu Postdok JU (reg.č. CZ.1.07/2.3.00/30.0006), jenž je realizován v rámci Operačního programu EU Vzdělávání pro konkurenceschopnost. Projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

LITERATURA

- ABC ČR. 2013. „Periodický tisk – leden 2010.“ [online] [cit. 11. 8. 2013]. Dostupné z: <http://www.abccr.cz/overovana-data/periodicky-tisk-1/?filterMonth=1&filterYear=2012&filterNamePublisher=&filterType=periodicky-tisk-denik&filterNameTitle=&filterGenre=celostatni-denik>.
- Anderson, Alison. 2009. „Media, politics and climate Change: Towards a new research agenda.“ *Sociology Compass* 3 (2): 166–182.
- Becker, Marius. 2005. „Accepting global warming as fact.“ *Nieman Reports* 59 (4): 97–98.
- Bennet, W. Lance. 1996. „An introduction to journalism norms and representations of politics.“ *Political Communication* 13: 373–384.
- Binka, Bohuslav. 2007a. „Zápisky z blázince, aneb Václav Klaus ekonomistickým klimatologem I [online].“ *Britské listy* 22. 2. 2007 [cit. 10. 10. 2013]. Dostupné z: <http://www.blisty.cz/art/32972.html>.
- Binka, Bohuslav. 2007b. „Zápisky z blázince, aneb Václav Klaus ekonomistickým klimatologem II [online].“ *Britské listy* 23. 2. 2007 [cit. 10. 10. 2013]. Dostupné z: [website:http://www.blisty.cz/art/32988.html](http://www.blisty.cz/art/32988.html).
- Bord, Richard J., Robert E. O'Connor, Ann Fisher. 2000. „In what sense does the public need to understand global climate change?“ *Public Understanding of Science* 9: 205–218.
- Boykoff, Maxwell T. 2007. „Flogging a dead norm? Newspaper coverage of anthropogenic climate Change in the United States and United Kingdom from 2003 to 2006.“ *Area* 39 (4): 470–481.
- Boykoff, Maxwell T. 2008. „Media and scientific communication: A case of climate change.“ *Geological Society, London, Special Publications* 305: 11–18.
- Boykoff, Maxwell T., Jules M. Boykoff. 2004. „Balance as bias: Global warming and the US prestige press.“ *Global Environmental Change* 14: 125–136.
- Boykoff, Maxwell T., Maria Mansfield. 2008. „Ye Olde Hot Aire’: Reporting on human contributions to climate change in the UK tabloid press.“ *Environmental Research Letters* 3: 024002.
- Boykoff, Maxwell T., Maria Mansfield, Ami Nacu-Schmidt. 2013. *Media coverage of climate change/global warming* [online]. Center for Science & Technology Policy Research, Colorado University [cit. 25. 10. 2013]. Dostupné z: http://sciencepolicy.colorado.edu/media_coverage/.
- Carvalho, Anabela, Jacquelin Burgess. 2005. „Cultural circuits of climate Change in the U.K. broadsheet newspapers, 1985–2003.“ *Risk Analysis* 25 (6): 1457–1469.
- Cook, John, Dana Nuccitelli, Sarah A. Green, Mark Richardson, Bärbel Winkler, Rob Painting, Robert Way, Peter Jacobs, Andrew Skuce. 2013. „Quantifying the consensus on anthropogenic global warming in the scientific literature.“ *Environmental Research Letters* 8 (2): 024024.
- Corbett, Julia B., Jessica L. Durfee. 2004. „Testing public (un)certainly of science: Media representations of global warming.“ *Science Communication* 26 (2): 129–151.
- Corner, Adam, Lorraine Whitmarsh, Dimitrios Xenias. 2012. „Uncertainty, scepticism and attitudes towards climate change: Biased assimilation and attitude polarisation.“ *Climatic Change* 114: 463–478.

- Coumou, Dim, Stefan Rahmstorf. 2012. „A decade of weather extremes.“ *Nature Climate Change* 2: 491–496.
- Dirikx, Astrid, Dave Gelders. 2008. „Newspaper communication on global warming.“ Pp. 98–109 in Anabela Carvalho (ed.). *Communicating climate Change: Discourses, mediations and perceptions*. Braga: Centro de Estudos de Comunicação e Sociedade, Universidade do Minho.
- Doulton, Hugh, Katharina Brown. 2009. „Ten years to prevent catastrophe? Discourses of climate change and international development in the UK press.“ *Global Environmental Change* 19: 191–202.
- Duží, Barbora. 2012. „Globální změna klimatu: možnosti didaktického zpracování tématu na úrovni středních škol.“ *Envigogika* 7 (1).
- Evropská komise. 2008. „Europeans' attitudes towards climate change.“ *Special Eurobarometer 300 – EB69.2*. [online] [cit. 10. 8. 2013]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_300_full_en.pdf.
- Evropská komise. 2009. „Europeans' attitudes towards climate change.“ *Special Eurobarometer 322 – EB72.1*. [online] [cit. 10. 8. 2013]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_322_en.pdf.
- Feinberg, Matthew, Robb Willer. 2011. „Apocalypse soon? Dire messages reduce belief in global warming by contradicting just-world beliefs.“ *Psychological Science* 22 (1): 34–38.
- Field, Christopher, Vicente Barros, Thomas Stocker, Dahe Qin, David Jon Dokken, Kristie Ebi, Michael Mastrandrea, Katharine Mach, Gian-Kasper Plattner, Simon Allen, Melinda Tignor, Pauline Midgley (eds.). 2012. *Managing the risks of extreme events and disasters to advance climate change adaptation. A special report of working groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge, New York: CU Press.
- Fischer, Anke, Vera Peters, Mirjam Neebe, Jan Vávra, Antoinette Kriel, Miloslav Lapka, Boldiszar Megyesi. 2012. „Climate change? No, wise resource use is the issue: Social representations of energy, climate change and the future.“ *Environmental Policy and Governance* 22 (3): 161–176.
- GfK Praha – Median. 2007. „Media Projekt 2006.“ [online] [cit. 10. 8. 2013]. Dostupné z: http://www.median.cz/docs/MP_2006_zprava.pdf.
- Hoffman, Andrew J. 2011. „Talking past each other? Cultural framing of skeptical and convinced logics in the climate change debate.“ *Organization & Environment* 24 (1): 3–33.
- Holt, Diane, Ralf Barkemeyer. 2012. „Media coverage of sustainable development issues – attention cycles or punctuated equilibrium.“ *Sustainable Development* 20: 1–17.
- Cholt, Jan. 2006. *Diskurzivní analýza globálních změn klimatu. Případ emisí – argumentační strategie aktérů*. Magisterská diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií, Katedra sociologie.
- Kellsted, Paul M., Sammy Zahran, Arnold Vedlitz. 2008. „Personal efficacy, the information environment, and attitudes toward global warming and climate change in the United States.“ *Risk Analysis* 28 (1): 113–126.
- Klaus, Václav. 2007. *Modrá, nikoli zelená planeta*. Praha: Dokořán.
- Kochanová, Vendula. 2009. *Globální změna klimatu optikou českých printových médií*. Bakalářská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Katedra mediálních studií a žurnalistiky.
- Kožíšek, František, Petr Pumann. 2013. „Léčiva v pitné vodě a vliv médií.“ *Envigogika* 8 (3).
- Krosnick, Jon A., Allyson L. Holbrook, Laura Lowe, Penny S. Visser. 2006. „The origins and consequences of democratic citizens' policy agendas: A study of popular concern about global warming.“ *Climatic Change* 77 (1–2): 7–43.
- Lapka, Miloslav, Eva Cudlínová. 2007. „Problem of global Warming and Emerging patterns of global consciousness. International study.“ *Journal of Landscape Ecology* 0 (0): 91–104.
- Lapka, Miloslav, Eva Cudlínová, Michal V. Marek. 2011. „Vnímání globálních klimatických změn ve společnosti.“ Pp. 211–232 in Michal V. Marek et al. *Uhlík v ekosystémech České republiky v měnícím se klimatu*. Praha: Academia.
- Lapka, Miloslav, Jan Vávra. 2011. „Regional perception of global challenges in five EU countries: Economic crisis, environment and technology.“ Pp. 246–243 in *Sborník příspěvků z konference INPROFORUM 2011 „Globální ekonomická krize – regionální dopady“* [CD-ROM]. České Budějovice: Jihočeská univerzita.

- Leiserowitz, Anthony, Edward Maibach, Connie Roser-Renouf, Geoff Feinberg, Peter Howe. 2012. *Climate change in the American mind: Americans' global warming beliefs and attitudes in September, 2012* [online]. Yale Project on Climate Change Communication [cit. 10. 9. 2013]. New Haven: Yale University, George Mason University. Dostupné z: <http://environment.yale.edu/climate/files/Climate-Beliefs-September-2012.pdf>.
- Lukáčová, Lenka. 2013. *Mediální obraz globálního oteplování v dennících MF DNES a SME*. Magisterská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita. Fakulta sociálních studií, Katedra mediálních studií a žurnalistiky.
- Malka, Ariel, Jon A. Krosnick, Gary Langer. 2009. „The association of knowledge with concern about global warming: Trusted information sources shape public thinking.“ *Risk Analysis* 29 (5): 633–647.
- McComas, Katherine, James Shanahan. 1999. „Telling stories about global climate change. Measuring the impact of narratives on issue cycles.“ *Communication Research* 26 (1): 30–57.
- Nováček, Pavel. 2007. Živá planeta. Sto omylů Václava Klause [online]. *Internetový portál pro trvale udržitelný život* [cit. 11. 10. 2013]. Dostupné z: <http://www.sustainable.cz/zivaplaneta.htm>.
- Olausson, Ulrika. 2011. „We're the ones to blame': Citizens' representations of climate Change and the role of media.“ *Environmental Communication* 5 (3): 281–299.
- O'Neill, Saffron J., Maxwell Boykoff, Simon Niemeyer, Sophie A. Day. 2013. „On the use of imagery for climate change engagement.“ *Global Environmental Change* 23: 413–421.
- Organizace spojených národů (OSN). 1992. *Rámcová úmluva OSN o změně klimatu*. [online] [cit. 20. 6. 2013]. Dostupné z: [http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/ramcova_umluva_osn_zmena_klimatu/\\$FILE/OMV-cesky_umluva-20081120.pdf](http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/ramcova_umluva_osn_zmena_klimatu/$FILE/OMV-cesky_umluva-20081120.pdf).
- Palfreman, Jon. 2006. „A tale of two fears: Exploring media depictions of nuclear power and global warming.“ *Review of Policy Research* 23 (1): 23–43.
- Parry, Martin, Osvaldo Canziani, Jean Palutikof, Paul van der Linden, Clair Hanson (eds.). 2007. *Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2007*. Cambridge, New York: CU Press.
- Pew Research Center. 2012. *More say there is solid evidence of global warming* [online]. Washington: Pew Research Center [cit. 10. 9. 2012]. Dostupné z: <http://www.people-press.org/files/legacy-pdf/10-15-12%20Global%20Warming%20Release.pdf>.
- Powell, James Lawrence. 2013. „Consensus: 99.84% of peer-reviewed articles support the idea of global warming.“ *The Contributor* [online] [cit. 3. 6. 2013]. Dostupné z: <http://thecontributor.com/why-climate-deniers-have-no-scientific-credibility-one-pie-chart>.
- Ratter, Beate M. W., Katharina H. I. Philipp, Hans von Storch. 2012. „Between hype and decline: Recent trends in public perception of climate change.“ *Environmental Science & Policy* 18: 3–8.
- Scruggs, Lyle, Salil Bengal. 2012. „Declining public concern about climate change: Can we blame the great recession?“ *Global Environmental Change* 22: 505–515.
- Stern, Nicholas, et al. 2006. *Stern Review on the economics of climate Change*. [online] [cit. 10. 8. 2013]. Dostupné z: http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20130129110402/http://www.hm-treasury.gov.uk/stern_review_report.htm.
- von Storch, Hans, Werner Krauss. 2005. „Culture contributes to perceptions of climate change.“ *Nieman Reports* 59 (4): 99–102.
- Takahashi, Bruno, Mark Meisner. 2012. „Mass-media coverage of climate change in Peru: framing and the role of foreign voices.“ Pp. 72–88 in Stacey K. Sowards, Kyle Alvarado, Diana Arrieta, Jacob Barde (eds.). *Across borders and environments: Communication and environmental justice in international contexts*. Cincinnati: International Environmental Communication Association .
- Tuček, M. 2013. *Česká veřejnost o globálních problémech – květen 2013* [online]. Praha: CVVM SoÚ AV ČR [cit. 8. 8. 2013]. Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7041/f3/oe130627.pdf.
- Vávra, Jan, Vera Peters, Miloslav Lapka, Eva Cudlínová. 2014. „Social perception of climate change consequences in the Czech Republic and Germany.“ Pp. 21–35 in Barbora Duží et al. *Environmental change: Adaptation challenges*. Brno: CVGZ AV ČR.
- Vidomus, Petr. 2013. „Česká klimaskepse. Úvod do studia.“ *Sociální studia* 10 (1): 95–127.
- Vladyka, Milan. 2006. *Globální změna klimatu jako sociální konstrukt*. Magisterská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Katedra sociologie.

- Whitmarsh, Lorraine. 2009. „What’s in a name? Commonalities and differences in public understanding of ‚climate change‘ and ‚global warming.‘“ *Public Understanding of Science* 18 (4): 401–420.
- Wikipedia. 2013. „Noviny [online].“ *Wikipedia* [cit. 10. 10. 2013]. Dostupné z: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Noviny>.
- Wilson, Kris. 1995. „Mass media as sources of global warming knowledge.“ *Mass Communication Review* 22 (1–2): 75–89.
- Wilson, Kris. 2000. „Drought, debate, and uncertainty: Measuring reporters’ knowledge and ignorance about climate change.“ *Public Understanding of Science* 9: 1–13.
- Young, Nathan, Eric Dugas. 2011. „Representations of climate change in Canadian national print media: The banalization of global warming.“ *Canadian Review of Sociology* 48 (1): 1–22.

SUMMARY

The paper deals with daily print media coverage of climate change in the Czech Republic in time period 1997–2010. Together 5663 articles from six countrywide daily newspapers, including four prestige-press, one tabloid and one political party affiliated newspapers, were chosen for the content analysis focused on the intensity of media coverage. Several categories were also observed, with special attention to the quality of information and its possible consequences. This study is the first long-term content analysis of media depiction of climate change in the Czech news. The results show that intensity of media attention in the Czech newspapers is similar to other EU or US daily newspapers. Regarding the observed categories, the articles in Czech papers mostly do not refer to scientific sources of information, focus more on the natural issues than social ones and equally link the climate change topics to the Czech Republic and global issues. Most of the articles can be labelled as catastrophic or sensational, only 11% of them are serious, i.e. not stressing the sensation or catastrophes and referring to some source of information. With respect to this problematic quality of information we discuss previous studies dealing with the effect of information form on the recipients. Despite the fact, that people perceive the media in various ways, some studies show that catastrophic messages can increase the climate scepticism and undermine the willingness to act in some mitigation processes. We argue that the style of media coverage can influence public perception of climate change, which could partially explore, why the Czech population belongs to those more sceptical among the EU.

PŘÍLOHA 1: SOUHRNNÁ TABULKA

Rok	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010*	Celkem
Celkový počet článků	154	131	142	232	349	272	378	391	563	673	943	567	569	299	5663

Komplexnost (%)	Katastrofické	20	31	30	38	49	43	44	39	43	43	41	45	42	42	
	Senzační	34	40	39	46	41	42	42	45	47	45	46	43	38	45	43
	Bulvární	8	8	9	6	4	5	5	5	3	3	3	3	4	3	4
	Seriózní	38	21	22	10	6	10	11	6	11	10	8	13	12	10	11

Odbornost (%)	Vědecké	32	25	43	35	40	31	38	36	36	36	38	39	34	36
	Populární	68	75	57	65	60	69	62	64	64	66	64	62	61	66

Problematika (%)	Sociální	35	40	43	36	45	64	49	48	45	42	43	42	42	45	
	Přírodní	55	52	51	59	52	33	42	47	51	54	55	54	56	56	52
	Jiné	10	8	6	5	3	3	3	4	1	1	2	2	2	1	3

Geografie (%)	Domácí	40	50	56	61	52	53	54	52	52	45	52	45	58	50
	Zahraníční	60	50	44	39	48	47	46	51	48	48	55	48	55	42

* Pozn.: V roce 2010 se jedná pouze o články otištěné od ledna do října.

PŘÍLOHA 2: UKÁZKY ČLÁNKŮ DLE CELKOVÉ KVALITY

KATASTROFICKÝ ČLÁNEK

Globální oteplování způsobí brzo nedostatek vody, hlad a nemoci (Právo, 12. 3. 2007)

WASHINGTON – Stovky miliónů lidí v rozvojových oblastech nebudou mít vinou globálního oteplování již za dvě desetky let dostatek vody, přičemž jeho škodlivý vliv pocítuje planeta již nyní. Uvedla to včera agentura AP s odvoláním na připravovanou zprávu expertů z Mezivládního panelu pro změny klimatu (IPCC), kteří se příští měsíc setkají na konferenci v Bruselu.

Více než tisícovka expertů z několika desítek zemí předpovídá, že stovky miliónů Afričanů a desítky miliónů Jihoameričanů, kteří nyní mají vodu, se k ní za méně než 20 let již nedostanou. Do roku 2050 by mohla nedostatku vody čelit miliarda Asiatů, do roku 2080 1,1 miliardy až 3,2 miliardy lidí po celém světě v závislosti na úrovni zamoření ovzduší emitovanými plyny se skleníkovým efektem.

Úmrtnost mezi chudým obyvatelstvem světa má vinou nemocí souvisejících s globálním oteplováním, mezi něž jsou zařazeny podvýživa a průjmové choroby, do roku 2030 stoupat. Více se budou šířit nemoci jako malárie a horečka dengue či onemocnění následkem konzumace znečištěných mořských plodů.

Evropa přijde o malé ledovce, přičemž mnohé z těch velkých se do roku 2050 dramaticky zmenší. Polovina rostlin na tomto světadílu se ocitne do roku 2100 mezi ohroženými druhy.

Do roku 2080 by mohlo 200 až 600 miliónů lidí kvůli oteplování trpět hladem. Do stejné doby by obydlí sta miliónů osob mohla být zatopena kvůli stoupající hladině moří.

Lední medvědi v roce 2050 budou už jen v zoo

Kolem roku 2050 se podle studie budou lední medvědi vyskytovat jen v zoologických zahradách, protože jejich přirozené prostředí zmizí. Dařit se naopak bude škůdcům, jako jsou červení mravenci rodu solenopsis.

Vědci soudí, že mnoha, i když ne všem následkům lze předejít, pokud se za jednu generaci zpomalí emise oxidu uhličitého a pokud se stabilizuje úroveň skleníkových plynů v ovzduší. Ve většině částí světa a u většiny obyvatel se nicméně životní zvyky v důsledku klimatických změn pravděpodobně změní.

SENZAČNÍ ČLÁNEK

Ledovec jako Brno ohrozí dopravu (MF Dnes, 12. 8. 2010)

GRÓNSKO – Kus ledovce větší než Brno, který se před několika dny odlomil v Grónsku, se bude přesouvat do severního Atlantiku a ke kanadským břehům a může podle vědců ohrozit důležité lodní cesty.

Ledovcový ostrov o rozloze 260 kilometrů čtverečních (okres Brno-město má 230), který obsahuje dostatek vody na udržení toku Labe po čtyři roky, se odtrhl od Petermannova ledovce minulý týden. Jde o největší odtržený kus ledovce od roku 1962 a následuje po historicky nejteplejším šestiměsíčním období v této oblasti.

„Ledovec se po odtržení 5. srpna v severozápadní části Grónska začal posouvat do námořní cesty mezi pobřežím Kanady a Grónska,“ uvedl Andreas Muenchow, oceánolog z Delawarské univerzity. „Může tento kanál zablokovat, rozpadnout se na menší kusy, ale i narazit na pobřeží,“ dodal Muenchow. Cesta podél severovýchodního pobřeží Kanady až do daleko rušnějšího Atlantiku bude ledovci podle vědce trvat asi dva roky.

„Tam už to začne být nebezpečné,“ řekl AP Mark Drinkwater z evropské kosmické agentury ESA. V oblasti východně od kanadského ostrova Newfoundland by zřejmě donutil k přemístění ropné plošiny a velké zaoceánské lodě by si musely najít nové, delší a dražší cesty.

Drobení grónských ledovců je běžný jev. Podle kanadské ledovcové služby, která jejich pohyb sleduje, počet odlomených kusů dosahuje v běžném roce počtu deseti až čtyřiceti tisíc. Tento případ je však výjimečný svojí velikostí ve vodách Arktidy. „Podle záznamů je rok 2010 zatím nejteplejší v historii.“

Rozpad arktického ledovce je podle vědců jasným varováním, co se s klimatem děje,“ reagoval demokrat Edward Markey, předseda výboru pro globální oteplování v americké sněmovně.

„Globální oteplování a změny klimatu jsou skutečné a palčivé problémy. Ale je bláznivé dávat tuto nálepku každé ‚viditelné‘ události,“ míní oceánolog Muenchow. „Teplota vzduchu má s rozpadem ledovce máloco do činění. Například tento ledovec ztrácel osmdesát procent svého objemu rozpouštěním se zespoda.“

BULVÁRNÍ ČLÁNEK

Tornádo mi smetlo stodolu (Blesk, 24. 8. 2007)

CHOCENICKÝ ÚJEZD – Stodola srovnaná se zemí, zničený traktor, míchačka, cirkulárka...! Takovou spoušť po sobě zanechalo tornádo, které se ve středu v noci přehnalo zahradou paní Jaroslavy Paškové (61) v Chocenickém Újezdě na jižním Plzeňsku. A to paní Pašková ještě může mluvit o štěstí. Její stodola stála těsně vedle rodinného domku, kde spala!

Jediný, kdo vycítil blížící se nebezpečí, byl pes majitelky stodoly. „Už se blýskalo, hromy byly a on začal strašně štěkat. Chtěl dovnitř. To se venku ještě nic moc nedělo,“ popisuje okamžiky před tornádem Jaroslava Pašková. I s pejskem si šla lehnout. Usnula ale jen na chvíli. „Vzbudilo mě krupobití a průtrž mračen. Venku ani nebyl silný vítr,“ popisuje paní Jaroslava. „Najednou slyším ššššššš. Trvalo to 2 či 3 vteřiny. Blesko mi hlavou. Tak nám ulítla střecha a vyběhla jsem ven,“ líčí osudný okamžik Pašková. Místo ulítlých tašek ze střechy ale stála před obrovskou hromadou trosek. „Pod nimi nám zůstal traktor, nová míchačka, cirkulárka, přívesný vozík za auto. Je to katastrofa. Nic takového jsem nezažila,“ dodává Pašková. Výskyt tornád v Česku je vzácný. „Za rok registrujeme tři až pět tornád,“ říká Ivo Bohmann z Českého hydrometeorologického ústavu v Plzni. Meteorologové ale varují. Tornád může být v budoucnu víc. Důkazem je letošní rok. Za prvních 8 měsíců jich už bylo šest. „Dochází ke globálnímu oteplování. Poslední dva měsíce byly také nadprůměrně teplé,“ vysvětluje Bohmann, proč tornád v Česku přibývá.

– Jak velká stodola byla?

30 metrů dlouhá
12 metrů široká
12 metrů vysoká

– Co je to tornádo?

Silně rotující vítr s vertikální osou, který se vyskytuje pod bouřkovým oblakem. Aby mohl být nazýván tornádem, musí se vítr aspoň jednou dotknout zemského povrchu a mít sílu způsobit hmotné škody. Jejich síla se označuje na stupnici F0 až F5. V USA jde často o ty se silou F5, v Česku pak většinou o ty F0 až F2

Výskyt tornád v Česku za rok 2007:

- 1) leden – Prachatice
- 2) leden – Trutnov
- 3) únor – Heřmanice u Jaroměře
- 4) červen – Uničov
- 5) červenec – Třebeň na Chebsku

SERIÓZNÍ ČLÁNEK

V Arktidě jaro začíná čím dál dřív (Lidové noviny, 20. 6. 2007)

KODAŇ – Příchod jara se v nejsevernějších končinách Arktidy v důsledku klimatických změn hlásí stále dříve. Dánští experti včera v odborném časopise Current Biology informovali o měřeních provedených na severu Grónska, podle nichž se konec zimy v této oblasti jen za uplynulých deset let uspíšil o víc

než dva týdny. Jde prý o další „včasnou výstrahu“ zbytku planety z Arktidy, která je obzvlášť málo odolná vůči nebezpečím plynoucím z globálního oteplování, píše biolog Toke Höye z univerzity v Arhusu.

Höyeův tým ve výzkumu zachycujícím období 1996–2005 systematicky zaznamenával chování rostlin, motýlů, ptáků a jiných živočišných druhů ke konci zimy kolem výzkumné stanice Zackenberg na severovýchodě Grónska. Ukázalo se, že během sledovaných deseti let se uspišily projevy jara jako růst, rašení květů nebo kladení vajec v průměru o 14,5 dne.

U několika druhů dokonce zaznamenali Dánové uspišení o více než 30 dní. U Evropy podobné studie zjistily v průměru posun o 2,5 dne a celosvětově o 5,1 dne časnější vpád jara v porovnání s dobou před deseti lety.

„Naše studie potvrzuje, že se roční období proměňují. Nejde tu jednoduše pouze o jeden nebo dva teplé roky, nýbrž o trend po dobu celého desetiletí,“ řekl Höye. „Extrémně rychlé“ uspišení kvetení, růstu a kladení vajec v severní Arktidě je tím překvapivější, že celá letní sezona tu trvá jen tři až čtyři měsíce.

Rozdíly v chování rostlin a zvířat podmíněné klimatickými změnami by podle vědců mohly vést k novým problémům, neboť komplexní síť vzájemné druhové závislosti se rozpadne.

**TEORIE VNÍMÁNÍ RIZIK: OD PSYCHOLOGIE K SOCIOLOGII
MEZI DANÝM A KONSTRUKCÍ**

EVA KYSELÁ

Riziko, ať už jej definujeme jakkoliv, se stalo klíčovým pojmem moderních společností druhé poloviny 20. století. Jako pojem a koncept se užívá ve všech oblastech lidského života – riskantní je do jisté míry jízda automobilem, kouření, extrémní sport nebo nezdravá dieta, ale i manželství a dýchání či bydlení ve znečištěných lokalitách. Riziko je pojmem nejistoty. Jeho vymezení spočívá v kontrastu jistého a nejistého, z čehož vyplývá ústřední role očekávání spojených se současnou situací a s průběhem budoucnosti. „Pojem rizika souvisí s modernizačními procesy transformací prostorové a časové organizace lidského a sociálního života a především s aspirací *ovládat a kontrolovat prostor a kolonizovat budoucnost*“ [Suša 2008: 362; zvýraznění v originále]. Naše přítomnost hledí do budoucnosti skrze riziko, skrze možnosti, které mohou a nemusí nastat, a to s určitou pravděpodobností. Mezi budoucností a přítomností vzniká kalkulační vztah [Suša 2008].

Pravděpodobnost však není jedinou dimenzí rizika, podle které posuzujeme nebezpečí, jež nám mohou hrozit. Vnímání rizika je složitější, než jsme si mysleli v polovině 20. století, kdy se jím sociální vědy začaly zabývat. Je komplexním a těžko uchopitelným problémem, který se stává ústředním v analýzách moderní společnosti. Na prahu ekologické katastrofy je potřeba pochopit, jak lidé vnímají rizika spojená s devastací životního prostředí, stále naléhavější. Přestože jsou si lidé vědomi existence i palčivosti globálního ohrožení životního prostředí, jehož jsou součástí, nejsou národní a nadnárodní organizace zatím schopny nejen kolektivní akce směřující k umenšení environmentálních problémů, ale rovněž shody z hlediska samotné podstaty tohoto ohrožení. Ne nepodobně je tomu s teoriemi rizika a jeho vnímání veřejností a odborníky, které chce tento text představit. Smyslem textu není pouze otevřít debatu o teoriích vnímání rizika i v českém prostředí, ale také ukázat přínosy této teoretické plurality a zdůraznit potřebu interdisciplinarity v přístupu k riziku a jeho vnímání. I proto jsou zde představeny nejen teorie ryze sociologické, ale i teorie psychologické, sociálně-psychologické a kulturní a jejich vzájemné souvislosti.

Ústředním tématem, které je v textu sledováno z hlediska svého historického vývoje a teoretického pojetí a zároveň slouží jako kategorie základního rozlišení jednotlivých přístupů, je otázka existence objektivního rizika, tedy dimenze realismu a naproti tomu konstruktivismu v definici rizika. Jednotlivé přístupy jsou zde představeny s ohledem na jejich vymezení rizika jako objektivně poznatelného či sociálně konstruovaného a s důrazem na implikace, které má toto vymezení pro pojetí vnímání rizika a řešení kontroverze jeho laického a odborného posuzování a s tím souvisejících sporů mezi laiky a experty.

Cílem je mimo jiné poukázat na to, nakolik jsou tyto spory o „skutečném“ riziku a nakolik o hodnotách, které se do jeho vnímání promítají. Poukázání na některé nedostatky jednotlivých teorií vychází ze snahy odhalit jejich mezery, tedy prostory, které mohou být zaplněny s pomocí jiných přístupů či myšlenek vzešlých ze vzájemné diskuse, která je žádoucí a potřebná, máme-li se vyhnout příliš zjednodušujícímu pojetí percepce rizika, které by zásadním způsobem přehlíželo některé z jejích důležitých aspektů.

Riziko v perspektivách realismu a konstruktivismu

Ačkoliv se riziko stalo jedním z ikonických pojmů současné společnosti (dokonce společnosti rizikové [Beck 2011]), neexistuje obecně přijímaná definice tohoto pojmu ani širší shoda na jeho významu a obsahu [Renn 1998a].¹ Vymezení rizika má přitom široké implikace jak pro zkoumání jeho vnímání veřejností (a potažmo vědeckou obcí), tak zejména pro politickou sféru, která hledá a určuje rizikové strategie a míru přijatelnosti konkrétních rizik – „tvorba definice [rizika] je politickým aktem vyjadřujícím něčí postoje týkající se důležitosti různých nežádoucích důsledků dané situace“ [Fischhoff, Watson, Hope 1984: 123]. Názor, zda činit rozhodnutí o strategiích a přijatelnosti rizik na základě doporučení odborníků nebo v dialogu s veřejností, se odvíjí od postoje, jaký k riziku zaujímáme – zda jej považujeme za objektivně poznatelné či nikoliv, a v důsledku toho, jakou roli přisuzujeme expertní a laické racionalitě při jeho posuzování, příp. zda tyto způsoby posuzování rizika vůbec považujeme za natolik rozdílné, aby bylo možné je odlišovat jako dva typy racionality.

Realistická pozice chápání rizika jej pojímá jako něco existujícího nezávisle na tom, zda je či není reflektováno, nezávisle na společnosti, historii a kultuře [Bickerstaff 2003]. Takové pojetí umožňuje rozlišit riziko „objektivní“ a „subjektivní“. Za „objektivní“ riziko je nejčastěji považována míra pravděpodobnosti a rozsahu důsledků události (zejména škod) určená odborníky kalkulací či měřením, či prostě experty určená míra rizika. „Subjektivní“ je potom to riziko, jehož odhad není založen na expertních metodách a je tzv. laický, přičemž je nahlížen jako náchylný k chybám (tedy odchylkám od „objektivního“, experty měřeného, rizika) způsobeným zkresleními a heuristikami úsudku,² které se v rozvažování laiků často vyskytují [viz Kahnemann 2012].

Rozlišení „objektivního“ a „subjektivního“ rizika stálo v počátcích výzkumu jeho percepce, který navazoval na tradici technické a probabilistické analýzy rizik (*risk assessment*, *risk analysis* [více např. Renn 1992]). Ta je hlavním zdrojem měření „objektivních“ rizik (především v oborech pojišťovnictví, epidemiologie, toxikologie a jiných [Zinn, Taylor-Gooby 2006]) a představuje v teoriích rizika krajní realismus. Představy veřejnosti

¹ Předmětem diskuse je i rozlišení pojmů rizika a nebezpečí, které se často používají jako synonyma [např. Beck 2011]. Garland [2003] zdůrazňuje potřebu tyto dva pojmy oddělit a sám tak činí pomocí rozdílu v míře nejistoty – zatímco nebezpečí ke ztrátě či škodě vede téměř jistě, u rizika je nejistota vyšší. I Luhmann [1993] oba pojmy jasně rozlišuje, ale na zcela odlišném základě (viz níže).

² Heuristiky zde označují postupy řešení úloh (jako je např. odhad pravděpodobnosti) založené především na intuici a zkušenosti. Tversky a Kahneman [1974] uvádějí, že heuristické principy redukuje složité úkoly ohodnocení pravděpodobnosti a předvídání hodnoty na jednodušší úsudkové operace a identifikují několik typických heuristických principů [viz Kahnemann 2012].

o riziku jako o pravděpodobnosti určité nežádoucí události jsou však často velmi rozdílné od závěrů analytiků, což představuje nemalý problém při vytváření politických nástrojů či určování technologických strategií (klasickým případem, kdy se veřejnost s odborníky zásadně neshoduje v otázkách rizika, je jaderná energie). Rozdíl mezi expertním a laickým pohledem na riziko, v angličtině běžně nazývaný *expert-lay gap*, se stal předmětem rozsáhlých výzkumů, které se snažily zjistit především rozsah a povahu tohoto rozdílu [Bickerstaff 2003], přičemž stále neopouštěly realistické pozice. Veřejnost, nahlížená optikou modelu informačního deficitu jako špatně informovaná a neznalá, byla považována za málo způsobilou posuzovat riziko. Odborníci předpokládali, že „zkreslená“ percepce rizika je založena především na nedostatku znalostí, nepochopení, hysterii, zkreslující vlastní zkušenosti, ignoranci či dokonce fundamentalismu [Strydom 2002: 24].

Psychologický výzkum, jehož nejznámější větví je psychometrické paradigma, tvoří jednu ze základních teoretických linií zkoumání percepce rizika a dodnes je směrodatným zejména v empirickém výzkumu. Přestože vychází z přístupů kognitivní psychologie, je relevantní i pro sociology, protože, přes svá zjevná omezení, jež jsou diskutována níže, přináší cenná data a empirické závěry, které lze konfrontovat s některými vysoce teoretickými sociologickými přístupy. Psychometrické paradigma nezůstalo od 70. let beze změn a od určité doby poměrně ochotně vstřebává vlivy sociálních a kulturních teorií, které vnášejí do zkoumání rizika a jeho vnímání především otázku, jak jsou rizika konstruována jako společenská fakta, tedy otázku, kterou si formální analýza rizik a na ni navazující kognitivní psychologie původně vůbec nekladly [Lupton 1999: 18].

Sociologické a antropologické teorie rizika se v počátcích rozvíjely paralelně s psychologickými přístupy a do diskuse s nimi v té době příliš nevstupovaly [Pidgeon, Simmons, Henwood 2006]. Vesměs se vymezily proti realistickým pozicím formální rizikové analýzy [např. Beck 2011; Douglas 1992] a rozvíjely konstruktivistický pohled na riziko: riziko je podle něj utvářeno v rámci sociálních procesů reflexe, komunikace a interpretace, do nichž nepatří jen laické vnímání, ale rovněž „objektivní“ měření. Vnímání rizika laickou veřejností tudíž není jako „mylné“ podřazeno „objektivnímu“ měření, ale na stejné úrovni coby jeho konstrukce. Rozdíl mezi vnímáním laiky a měřením nespočívá v objektivitě či subjektivitě rizika, ale ve způsobu jeho konstrukce a definice. Konstruktivistický přístup není samozřejmě jednotný a mezi jednotlivými teoriemi, i v jejich rámci, nalezneme nuance od slabého k silnému konstruktivismu. Slabý konstruktivismus většinou pojímá riziko jako na jedné straně reálně existující (reálně nebezpečí) a na straně druhé vždy sociálně konstruované (reálně nebezpečí se stává předmětem interpretace a společenské konstrukce). Silný konstruktivismus považuje riziko za objektivně nepoznatelné a v podstatě neexistující – riziko je to, co společnost jako riziko označí, tedy konstruuje.

Psychologické teorie percepce rizika

Existuje několik větví psychologického výzkumu rizika, které se liší přístupem k problému i jeho definicí. Taylor-Gooby a Zinn [2006] rozlišili dva základní směry, které nadále dělí ještě uvnitř na dílčí linie: 1) kognitivní teorie a teorie učení a 2) empiricistní psychometrický přístup.

Prvá skupina teorií obsahuje vedle směrů využívajících teorie učení a sociálního učení³ [viz Eiser 2005] také přístup mentálního modelování založený na předpokladu, že lidé v procesu konstrukce vysvětlení reálných situací tvoří rovněž mentální reprezentace těchto situací a s nimi spojených problémů a témat [Taylor-Gooby Zinn 2006; viz např. Cox et al. 2003]. Další, velmi vlivný, směr zařazený do první skupiny představují experimentální psychologové Tversky a Kahneman a jejich spolupracovníci [Tversky, Kahneman 1974; česky viz Kahneman 2012; Kahneman, Slovic, Tversky 1982; Kahneman 2012], kteří identifikovali několik kognitivních zkratk – heuristik. Tyto zkratky sice za určitých okolností usnadňují posuzování situací a předmětů, nicméně za jiných mohou nepozorovaně vést k mylným závěrům. Příkladem je heuristika dostupnosti, při jejíž aplikaci běžně dochází k nadhodnocení pravděpodobnosti událostí či jevů, jež se nám snáze vybaví (v praxi takovými událostmi bývají např. katastrofy s hrozivými důsledky). Kahneman přitom poměrně přesvědčivě ukázal, že heuristiky používají i odborníci a statistici [Kahneman 2012: 124], a to dokonce při odhadu rizik [ibid.: 353]. Omezil nicméně své tvrzení o sklonu odborníků k užívání heuristik na situace, kdy uvažují intuitivně [Tversky, Kahneman 1974]. Laické uvažování jako nedostatečné a nedokonale, čili často mylné a chybové, tvoří podle Taylor-Goobyho a Zinna [2006] styčnou plochu všech přístupů jimi identifikované první skupiny, do níž patří i čtvrtá úvahová linie, která doplňuje zkoumání kognitivních procesů o roli afektu a emocí. Tím podle autorů nabízí určité vysvětlení nedokonalosti laického uvažování dokumentovaného prvními třemi přístupy [o roli emocí ve vnímání rizika viz také Loewenstein et al. 2001].

Psychometrické paradigma

Druhou analytickou větev tvoří psychometrické paradigma.⁴ To vzniká v průběhu sedmdesátých let ve skupině *Decision Research Group* na univerzitě v Oregonu kolem výzkumníků Fischhoffa, Slovice a Lichtensteinové [Fischhoff et al. 1978], kteří vycházeli nejen z práce Kahnemana a Tverskyho [Slovic 2000: xxi], ale navázali i na článek Starra [1969], jenž se snažil zjistit míru přijatelnosti některých rizik a bilanci s nimi spojených benefitů, přičemž za hlavní faktor určující přijatelnost označil dobrovolnost vystavení se riziku. Fischhoff se svými kolegy vycházejí z předpokladu, že faktory ovlivňující posuzování rizika mohou být účinně kvantifikovány a zkoumány (modelovány) ve svých souvislostech [Slovic 2000: xxiii]. Vnímání rizika je nejčastěji operacionalizováno jako určení míry specifické vlastnosti rizika, např. závažnosti, novosti, dobrovolnosti, kontrolovatelnosti nebo také zahrávání si s přírodou atd. [Slovic 1987; Renn 2004, Sjöberg et al.

³ Tento přístup vysvětluje percepci rizika na základě zkušenosti, kterou jedinci mají s danými rizikovými aktivitami, resp. na základě odpovědí, které nám (sociální) okolí poskytuje na dané aktivity. Pak-liže rutinně vykonáváme poměrně rizikovou aktivitu, která zatím nevedla k nežádoucím výsledkům, máme tendenci riziko podceňovat. Příkladem takové aktivity může být např. používání automobilu [Taylor-Gooby, Zinn 2006].

⁴ Psychometrické paradigma bývá někdy spojeno do jedné skupiny se zkoumáním optimistického zkreslení [Joffe 2003], někdy jsou tyto dvě oblasti rozlišeny na základě typu „zkreslení“, které zkoumají [Wilkinson 2006]. Zatímco psychometrické paradigma zkoumá přecenění rizika (zejména na společenské úrovni), optimistické zkreslení (*optimistic bias*) jeho podcenění (na úrovni individuální).

2004], tedy jako měření postojů vůči riziku. Měření percepce probíhá pomocí standardizovaných dotazníků na několika bodových škálách ukotvených sémantickými dvojicemi (např. dobrovolný/nedobrovolný, neznámý/známý). Základním aspektem těchto studií je důraz na multidimenzionalitu laického vnímání rizika – zatímco experti se dle těchto studií v otázkách na hodnocení rizika většinou shodují s jeho „objektivně“ měřenou mírou a využívají zejména dimenzi pravděpodobnosti, laici odvozují celkové hodnocení rizika z více dimenzí [Bickerstaff 2003; Renn 2004; Wilkinson 2006]. Často zmiňovaným výsledkem aplikace mnohorozměrných statistických analýz na tento typ dat je jednak identifikace dvou dominantních faktorů vnímání rizika – obav (*dread*) a novosti (*novelty*),⁵ ale také umístění jednotlivých rizik v prostoru těmito faktory vymezeném. Struktura těchto faktorů se napříč množstvím empirických závěrů aplikace psychometrického paradigmatu jeví jako poměrně invariantní, což nasvědčuje tomu, že vnímání rizika je danými faktory dobře popsáno [Sjöberg et al. 2004] a některé výzkumníky vede k tvrzení, že tyto faktory jsou napříč kulturními a sociálními prostředím neměnné, přičemž prostředím a jeho vlivy jsou určovány pouze jejich relativní váhy při posuzování rizika [Renn 2004].

Otázka kulturních a sociálních vlivů na vnímání rizika byla psychometrickým paradigmatem po určitou dobu přehlížena. Bylo mu vytýkáno, že jedince považuje za atomizovaná individua existující (a především zkoumaná) nezávisle na jejich kulturním a společenském okolí, institucích, vztazích a rámcích, které hrají zásadní roli při konstrukci přesvědčení [Lupton 1999: 23]. Lupton [ibid.] v tomto duchu dále kritizuje přístup jako technický, vycházející z pozic realismu a příliš zaměřený na zkresení laické percepce rizika, což v prvních fázích výzkumu jistě byla pravda [viz např. Slovic, Fischhoff, Lichtenstein 1982]. Slovic a jeho kolegové však později paradigma rozvíjejí i s ohledem na sociální a kulturní faktory a přistupují k riziku slabě konstruktivisticky. Expertní odhady rizika nepovažují za objektivní a v nějakém smyslu nadřazené odhadům laickým. O těch je Slovic naopak přesvědčen, že obsahují jak chyby, tak *moudrost* a představují konkurenční strategii posuzování rizika [Slovic 1987; viz také Kahan et al. 2011]. Na to však reaguje Sunstein [2002], který tvrdí, že Slovic [souhrnně viz Slovic 2000] naopak předkládá empirické důkazy o tom, že je tomu přesně opačně a podepírá tak realistickejší pozici rozlišení „objektivního“ a zkreseného „subjektivního“ rizika. Sjöberg [2001] dále zmiňuje, že psychometrické paradigma se výrazně podílí na udržování rozlišení expertního a laického pohledu na riziko právě tím, že je proti sobě staví ve svých analýzách [viz též Jasanoff 1998]. K tomu autor dodává, že empirické výsledky dokládající tzv. *expert-lay gap* nejsou dostatečné [viz též Rowe, Wright 2001] a z hlediska psychometrického paradigmatu tento jev dokonce neváhá nazvat moderním mýtem (*urban legend*) [Sjöberg 2001]. Experti se totiž podle některých rozhodují komplexněji, než je obecně konstatováno (viz výše), a často se u nich vyskytují i podobná zkresení [Sjöberg 2001; Sjöberg 2012: 670; Renn 1998b].

Očekávání, spojená s představou neměnných univerzálních vzorců vnímání rizika nebyla podle mnohých naplněna [Zinn, Taylor-Gooby 2006]. Závěry psychometrického přístupu nejsou vždy považovány za zcela podložené empirickými daty a analýzami

⁵ Např. Sandman [1989] jednotlivé dimenze vnímání rizika (např. dobrovolnost, kontrolovatelnost, seznámenost s rizikem, ale i spravedlivost jeho distribuce nebo politického rozhodování o něm, benefit či katastrofický potenciál atd.) nazývá faktory pobouření (*outrage*) a riziko samé se podle něj skládá z nebezpečí a pobouření, které vyvolává.

[Sjöberg et al. 2004] a metodologie výzkumů je podrobována kritice z důvodu vybírání zkoumaných kategorií a rizik výzkumníky (nikoliv respondenty) a užívání standardizovaných dotazníků [Pidgeon et al. 2006; Bird 2009]. Jiní autoři kritizují psychometrické paradigma za to, že vnímání rizika pouze empiricky popisuje [Bickerstaff 2003] a předkládá svým způsobem až tautologie toho, co znamená být riskantní či nebezpečné a co ne [Pidgeon et al. 2006: 97], přičemž nepostihuje psychologické ani sociální koncepty, které se za vnímáním skrývají [Bickerstaff 2003]. Problémy má psychometrický přístup s environmentálními riziky jako je znečištění ovzduší či globální změna klimatu, tedy s těmi, jejichž příčiny se nedají ztotožnit s jedinou technologií, což může vést k dvojznačným interpretacím výsledků [Bickerstaff 2003].

Přes tuto kritiku mělo a má psychometrické paradigma význam při shromažďování empirického materiálu a utváření jazyka výzkumu vnímání rizika, přičemž i při své značné psychologické redukci jasně ukázalo na komplexitu problému a svými omezeními upozornilo na chybnost některých předpokladů o homogenitě veřejnosti jako masu vnímající riziko. Při zohlednění sociálních a kulturních faktorů v analýze posuzování rizika skrze toto paradigma (tj. při analýze sociodemografických a kulturně orientovaných proměnných a jejich souvislostí s proměnnými vnímání rizika) se ukazuje, že sociální skupiny a kulturní oblasti se ve vnímání rizika odlišují [viz např. Finucane et al. 2000]. Pochopení a teoretickému uchopení příčin a souvislostí těchto odlišností se psychometrické paradigma ale příliš neblíží.

Sociální amplifikace a sociální reprezentace rizika

Než opustíme doménu psychologického výzkumu vnímání rizik, je potřeba zmínit ještě dva přístupy, které překračují hranice kognitivní psychologie a řeší problém rizika v souvislosti s jeho sociálním kontextem. Z psychometrické tradice vycházející **rámec sociální amplifikace rizik** (*Social Amplification of Risk Framework – SARF*) [Pidgeon, Kasperson, Slovic 2003] navazuje mimo jiné na teorie komunikace a médií a snaží se propojit psychometrické paradigma s kulturní teorií (viz níže). Přibližuje procesy, skrze které dochází k posílení či oslabení obav a ovlivnění vnímání rizika. Signály, které jsou součástí informací o riziku předávaných jednotlivci i skupinami, vznikají v osobní zkušenosti s rizikovým objektem nebo skrze přijetí informací o tomto objektu a dále se šíří skrze informační „stanice“, kterými jsou například vědci, novináři, nevládní organizace, názoroví vůdci sociálních skupin a další individuální i kolektivní aktéři. Každý příjemce se dále podílí na posílení či oslabení rizika [Kasperson et al. 1988]. Procesy sociální amplifikace budou mít dříve či později dopady na chování aktérů, což vyvolá proces amplifikace na další, kvalitativně odlišné, úrovni a může vést k dalším změnám chování. Autoři proces přirovnávají k rozvlnění hladiny, hodíme-li do vody nějaký předmět [Kasperson et al. 1988]. Tento model poměrně dobře vysvětluje např. reakce spotřebitelů na kontroverzi spojenou s konkrétním výrobkem, která postupně vede k poklesu tržeb všech výrobců stejného produktu.

V rámci sociální amplifikace je riziko chápáno mírně konstruktivisticky a existence rozdílu mezi „pravým“ a „zkresleným“ rizikem je odmítána [Kasperson et al. 1988]. I přesto se nicméně objevuje kritika tohoto přístupu vedená z pozic podobných kritice psychometrického paradigmatu. Sociální amplifikace totiž může být nahlížena jako pro-

ces, v němž dochází ke zkreslení „objektivního“ rizika. SARF ale této kritice svým slabým konstruktivismem předchází – riziko je sice spojeno s objektivními nebezpečími tohoto světa, ve společnosti je ale vždy nahlíženo skrze znaky, symboly a obrazy, a to ve všech jejích sférách [Pidgeon et al. 2006: 102]. Tento aspekt je blízký např. kulturní teorii (viz níže).

Na hraně mezi psychologií a sociologií stojí **teorie sociálních reprezentací** (*Social Representations Approach/Theory*), rozvíjená především Hélène Joffe [Joffe 1999, 2003] v návaznosti na francouzského psychologa Serge Moscoviciho [1984]. Přístup je do velké míry ovlivněn francouzskou durkheimovskou strukturalistickou tradicí a má některé společné rysy s kulturní teorií. Spíše než na individuální a potažmo kognitivní procesy vnímání a posuzování rizika se tato teorie zaměřuje na význam (*meaning*), jenž lidé riziku přikládají v kontextu svých sociálních sítí, k nimž cítí příslušnost a závazky. Tedy nikoliv na percepci rizika, ale na jeho reprezentaci. Podle Joffe [1999] jedince motivuje úzkost, vznikající z konfrontace s rizikem, aby toto riziko reprezentoval kolektivně a určitým způsobem, a ochránil tak vlastní i skupinovou identitu. Reprezentace rizika a myšlení, které se v reakci na riziko rozvíjí, jsou způsobem, jak se s rizikem vypořádat (jeho součástí je připisování viny). Při reprezentaci rizika využívají všichni aktéři společnosti (experti i laici) procesy ukotvení a objektivizace: ukotvení vztahuje současnou rizikovou událost k minulosti a vytváří tak kontinuitu se sdílenou znalostí minulosti; objektivizace zasazuje událost do zkušeností současnosti, čímž neznámý objekt přibližuje pochopení [Joffe 2003].

V sociálně reprezentačním přístupu je jasně patrný odklon od kognitivně psychologického pojetí percepce rizik a důraz na sociální a historické faktory ovlivňující vnímání rizik jednotlivými aktéry společnosti, čímž se přístup přibližuje ke kulturní teorii, se kterou sdílí rovněž návaznost na strukturalistickou tradici a několik dalších aspektů.

Sociální a kulturní teorie

Kulturní teorie

Základy kulturní teorie položila britská antropoložka Mary Douglas společně se svým kolegou politologem Aaronem Wildavskym v návaznosti na svůj dřívější antropologický výzkum z 60. let [Douglas, Wildavsky 1983]. Individuální vnímání rizika je dle kulturní teorie, zjednodušeně řečeno, dáno skupinovou příslušností jedince: do jakých skupin patří a do jaké míry se s nimi identifikuje. Podobně jako v přístupu sociálních reprezentací rizik je i zde základním kamenem teorie rozlišení sebe (vlastní sociální skupiny) a Jiného: kolektivní reprezentace rizika pomáhá vymezit hranice mezi vlastním Já (skupinou) a Jiným. Obavy z jakékoliv *nečistoty* nebo *znečištění* jsou pak spíše vyjádřením obav z narušení sociálního a symbolického řádu a ztráty kontroly nad hranicemi skupiny, resp. individua („nečistota je látkou mimo své místo“ [Douglas 1984: 36], tedy látkou porušující sociálně a kulturně stanovené hranice). Konstrukce rizika je strategií společnosti, jak se vypořádat s nebezpečím [Lupton 1999: 36] a jak udržovat skupinovou solidaritu [Wilkinson 2001]. Podobně jako v teorii sociálních reprezentací, i zde lidé označují ostatní, Jiné, jako zdroj ohrožení a viníky ve snaze ochránit hranice mezi vlastním a Jiným, soudržnost skupiny a svůj preferovaný způsob života [Douglas, Wildavsky 1983: 102–125].

Preferovaný způsob života je utvářen sociálními vztahy a kulturními zkrslenými, které Douglas třídí pomocí *grid/group*⁶ typologie. *Grid* a *group* představují dvě osy, podle nichž se strukturuje typologie čtyř vzorců sociálních vztahů a odpovídajících kulturních zkrslení. *Group* odkazuje k integraci jedince do skupiny, *grid* k regulaci chování uvnitř i vně skupiny. V poli vymezeném těmito dvěma osami rozlišuje Douglas čtyři kulturní skupiny: individualisty, hierarchisty, egalitáře a fatalisty.⁷ Každá skupina je orientována na určité sociální instituce, s nimi spojené hodnoty a sociální cíle a odpovídající způsob života. Její světónázor se od této orientace odvíjí. Vnímání a posuzování světa (a rizika) je kulturně podmíněno příslušností k dané skupině – tato kulturní zkrslení mohou být pojmána jako určitá forma ideologie [Wildavsky, Dake 1990].

V rámci skupiny jsou povšimnuta a dále reprezentována jako rizika ta nebezpečí, která ohrožují hranice a instituce, které ji vymezují. Environmentální problémy a rizika spojená s technologiemi jsou prioritou egalitářů [Douglas, Wildavsky 1983: 181], kteří jsou charakterizováni nízkou úrovní regulace (*grid*) a vysokou úrovní integrace (*group*). Obecně odmítají rizika, za jejichž původce je možné označit úzkou skupinu expertů či elity a jejichž dopad ohrozí velké množství lidí [Rippl 2002]. Oproti tomu např. individualisté jsou skupinou komplementární k egalitářům na ose *grid* a jsou citliví zejména na rizika omezující individuální svobodu. Konflikty spojené s riziky jsou především konflikty významů, které rozdílné kultury přisuzují nejrůznějším událostem, objektům a vztahům v rámci běžných institucí na úrovni každodenní interakce [Dake 1992].

Z pohledu Douglasové nejsou nebezpečí hrozící moderní společnosti kvalitativně odlišná od těch, která ohrožovala společnost předmoderní; nejsou „nová“, jak by je označil např. Ulrich Beck [2011]. Dialog o riziku sehrává ve společnosti stejnou úlohu, jakou dříve sehrával hřích nebo tabu – chrání, vymezuje a udržuje hranice (hřích a tabu byly i rétoricky zaměřeny spíše na ochranu komunity, riziko se zaměřuje na jedince [Douglas 1992: 28]). Narůstající obavy a strach z ekologické apokalypsy nejsou podle ní produktem většího ohrožení, ale globalizace, která narušuje pouta mezi jedincem a komunitou a vede k pocitu zranitelnosti [Douglas 1992: 15], a většího strachu a nedůvěry v současné autority a korporace [Douglas 1992: 15]. Realitu nebezpečí, se kterými se (moderní) společnost potýká, však kulturní teorie nezpochybňuje. Nebezpečí jsou reálná, jsou však společností dále reprezentována kulturně a sociálně konstruována jako rizika. Kulturní teorie se příliš netáže po realitě rizik, ale po tom, jak se stávají politickým tématem, jak jsou politizována [Zinn 2008b: 175]. Douglas a Wildavsky [1983] uznávají schopnost jednotlivých kulturních skupin upozornit na důležitá rizika, zpochybňují však jejich schopnost je správně vyhodnotit a především řešit [ibid.: 181]. Ve výsledku tak směřují k upřednostnění expertních znalostí nad laickým posouzením.

Kulturní teorie bývá kritizována za staticčnost a opomíjení sociální změny a dynamiky a nedostatečnou oporu v empirických datech [Wilkinson 2001]. Problém podle někte-

⁶ *Grid* je anglické označení pro „mřížku“ a *group* pro „skupinu“. Označení *grid/group* by se tedy mohlo překládat do češtiny v tomto významu, považují ale za vhodnější používat v textu označení v původním znění.

⁷ Označení a počty těchto skupin se v různých textech autorů kulturní teorie více či méně liší. Zde užívám nejběžnější označení i počet [přehled viz Tansey, O'Riordan 1999]. Douglas a Wildavsky [1983] ve své původní knize, jakož i jinde [Douglas 1992: 176], rozebírají pouze tři kategorie – hierarchisty, individualisty a egalitáře (tedy hierarchii, trh a sektu). Dake [1992] přidává pátou – „autonomii“ jako asociální způsob života.

rých spočívá v metodologickém individualismu aplikace teorie v empirickém výzkumu (konstrukce proměnných pro individuálně vyplňované dotazníky a tomu odpovídající typologie příslušnosti respondenta do jedné ze čtyř definovaných kulturních skupin) [Tansey, O'Riordan 1999]. Verze kulturní teorie, která tak vzniká, je podle Tanseyho a O'Riordana spíše podobná psychologickým typologiím a opomíjí některé zásadní aspekty původní teorie, jak ji formulovali Douglas a Wildavsky. Sjöberg [2002] dokonce dochází k závěru, že kulturní teorie v takové aplikaci nabízí velmi špatný model percepce rizika. I Douglas sama je kritická vůči metodologickému individualismu empirického výzkumu [1992: 40]. V tuto chvíli lze uzavřít, že kulturní teorie vnímání rizik je přínosem pro teoretizování (mnoho dalších teorií na ni navazuje či odkazuje), její aplikace v empirickém výzkumu ale prozatím více či méně selhává a je otázkou, zda je vůbec možná, nebo v současné podobě dokonce žádoucí.

Teorie rizikové společnosti

Sociologie vstoupila do debat o riziku především skrze teorii rizikové společnosti Ulricha Becka [(1986) 2011]. Psychometrické paradigma a jiné psychologické přístupy byly při zkoumání toho, jak lidé chápou určitá rizika, motivovány především kontroverzí mezi laickým a expertním posouzením, což se do určité míry přeneslo i na kulturní teorii (zejména v její empirické aplikaci). Naproti tomu Beckova teorie není pouze teoretickým uchopením vnímání rizika; jeho motivace leží ve snaze analyzovat moderní společnost v jejím celku. Na rozdíl od Mary Douglas vidí totiž moderní společnost, a především rizika, se kterými se potýká, jako jednoznačně odlišné od jiných dějinných a kulturních oblastí. Zatímco Douglas poukazuje na to, že za zvýšením rizik nestojí nárůst nebezpečí, ale pouze zvýšená citlivost a percepce, Beck se snaží dokázat, že za nárůstem vnímání stojí zvýšené ohrožení společnosti a nové vlastnosti, jimiž moderní rizika oplývají (i když rovněž hovoří i o zvýšení citlivosti).

V průběhu modernizace dochází podle Becka k vyřešení některých základních a zjevných problémů první fáze moderny, na druhou stranu však tento proces ve svém běhu vytváří rizika coby „vedlejší účinky“ produkce bohatství [Beck 2011: 27]. Soudobá rizika jsou nekontrolovatelná, kolektivní v tom smyslu, že ohrožují velké množství lidí, objektivně nevyčísitelná a v důsledku toho i nepojistitelná. Zásadním aspektem soudobých rizik je jejich neviditelnost a velmi často i nepostizitelnost lidskými smysly: „vyjevují se tedy teprve a jedině ve (vědeckém příp. antivědeckém) *vědění* o nich a mohou v něm být měněna, zmenšována či zvětšována, dramatizována nebo bagatelizována, a potud jsou ve zvláštní míře *otevřena procesům sociálního definování*“ [Beck 2011: 29; zvýraznění v originále]. Riziko je v Beckově pojetí zároveň reálné i tvořené sociální percepcí a konstrukcí [Beck 2000: 219]. Realita rizika je spjata s jeho reálnými dopady, které mohou být vědecky měřeny, nicméně znalost rizik a jejich posuzování jsou spjata s historií a kulturou a jsou jimi podmíněny. I Beck, stejně jako Douglas, přistupuje na kulturní relativismus vnímání rizika [loc. cit.]. Beck však nerelativizuje nárůst ohrožení. Rizika, která nejsou zachycena expertními systémy nebo jsou jimi bagatelizována nebo popírána, dále narůstají a představují stále větší ohrožení společnosti, nezávisle na tom, zda jsou nebo nejsou reflektována. Zároveň rizika identifikovaná jako reálná mají reálné dopady (sociální, ekonomické atd.).

Rozdíl mezi expertním a laickým posouzením rizik přikládá Beck odlišným racionalitám obou skupin. Ve shodě se základním poznatkem psychometrického paradigmatu Beck poukazuje na multidimenzionalitu rizik, jak je vnímá veřejnost, a zúžený pohled vědeckého zkoumání zaměřeného na kvantifikaci a pravděpodobnosti [Beck 2011: 38–39]. Beck je vůči vědecké racionalitě a vědcům, na rozdíl od Mary Douglas, velmi kritický [Beck 2011: 76, 92]. Proces uvědomování si rizik je ve své podstatě střetem vědecké a sociální racionality, zápasem o nárok na racionalitu. V tomto střetu ztrácí vědecká racionalita jak kredit, tak autoritu a objevují se stále větší pochyby o jejich výsledcích. Vzhledem k charakteru soudobých rizik, zejména jejich neviditelnosti, a monopolu vědy na jejich rozpoznání, však krize vědecké autority může přispívat jen k dalšímu přehlížení zásadních ohrožení.

Na střetávání sociální a vědecké racionality poukazuje i teoretický koncept reflexivní modernizace. Teorie rizikové společnosti je ve své podstatě teorií toho, jak společnost sama sebe nahlíží jako rizikovou, a přibližuje tudíž pouze jeden aspekt procesu reflexivní modernizace [Beck (1993) 2007: 57], ve kterém „se proces modernizace stává sám sobě problémem a tématem“ [Beck 2011: 26], čehož projevem jsou právě konflikty soupeřících racionalit.

Reflexivní modernizace, stejně jako problematika soudobých rizik, spojuje Becka s dalšími teoretiky rozvíjejícími podobné ideje, z nichž zde jmenujme alespoň jednoho – Anthonyho Giddense. Giddens [(1990) 2003], podobně jako Beck, identifikuje soudobá rizika jako „nová“ a produkovaná společností (oba sdílí i mírně konstruktivistickou pozici v otázce existence rizik). Na rozdíl od něj ale jejich zvýšenou reflexi přisuzuje větší citlivosti společenských aktérů, nikoliv jejich objektivnímu nárůstu. Giddens analyzuje expertní systémy („realizované technické systémy nebo odborné expertizy, jež organizují velké oblasti fyzického a sociálního prostředí, ve kterém dnes žijeme“ [Giddens 2003: 31–32]), které jsou podle něj hlavním zdrojem reflexivity, což ale předpokládá, že v ně lidé budou mít důvěru (Beck naopak chápe reflexivitu jako kritickou a nedůvěřivou opozici vůči expertním systémům [Lupton 1999: 81]). Důvěra je pro Giddense jedním z ústředních témat a je podle něj úzce provázána s rizikem [Giddens 2003: 38] – „přijatelné riziko“ je produktem práce expertních systémů a předmětem důvěry veřejnosti. Reflexivitu a její souvislosti zkoumá Giddens spíše na individuální úrovni, čímž mimo jiné zdůrazňuje souvislost procesu reflexivní modernizace s procesem individualizace. Jedinci jsou si vědomi svého společenského kontextu a potřeby zvládnout rizika, která s sebou přináší moderní civilizace, a berou na sebe určitou zodpovědnost. V konečném důsledku může proces individualizace vést k tomu, že každý bude za (systémová) rizika, jež se ho týkají, zodpovídat zcela sám [Parusniková 2000].

Beckovi i Giddensovi je vytýkáno, že jejich představy o reflexivitě obsahují předpoklad racionálně kalkulujícího aktéra, který volí mezi alternativními perspektivami nabízenými expertními systémy. Reflexivita laiků tak vzniká zejména v reakci na expertní systémy a jen málo prostoru při konstrukci rizika je ponecháno vlastním zkušenostem a znalostem aktérů [Lupton 1999: 108]. Beck nicméně v *Rizikové společnosti* roli vlastní zkušenosti a znalostí při utváření sociální racionality, která pak vystupuje v opozici k racionalitě vědecké, minimálně na jednom místě zdůrazňuje [2011: 81]. Oba autoři jsou také kritizováni za to, že rozvíjejí poměrně široké spekulativní úvahy o fungování moderní společnosti, nespojují je ale s každodenní realitou [Lupton 1999: 92] a příliš se

nesnaží je podložit existujícími empirickými daty (Tierney [1999] takto kritizuje Becka a Luhmanna, Wilkinson [2001] Becka a Douglas). Existují však studie jiných autorů, které popisují některé z procesů a principů popsanych v rámci rizikové společnosti. Např. Fitzgerald a Rubin [2010] ukazují na příkladu současného výzkumu nanotechnologií, že omezení dialogu vědců s veřejností (spočívající především v nevyváženém a neúplném informování veřejnosti o nové technologii) vytváří podmínky pro nárůst rizika, jeho vnímání i vznik zatím neznámých problémů spojených s novou technologií.

Úvahy o governmentalitě

Jedním z mála přístupů, které riziko považují za zcela konstruované a v realitě neexistující, je myšlenkový proud *governmentality*, který vychází z idejí Michela Foucaulta [1991] o disciplinaci a ovládnání. Governmentalita dle Foucaulta odkazuje ke komplexní formě moci vycházející z pojetí populace jako objektu se specifickými vlastnostmi zachytitelnými pomocí statistik (porodnost, úmrtnost atd.), o něž je potřeba se starat a jemuž je potřeba vládnout ve smyslu správy a dohledu. Ono *mentality*, obsažené v pojmu *governmentality*, odkazuje k určité mentalitě vládnutí; předmětem analytických úvah zde nejsou věci nebo jevy, ale způsoby, jakými se jimi společnost zabývá, jak o nich přemýšlí a jak jsou charakterizovány v diskurzivních pojmech a praktikách [O'Malley 2008: 56]. Problémy, které společnost řeší, nejsou z pohledu governmentalistů reálné – i když možná v realitě existují, neexistuje způsob jak je poznat nezprostředkovaně. Riziko, jakožto jedna z technologií moci, je tudíž zcela společensky konstruováno: „Nic samo o sobě není rizikem; neexistuje žádné riziko. Na druhou stranu *může* být rizikem vše; vše záleží na tom, jak analyzujeme nebezpečí, jak posoudíme událost“ [Ewald 1991: 199; zvýraznění v originále].

Riziko je způsobem, jak jsou nahlíženy a řešeny problémy [O'Malley 2008: 57]. Slouží k statistickému posouzení, kontrole a třídění populace do rizikových kategorií a k sebedisciplinaci obyvatel. Riziko, ať už je jakkoliv „objektivně“ a empiricky kalkulované a předkládané v „neutrálních“ číslech, je vždy normativní a spojené s určitou morálkou [Zinn 2008b: 175]. Behaviorální normy, které s rizikem přicházejí, apelují na chování jedinců: „Obranné reakce na hrozby a rizika nejsou tedy ve foucaultovském pohledu svobodnou volbou a promyšleným záměrem autonomního subjektu, ale součástí disciplinárni technologie moci. Aby jedinec rizika „zvládl“, tj. aby se jim vyhnul, aby je minimalizoval či aby se proti nim pojistil, vyžaduje neutuchající bdělost a tvrdou sebedisciplínu“ [Parusniková 2000: 137]. Příkladem studií z pohledu *governmentality* jsou analýzy situace těhotenství – matky i jejich nenarození potomci jsou v současném diskurzu pojímány jako riziková skupina, což s sebou přináší řadu behaviorálních doporučení a „předpisů“ s morálním apelem, které matku provádí těhotenstvím s ohledem na veškerá možná rizika, jež by mohla ohrozit ji nebo plod, a vedou ji k neustálé kontrole sebe sama [viz např. Weir 1996].

Přístup *governmentality* nebývá považován za ucelenou teorii; je poněkud užší a neklade si nároky na to být východiskem empirického výzkumu. I díky tomu se poměrně zdatně brání výtce, že předpokládá jednostranný vztah mezi sebedisciplinovanou populací a vládou, která konstruuje a předkládá rizika (expertně jako „objektivní“). Některé studie poukazují na to, že laici, zařazení do určité rizikové skupiny, samy vytváří určitou

sít znalostí a sdílených zkušeností a laickou „expertízu“ [např. Novas, Rose 2000]. To však zkoumá spíše problém, jak se určitá skupina vyrovnává s tím, že je označena za rizikovou, otázkou zůstává, kde přesně v přístupu governmentality stojí vnímání rizika. Governmentalita hovoří o roli rizika jako technologii moci, málo však věnuje pozornost tomu, jak je riziko vnímáno těmi, kdo jsou jeho prostřednictvím kontrolováni a nakolik je jeho prezentovaná distribuce obecně přijímána. Vesměs také opomíjí roli populace v samotném procesu konstrukce rizik tím, že jej připisuje primárně institucím moci (nicméně O'Malley [2008] upozorňuje na studii sledující odpor těhotných matek vůči některým z doporučení odborníků a způsob, jakým se tento odpor podílel na utváření způsobů zvládnání rizika). Strydom [2002: 53] považuje tento myšlenkový proud za příliš úzký a málo významný zejména v oblasti environmentálních rizik. S prvou výtkou souhlasí i někteří zástupci tohoto proudu [viz O'Malley 2008], v případě druhé je možné konstatovat, že ukáže až čas, bude-li mít co říci k dané problematice. Prostor pro diskusi skýtá stále rostoucí oblast chování šetrného k životnímu prostředí a otázka environmentální odpovědnosti. Environmentální rizika představují, i přes své někdy sporné posouzení obyvatelstvem, jedno z klíčových politických témat; chování, které je má umenšit, se stává předmětem mnoha sociálních i ekonomických intervencí.

Systemová teorie Niklase Luhmanna

Systemová teorie je teorií společnosti v celé její komplexitě, čímž stojí v kontrastu např. vůči úvahám o governmentalitě, které problém rizika nahlíží úžeji. Luhmann pokračuje v strukturně-funkcionalistické tradici a společnost vymezuje jako „obsáhlý systém všech komunikací“, jehož hranice (vymezující systém od jeho okolí) jsou „hranice možné a smysluplné komunikace“ [Šubrt 2007: 80]. S rostoucí komplexitou společenského systému dochází k jeho funkcionální diferenciaci na dílčí systémy, které jsou pro sebe navzájem okolím. Jelikož systémy v moderní společnosti netvoří hierarchii, neexistuje žádné mocenské centrum ani dominantní systém (např. náboženství), na který by se ostatní subsystémy mohly odkazovat a tím redukovat své možnosti v rozhodování (dílčí systémy jsou tudíž sebereferenční v tom smyslu, že ve svých komunikacích odkazují pouze na sebe sama). Otevírá se tím nekonečné množství možností, přičemž s rozhodnutím o realizaci jedné z nich je neodbytně spjata riziko⁸ (je komunikovaným rozhodnutím), neboť každá z možných voleb vede k jiným důsledkům. Riziko tedy úzce souvisí s pojmem kontingence, vyjadřujícím, zjednodušeně řečeno, že věci mohou být jinak. Pojetí rizika jako komunikovaného rozhodnutí je svazuje se všemi oblastmi života (od ekonomiky po manželství) a staví je do centra teorie moderní společnosti. S rostoucí komplexitou (nárůstem možností) přirozeně narůstá i riziko.

Co není komunikováno, není součástí systému. V této souvislosti Luhmann popírá existenci objektivně měřitelného a poznatelného rizika: „Okolní svět nezná žádná rizika, neboť nezná žádné distinkce, očekávání, hodnocení či pravděpodobnosti – *leďaže produkované pozorujícími systémy, které se nacházejí v okolí ostatních systémů*“ [Luhmann 1993: 6; zvýraznění v originále]. Systémy ke svému fungování využívají generalizovaných médií, která umožňují „selektivní diferenciaci spočívající v přisuzování smyslu“

⁸ Luhmann přitom neopomíjí ani problematiku důvěry, více viz např. Šubrt [2007].

[Šubrt 2007: 102] a mají formu komunikačních kódů vyjádřených binárními opozicemi (např. médiem politiky je moc s opozicí mít/nemít). „Reálné“, objektivně poznatelné, riziko je v tomto smyslu konstrukcí subsystému vědy, který k problémům přistupuje v binární opozici pravda/nepravda. Konflikt mezi experty a laiky tudíž vyvstává proto, že experti prezentují (komunikují) riziko jako problém znalosti, zatímco veřejnost jej komunikuje např. v rozměrech etiky [Zinn 2008b: 173, 185]. Rozdílná posouzení rizika tudíž nejsou důsledkem psychologických procesů⁹ nebo znalostních rozdílů mezi experty a laiky, ale důsledkem komunikací užívajících odlišné distinkce a kódy [Japp, Kusche 2008: 79].

Luhmann pečlivě rozlišuje riziko a nebezpečí, pojmy jinde používané jako synonyma (viz výše). Tato základní distinkce je především rozdílem v atribuci původu negativních událostí¹⁰ – „možná ztráta je buď posouzena jako důsledek vlastního rozhodnutí (systému), a tedy přisouzena tomuto rozhodnutí (riziko), nebo jako způsobena zvnějšku, tedy přisouzena systémovému okolí (nebezpečí)“ [Luhmann 1993: 21]. Co někteří vnímají jako riziko, jiní mohou vnímat jako nebezpečí a míra přijatelnosti (potažmo vnímání rizika) je do jisté míry určena tím, zda se jedná o riziko či nebezpečí. To od sebe odděluje ty, kteří činí rozhodnutí (v terminologii výzkumu rizika experty) a ty, kteří jsou jimi ovlivněni (laiky), a způsobuje konflikty mezi oběma skupinami [Luhmann 1993: 101 ff.].

Luhmannově systémové teorii bývá vytykán pesimistický přístup, který nenabízí řešení problematické situace moderní společnosti a vycházejí z teoretické pozice centrované kolem komunikace, nikoliv kolem aktéra, je spíše prostředkem pasivního pozorování [Japp, Kusche 2008: 101]. Japp a Kusche [ibid.] nicméně uvádějí několik příkladů praktické aplikace systémové teorie využitelné v oblasti managementu rizik. Myšlenky systémové teorie nebývají výzkumem rizika (natož vnímání rizik) příliš často reflektovány, což je důsledkem jak zmíněné kritiky, tak ukotvením pojetí rizika ve „velké“ teorii společnosti, které je však zároveň nejsilnější stránkou celého přístupu.

Další přístupy

Zde uvedený přehled přístupů k riziku a jeho vnímání není stále ještě vyčerpávající. Existuje několik dalších směrů, které prozatím tvoří v přehledové literatuře poměrně marginální oblast, nicméně v empirickém výzkumu pokračují v rozvoji. Poměrně novou oblastí je analytický přístup *edgework* (dá se přeložit jako „práce na hraně“), který analyzuje ve většině jiných přístupů zcela opomíjený aspekt rizika – jeho pozitivní stránku a benefity, které přináší [viz např. Lyng 2005, 2008]. *Edgework* si klade otázku, proč se někteří lidé rozhodují vědomě se vystavit riziku a jaké jsou příčiny nárůstu vědomého vyhledávání rizika v moderní společnosti (např. extrémní sporty). Riziko je pro Lynga

⁹ Individuální vědomí, totiž psychologický systém, je sociálním systémem vnímáno jako jeho okolí (není komunikací). Individuální vnímání rizika není tedy v sociálním systému relevantním, není-li předmětem komunikace. Luhmann sice nehovoří explicitně o vědomí rizika, zabývá se však „ekologickým vědomím“ a jeho souvislostí s komunikací. Je přitom toho názoru, že je to spíše komunikace, která určuje obsahy ekologického vědomí, než naopak [Luhmann 1989: 28–31].

¹⁰ Nejedná se tedy o rozdíl v míře nejistoty, jak toto rozlišení aplikuje např. Garland [2003] (viz výše).

konstruované v tom smyslu, že jeho vnímání aktéry, kteří se riziku vystavují vědomě, je do značné míry ovlivněno situačními a subkulturními interpretacemi rizikové zkušenosti [Lyng 2008: 110], zároveň ale objektivně existuje jako nebezpečí smrti či zranění. Přístup se snaží vykročit z omezeného rámce psychologického řešení hádanky dobrovolného podstupování rizikových činností a hledá odpověď v souvislosti s obecnou orientací jedince na určité aktivity a sociálním kontextem, ve kterém jedná [Lyng 2008: 114].

Edgework, stejně jako jiné sociologické přístupy, nastiňuje souvislost vnímání rizika se sociálním kontextem a kulturními vlivy, což je pohled původně prosazovaný kulturní teorií. Během let nabyl různých podob, z nichž jedna se přiklání k silnějšímu konstruktivismu, než jaký byl typický pro původní kulturní teorii. Zinn [2008b] nazývá tento myšlenkový proud **kulturním obratem** [např. Tulloch, Lupton 2003]. Ten zdůrazňuje kulturní podmíněnost vědění a jeho vzniku obecně, v konkrétnějším případě rizika je důraz kladen zejména na situovanost rizika ve specifickém kontextu každodennosti, ve kterém je riziko posuzováno a vnímáno [Zinn 2008b: 187]: „Riziko můžeme poznávat a zažívat pouze skrze určitou pozici, na které se nacházíme v našem vlastním konkrétním socio-kulturním kontextu“ [Lupton 1999: 29]. Komplexita rizika a jeho vnímání zde dostává zásadní rozměr. Zinn a Taylor-Gooby [2006b: 67] rovněž upozorňují na složitost vnímání rizika, často teoreticky nereflekтовanou a nepatříčně redukovanou. V každodenním životě je podle nich riziko posuzováno nikoliv izolovaně, ale v souvislosti se všemi dalšími riziky, která si aktér v danou chvíli uvědomuje, a která mohou vést k protichůdným reakcím, jsou-li posuzována zvlášť. Protože ale nejsou, je výsledné posouzení rizika velmi odlišné. Autoři zde naráží mimo jiné na nedostatečnost dotazníkových šetření, která dlouho dominovala empirickému výzkumu vnímání rizik. Stále více pozornosti se ve světle těchto námitek dostává přístupům využívajícím **kvalitativní metody** (případně metody kombinované), jako jsou narativní či biografické přístupy, navazující často na hermeneutické a fenomenologické tradice, jejichž pozornost se zaměřuje především na významy a interpretace objektů a situací a jejich role v sociální konstrukci reality. Takto zaměřené studie poskytují vhled do procesu posuzování rizik v jeho kontextu a složitosti [v souvislosti s environmentálními riziky více viz např. Pidgeon et al. 2006; Bickerstaff 2003; Horlick-Jones, Sime, Pidgeon 2003].

Obhajoba plurality

Přestože rozsah tohoto textu umožňuje pouze stručné představení dominantních přístupů k riziku a jeho vnímání, je z uvedeného jasně patrné, o jak členité a fragmentarizované teoretické pole jde [viz také Bickerstaff 2003; Zinn, Taylor-Gooby 2006a]. Jednotlivé přístupy se zásadně liší nejen v definování rizika a jeho vymezení jako objektivně existujícího či společensky konstruovaného, ale také dle analytické roviny, ve které se pohybují. V tomto smyslu můžeme zkoumání vnímání rizik v soudobé společnosti nahlížet na třech teoretických úrovních – na úrovni specializovaných teorií percepce rizika (jakou je např. psychometrické paradigma či kulturní teorie), obecnějších teorií rizika v moderní společnosti (např. Beckova riziková společnost) a konečně na úrovni obecné teorie společnosti (Luhmann). Psychologické přístupy vycházejí z metodologického individualismu a empiricky zkoumají kognitivní procesy percepce rizika a jeho posuzování. Mají

silnou metodologickou základnu a přinášejí velké množství empirických dat, problémy ale mají s teoretickým uchopením problému [viz Wahlberg 2001]. Kulturní teorie a sociálně-psychologické přístupy (např. teorie sociální reprezentace rizik) překračují v jistém smyslu analytickou úroveň individua a zabývají se institucemi, které utvářejí sociální konstrukci rizik. Lépe teoretizují, jsou ale stále svázány dědictvím psychologie (např. Douglas sice individuální vnímání rizika definuje jako kolektivně přijímané, nepostihuje však dynamický proces vznikání tohoto konsensu [Strydom 2002: 108]). Sociologické teorie se vyvíjejí vesměs mimo dialog s psychologickým empirickým výzkumem a pohybují se na úrovni institucí či společenských systémů. Jako vysoce teoretické přístupy mají menší oporu a implikace v empirickém výzkumu než psychologické směry. Definují však riziko vzhledem k jeho společenskému kontextu, čímž teoretizují společenské procesy sociální konstrukce reality a konstituce moderní společnosti, pro kterou se riziko stává klíčovou kategorií vlastní reflexe a organizace.

Psychologické přístupy se tedy tradičně zaměřují na individuální vnímání rizika, jsou ale málo propojeny s teoretickými pohledy sociálních a kulturních teorií, které na druhou stranu individuální rovinu poněkud opomíjejí. Wilkinson [2001] navíc poměrně přesvědčivě dokládá, jak neúplné a parciální jsou sociální teorie vnímání rizika (konkrétně teorie rizikové společnosti a kulturní teorie) a existují dokonce pochyby, že psychologický výzkum a sociální a kulturní teorie zkoumají to samé [viz Bickerstaff 2003], což pravděpodobně souvisí i s odlišnou úrovní obecnosti, na které je problém zkoumán. Analytické přístupy k riziku a jeho vnímání však spolu stále více vstupují do dialogu a vzájemně se ovlivňují, což vede k jejich vzájemnému přibližování. Bickerstaff [2003] hovoří o dvou základních konvergentních tendencích v oblasti zkoumání vnímání rizika: kvantitativní výzkum stále více reflektuje a zkoumá vliv sociálních a kulturních faktorů, a sociální a kulturní teorie stále častěji využívají kvalitativního výzkumu k zachycení sociálních interakcí a vztahů v každodennosti posuzování rizika. Zároveň s tím můžeme sledovat posun původně realistických přístupů k pozicím konstruktivismu (viz psychometrické paradigma) a k rozvoji zkoumání procesů sociální konstrukce rizika jak teoreticky, tak empiricky. Teorie rizika a jeho vnímání se nakonec shodují v chápání nejistoty jako základního prožitku modernity [Zinn 2006]. Mnoho z nich s rizikem a nejistotou spojuje i pocity úzkosti, strachu či ohrožení (tento motiv se objevuje v kulturní teorii, teorii rizikové společnosti a reflexivní modernity i v teorii systémů) nebo otázku moci (governmentalita, Beck), důvěry a zejména připsání viny.

Roztržiténost analytických přístupů k riziku i jeho vymezení je sice problematická, na druhou stranu je vzhledem k složitosti zkoumaného problému pochopitelná a do jisté míry i žádoucí. Umožňuje totiž zachytit riziko právě v jeho komplexitě [Zinn, Taylor-Goby 2006a] a souvislostech jeho možných definic a užití [Wilkinson 2001]. Zněmžňuje také přílišnou redukci konceptu rizika na jednu konkrétní formu sociální konstrukce [ibid.] a může pomoci řešit problémy vyplývající z parciality jednotlivých teoretických přístupů. Rovněž interdisciplinarita a dialog napříč obory je v případě rizika podmínkou jeho úspěšného zkoumání, a to v jeho složitosti a mnohorozměrnosti i v souvislosti s jeho zásadní rolí ve všech sférách společnosti. Další podněty vyplňující bílá místa a obohacující analýzu je tak vhodné hledat i mimo klasické obory analýzy vnímání rizik – např. ve výzkumu médií nebo v dialogu s lingvistickou analýzou, která zkoumá užívání pojmu rizika napříč západními společnostmi [viz Zinn 2010].

Přestože dochází k celkovému posunu ke konstruktivistickým pozicím a opouštění realistického rozlišení „objektivního“ a „subjektivního“ rizika, toto rozlišení stále ve výzkumu přetrvává [Zinn 2006] a může mít zásadní dopady na politické rozhodování. Především v otázce, zda se při rozhodování o rizikových strategiích řídit pouze expertními odhady či brát v potaz, nebo dokonce upřednostnit, laické posouzení, mají různé teoretické přístupy a jejich interpretace různé implikace – psychometrické paradigma, stejně jako kulturní teorie a sociálně-psychologické přístupy, mohou být interpretovány z realistických pozic jako vysvětlení toho, proč jsou laická posouzení rizik „chybná“. Politické důsledky (a východiska) však nemá jen rozlišení realismu či konstruktivismu, ale i další, mnohem jemnější, distinkce, což ukazuje Wilkinson [2001] na případě teorie rizikové společnosti a kulturní teorie. Obě teorie jsou totiž slabě konstruktivistické a považují riziko za objektivně existující, nicméně ve společnosti vždy sociálně konstruované. Zatímco Douglas z této pozice hájí expertní názor a podle některých kritiků straní průmyslu oproti environmentálním hnutím [Lupton 1999: 87], Beck je vůči expertům kritický a sociální racionalitu laiků staví do opozice vůči racionalitě vědecké. Veřejnost vidí jako emancipovaného aktéra kritické reflexe. Wilkinson upozorňuje na to, že pro Beckův pohled se nenachází dostatečná opora v empirických datech, což ho vede k názoru, že Beck spíše projektuje vlastní kritiku společnosti do současné role a racionality veřejnosti a v důsledku opomíjí složitost vnímání a posuzování rizika v kontextu každodennosti. Motivace obou autorů spočívá v jejich politických názorech, které podle Wilkinsona formují podobu obou teorií tak, aby v nich získaly oporu.

V žádném případě nelze opomíjet, že vymezení rizika na teoretické i aplikované úrovni je politickou záležitostí a má v politické debatě o rizicích a jejich snižování či řešení rozsáhlé implikace. Teorie vnímání rizika jsou politické, neboť jsou nositeli předpokladů a představ o organizaci a implementaci politických nástrojů zvládnutí rizik [Jasanoff 1998]. Tyto nástroje, a management rizik obecně, jsou navíc zatíženy určitými hodnotami, které se odrážejí v kritériích posuzování rizik a v nastolovaných prioritách [Renn 1998b], různé skupiny mají přirozeně rozdílné hodnotové orientace, které se v posuzování rizik odrážejí. Všechny způsoby či „druhy“ vnímání rizika (ať už expertní nebo laické) jsou přitom nutně parciální a selektivní [Jasanoff 1998] – technická analýza rizika je, i díky přínosu dalších teorií vnímání rizika, nyní často považována za příliš úzký přístup, obsahující navíc mnoho předpokladů, které sice mají svá odůvodnění, reprezentují však pouze zlomek toho, jak společnost a její jednotliví členové pohlížejí na riziko (např. rozhodovací pravidla pro to, co je a co není možným negativním dopadem) [Renn 1998b]. Nelze nicméně upřít technické analýze rizik její podstatnou roli při politickém rozhodování, koneckonců její výsledky prezentují možné, a v případě neštěstí velmi reálné, ztráty na životech. Z hlediska takového přístupu je plýtváním peněz snižovat rizika, která veřejnost považuje za nepřijatelně vysoká, přičemž jsou z technického pohledu na věc nízká a výdaje na jejich snížení příliš vysoké, když lze finanční prostředky využít mnohem efektivněji na snížení těch nebezpečí, která mají na svědomí tisíce životů ročně (např. kouření). Politici často přihlížejí k názoru veřejnosti, nebo alespoň k tomu, co za názor veřejnosti považují. Jejich pohled je však často značně zkrácen dojmy, které vytváří velmi angažovaní občané s extrémnějšími postoji a média [Sjöberg 2001]. Nelze však bez rozpaků a s určitou naivitou přijímat některé názory na riziko jako pravdivé a jiné jako mylné [Jasanoff 1998]. Expertní a laické pohledy na riziko si mohou být blíže, než jak je

od sebe odděluje např. psychometrické paradigma a jak byly dlouho vnímány [Sjöberg 2001; Rowe, Wright 2001]. V posledku si musíme uvědomit, že zde není nikdo, kdo by rozhodoval neutrálně a zcela racionálně [Sjöberg 2001]. Proto je pluralita pohledů na riziko i v tomto smyslu pozitivní, neboť umožňuje pluralitu a diskusi politických názorů na roli veřejnosti v politické debatě o riziku (a *risk policy*) a další reflexi této debaty, což oslabuje pozici byrokratických systémů přistupujících k problému technicistně a s předpokladem nadřazenosti expertního názoru.¹¹ V demokratické, otevřené, společnosti není s velkou pravděpodobností možné dosáhnout konsensu v otázkách rizika [Sjöberg 2001] a je, jak bylo nyní naznačeno, otázkou, zda by to vůbec bylo žádoucí.

Diskuse o povaze rizika jako sociálního konstruktů a o zapojení veřejnosti do jeho posuzování zejména v oblasti životního prostředí je i v českém kontextu nutná, o to víc, jsou-li nyní prioritou rizika plynoucí z ekonomické a sociální situace. Vystavujeme se totiž riziku, že budeme některá rizika přehlížet, či mylně považovat za nepodstatná a v důsledku je odmítat [Sjöberg 2012]. I tomu by otevřená diskuse měla předcházet. Na poli akademickém je dobré mít na zřeteli, že výsledky konstruktivní výměny názorů a pohledů mezi jednotlivými obory (ať už sociologií, psychologií, nebo i filosofií a ekonomii [viz např. Roeser et al. 2012]) by neměly ovlivnit jen zkoumání rizika a jeho vnímání ale i diskusi politickou a aplikovanou, tedy management a každodenní praxi zvládání rizik. Relevance teoretické debaty o vnímání rizik pro oblast jejich zvládání byla naznačena výše, tento text se však omezil především na otázku realismu a konstruktivismu, což je přirozeně jen jedna část probíhající diskuse. Ta však probíhá v mnoha dalších oblastech, např. v otázkách role a (ne)úspěchů komunikace rizik ve společnosti [Fischhoff 1995; Kasperson, Kasperson 2005], etického rozměru rizika (i mimo přístup governmentality) [Kasperson, Kasperson 2005; Roeser et al. 2012] a zejména problému důvěry (obecně, v instituce, politické elity; ale rovněž problém důvěry expertů v laické aktéry [Lidskog, Sundqvist 2012: 1018]), zmiňovanému již v souvislosti s teorií Anthonyho Giddense (viz výše) [z empirických studií např. Sjöberg, Herber 2008]. Oblastí a námětů k diskusi je přirozeně mnoho, pozastavme se nicméně už jen nad jedním – riziky environmentálními.

K rizikům environmentálním

Environmentální rizika, jež jsou těžko uchopitelná v kvantitativním empirickém výzkumu (jak je většinou koncipován) a s nimiž si formální riziková analýza neví příliš rady [Pidgeon et al. 2006: 93], představují pro teorie vnímání rizika a politické vyjednávání výzvu. Jejich pojetí a vnímání se navíc v průběhu posledních desetiletí zásadně proměňuje. Šedesátá a sedmdesátá léta 20. století byla obdobím globálních ohrožení – úbytku deštých pralesů, vymírání druhů a globálního znečištění životního prostředí. Alexander a Smith [1996] se při snaze vysvětlit zvýšení citlivosti vůči environmentálním rizikům v tomto období obrací zpět k Durkheimovým kategoriím posvátného a profánního. Technologie, dnes spojovaná s riziky, která produkuje, byla (a dodnes velmi často je) vnímána jako prostředek pokroku – spásy, což je spojeno s pojetím přírody jako něčeho nebezpečného a všeobecně dostupného, co je nutno podrobit kontrole, ovládnout a zužitkovat prá-

¹¹ O roli byrokracie v současné ekologické krizi dobře pojednává např. Suša [1997].

vě pomocí technologie. Na druhou stranu se objevuje představa přírody jako posvátné, nikoliv profánní (existující za účelem naplnění lidských potřeb). Příroda je sama o sobě soběstačná a neútočná, násilí vůči ní a její poškození může přijít pouze zvenčí (v tomto ohledu oba diskurzy vyjímají člověka z přírody). Prostředkem spásy je příroda, nikoliv technologie. McNaghten [2006: 137] o něco jemněji postihuje vývoj vnímání přírody a jejího rozlišení v posledních desetiletích – hovoří o proměně životního prostředí, které je třeba zachránit, v životní prostředí, které zachrání nás. Důraz, kladený v počátcích na ochranu *posvátné* přírody od zásahů *profánní* technologie, počínající už v romantickém vidění přírody jako panenské, se nyní přesouvá na přírodu jako prostředek individuální spásy. Riziko je stále více chápáno především ve vztahu k vlastnímu zdraví a zranitelnosti.

„Globální“ se ve vnímání rizik stále více vytrácí. V kvalitativním empirickém výzkumu se ukazuje, že významy, které lidé spojují s globálními riziky, jsou spíše než globální, výrazně lokální [Bickerstaff 2003]. Neexistuje přitom jedno životní prostředí, jehož ohrožení si lidé uvědomují – životní prostředí samo o sobě podléhá interpretaci v individuálním kontextu, je vlastnímu uvažování jednotlivce zpřístupněno významy spojenými s každodenní zkušeností a prožíváním. Různých životních prostředí je tedy mnoho [McNaghten 2006: 140]. Nejen ve smyslu konkrétních ekosystémů nebo fyzických okolí jedinců, která lze určitým způsobem vymezit, ale i ve smyslu interpretace každodenní reality, jejíž základní součástí životní prostředí je. Globální životní prostředí koncipované experty má v myslích jedinců pouze abstraktní a jaksi vzdálenou formu. Ohrožení na globální úrovni jsou pro ně „tam někde“, jsou vnímána jako nezávislá na běžném fungování sociální reality „tady“ [McNaghten 2006: 135]. Ptát se respondentů na globální rizika, a to skrze jakýkoliv teoretický přístup, může být tedy slepou uličkou. Vnímání rizik ohrožujících životní prostředí by mělo být zkoumáno ve vztahu k životnímu prostředí jedince, tedy ve vztahu k životnímu prostředí, které je relevantní pro respondenta, nikoliv pro výzkumníka. Nabízí se úvaha nad poněkud individualizující perspektivou ukotvení environmentálních rizik v každodenních aktivitách – jak jejich produkce, tak jejich vnímání. Je-li riziko tímto způsobem pevně provázáno se sociální realitou a je-li vnímáno jako ohrožení jedince a jeho zdraví skrze ohrožení životního prostředí, spíše než ohrožení životního prostředí samého, má ještě smysl uvažovat o něm v kategoriích protikladu společnosti a přírody?

Uchopitelnost vnímání environmentálních rizik (zejména v psychometrickém paradigmatu) je také ztížena tím, že z velké míry nejsou spojena s žádnou konkrétní technologií, ale s větším množstvím různých technologických procesů (viz výše). Stejně, jako nelze znečištění ovzduší připsat na vrub konkrétní technologii, nelze určit jediného viníka. Riziko je prostředkem připsání viny. Součástí jeho vnímání je i konstrukce příčiny, a tedy i viníka odpovědného za existenci ohrožení. Kulturní teorie (mimo jiné) s tímto momentem pracuje, když se snaží vysvětlit motivaci členů environmentálních hnutí šedesátých a sedmdesátých let 20. století. Z jejich pohledu může být připsání viny poměrně jasné – největšími znečišťovateli jsou např. nadnárodní korporace, které plní úlohu „těch špatných“. Na globálním oteplování nebo znečištění ovzduší, vody a půdy však neseme určitý podíl viny všichni, kdo jezdíme autem, topíme uhlím, kupujeme chemicky ošetřované a hnojné potraviny atd. Čím dál více si přitom tuto vinu uvědomujeme a přijímáme ji, když pokračujeme v našich rolích konzumentů [McNaghten 2006: 139]. V našich každodenních aktivitách jsme často již vědomými producenty rizika. Jak toto vědomí, tato částečná vina, kterou neseme (i když ji vědomě zřejmě reflektujeme jen výjimečně), ovlivňuje to, jakým

způsobem dané riziko vlastně vnímáme, je teprve potřeba prozkoumat. Život v moderní, rizikové, společnosti může sám o sobě měnit způsob, jakým nahlížíme na přírodu a životní prostředí – konstrukce rizika není konstrukcí přírody a životního prostředí ovlivněna jednostranně a oba pojmy je třeba zkoumat společně a ve vzájemné provázanosti.

Sociální konstrukce rizika, jak se ji snažily popsat teorie, které reagovaly právě na vzestup environmentálních hnutí bojujících proti globálním ohrožením, možná mizí a postupně ji nahrazuje konstrukce založená na jiných principech. Neznamená to, že „starší“ teorie jsou již zastaralé a nemají co říci – jsou východiskem a základem dalších teoretických úvah, které se budou snažit postihnout tento posun a neustálý proces sociální konstrukce environmentálních rizik.

Závěr

Vnímání rizika je kvůli své mnohorozměrnosti a složitým souvislostem teoreticky těžko uchopitelné a teorie, které se vnímáním rizika zabývají, tuto složitost přirozeně odrážejí svou různorodostí a dědictvím odlišných vědeckých disciplín, ze kterých vycházejí. Teoretická mnohost je přínosná do té míry, do jaké můžeme hovořit o interdisciplinární diskusi a vzájemném obohacování různých přístupů. Do nedávné doby se psychologické a sociologické teorie, nemluvě o formální analýze rizika, pohybovaly takřkajíc po svých osách, a přestože o sobě věděly a často se kritizovaly, málokdy vstupovaly do produktivní diskuse. S tendencí ke konvergenci přístupů a sblížení mezi teoretizováním a empirickým výzkumem, přichází i ona diskuse mezi obory, tolik potřebná, uvážíme-li, že se riziko dotýká v té či oné podobě všech oblastí a oborů vědy a společnosti. Role sociologie v této diskusi a v dalším zkoumání rizika a jeho vnímání je důležitá nejen vzhledem ke svému potenciálu teoreticky propojit riziko s teorií moderní společnosti a analyzovat jej v jeho společenském kontextu, tedy i poskytnout všem ostatním úvahám o riziku právě tento kontext, ale i v kritické reflexi sociální konstrukce rizika a s ní souvisejících problémů, jako je političnost vymezení rizika, tvorba rizikových strategií nebo diskuse o roli veřejnosti v politickém diskurzu zvládání rizik. *„Sociologie rizik je v globálním kontextu vzájemných závislostí sociologií aktuálního i potenciálního konfliktu různých sociálních aktérů“* [Suša 2008: 373; zvýraznění v originále]. Důraz, který sociologický přístup klade na sociální kontext rizika a jeho vnímání, také působí proti možné reifikaci rizika a jeho zkoumání a vymezení nezávisle na kontextu, ve kterém se ve společnosti rizika objevují a působí, a ve kterém jsou zkoumána [Lidskog, Sundqvist 2012].

Teorie vnímání rizik byly původně motivovány rozřešením kontroverze mezi laickým a odborným posuzováním rizika a reagovaly na potřeby vlád uklidnit občany znepokojené širokou škálou vnímaných ohrožení. V současnosti je rozpor mezi laickým a odborným vnímáním rizika vesměs považován za problém sociální konstrukce a za zápas rovného s rovným (pakliže není nahlížen rovnou jako problém umělý, mýtus vzniklý v rámci vědeckého zkoumání vnímání rizik). Vlády, zaštitěné svými odborníky, tím teoreticky ztrácejí nárok na pravdu a jsou nuceny brát v úvahu i názory skupin veřejnosti, i když praxe stále často hovoří jazykem realismu a legislativní procesy zůstávají mnohdy veřejnosti uzavřeny a založeny na technicistní formální analýze rizik [Suša 1997]. Spory a problémy s nalézáním řešení nejen environmentálních problémů často pramení v roz-

dílech ve vnímání rizika, v rozdílech založených na odlišných zájmech a hodnotách aktérů, kterými nejsou homogenní skupina odborníků a masa veřejnosti, ale rozličné skupiny s různou úrovní odbornosti a různorodými kategoriemi posuzování rizik. Nalézání společné řeči a řešení mezi těmito skupinami by mohlo být cílem aplikace teoretických úvah nejen sociologického zkoumání rizik a jejich vnímání. Pochopení procesů sociální konstrukce rizik a jejich posuzování různými aktéry je jedním z klíčů k navázání vzájemného dialogu a snad i nalezení cesty k tolik potřebnému rozhodnutí.

LITERATURA

- Alexander, Jeffrey C., Philip Smith. 1996. „Social science and salvation. Risk society as mythical discourse.“ *Zeitschrift für Soziologie* 25 (4): 251–262.
- Beck, Ulrich. 2000. „Risk society revisited: Theory, politics and research programmes.“ Pp. 211–229 in Barbara Adam, Ulrich Beck, Joost Van Loon (eds.). *The risk society and beyond: Critical issues for social theory*. London: SAGE Publications.
- Beck, Ulrich. (1993) 2007. *Vynalézání politiky: K teorii reflexivní modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Beck, Ulrich. (1986) 2011. *Riziková společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bickerstaff, Karen. 2004. „Risk perception research: socio-cultural perspectives on the public experience of air pollution.“ *Environment International* 30 (6): 827–840.
- Bird, Deanne K. 2009. „The use of questionnaires for acquiring information on public perception of natural hazards and risk mitigation – a review of current knowledge and practice.“ *Natural Hazards and Earth System Sciences* 9: 1307–1325.
- Cox, Patrick, Jorg Niewohner, Nick Pidgeon, Simon Gerrard, Baruch Fischhoff, Donna Riley. 2003. „The use of mental models in chemical risk protection: Developing a generic workplace methodology.“ *Risk Analysis* 23 (2): 311–324.
- Dake, Karl. 1992. „Myths of nature: Culture and the social construction of risk.“ *Journal of Social Issues* 48 (4): 21–37.
- Douglas, Mary. 1984. *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge.
- Douglas, Mary. 1992. *Risk and blame: Essays in cultural theory*. London, New York: Routledge.
- Douglas, Mary, Aaron B. Wildavsky. 1983. *Risk and culture: An essay on the selection of technical and environmental dangers*. University of California Press.
- Eiser, J. Richard. 2004. „Public perception of risk.“ *Report prepared for Foresight Office of Science and Technology*.
- Ewald, Francois. 1991. „Insurance and Risk.“ Pp. 197–210 in Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller (eds.). *The Foucault effect: Studies in governmentality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Finucane, Melissa L., Paul Slovic, C. K. Mertz, James Flynn, Theresa A. Satterfield. 2000. „Gender, race, and perceived risk: The ‚white male‘ effect.“ *Health, Risk & Society* 2 (2): 159–172.
- Fischhoff, Baruch. 1995. „Risk perception and communication unplugged: Twenty years of process.“ *Risk Analysis* 15 (2): 137–145.
- Fischhoff, Baruch, Paul Slovic, Sarah Lichtenstein, Stephen Read, Barbara Combs. 1978. „How safe is safe enough? A psychometric study of attitudes towards technological risks and benefits.“ *Policy Sciences* 9 (2): 127–152.
- Fischhoff, Baruch, Stephen R. Watson, Chris Hope. 1984. „Defining risk.“ *Policy Sciences* 17 (2): 123–139.
- Fitzgerald, Scott T., Beth A. Rubin. 2010. „Risk society, media, and power: The case of nanotechnology.“ *Sociological Spectrum* 30 (4): 367–402.
- Foucault, Michel. 1991. „Governmentality.“ Pp. 87–104 in Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller (eds.) *The Foucault effect: Studies in governmentality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Garland, David. 2003. „The rise of risk.“ Pp. 48–86 in Richard V. Ericson, Aaron Doyle (eds.). *Risk and morality*. Toronto: University of Toronto Press.

- Giddens, Anthony. (1990) 2003. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Horlick-Jones, Tom, Jonathan Sime, Nick Pidgeon. 2003. „The social dynamics of environmental risk perception: Implications for risk communication research and practice.“ Pp. 262–285 in Nick Pidgeon, Roger E. Kasperson, Paul Slovic (eds.). *The social amplification of risk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Japp, Klaus P., Isabel Kusche. 2008. „Systems theory and risk.“ Pp. 76–105 in Jens O. Zinn (ed.). *Social theories of risk and uncertainty: An introduction*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Jasanoff, Sheila. 1998. „The political science of risk perception.“ *Reliability Engineering and System Safety* 59: 91–99.
- Joffe, Hélène. 1999. *Risk and „The Other“*. Cambridge University Press.
- Joffe, Hélène. 2003. „Risk: From perception to social representation.“ *British Journal of Social Psychology* 42 (1): 55–73.
- Kahan, Dan, Maggie Wittlin, Ellen Peters, Paul Slovic, Lisa Ouellette, Donald Braman, Gregory Mandel. 2011. „The tragedy of the risk-perception commons: Culture conflict, rationality conflict, and climate change.“ *Social Science Research Network Scholarly Paper*. Rochester, NY: Social Science Research Network.
- Kahneman, Daniel. 2012. *Myšlení – rychlé a pomalé*. Brno: Jan Melvil Publishing.
- Kahneman, Daniel, Paul Slovic, Amos Tversky (eds.). 1982. *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. Cambridge University Press.
- Kasperson, Jeanne X., Roger E. Kasperson. 2005. *The social contours of risk: Volume I: Publics, risk communication and the social amplification of risk*. London, Sterling: Earthscan.
- Kasperson, Roger E., Ortwin Renn, Paul Slovic, Halina S. Brown, Jacque Emel, Robert Goble, Jeanne X. Kasperson, Samuel Ratick. 1988. „The social amplification of risk: A conceptual framework.“ *Risk Analysis* 8 (2): 177–187.
- Lidskog, Rolf, Göran Sundqvist. 2012. „Sociology of risk.“ Pp. 1001–1027 in Sabine Roeser, Rafaela Hillerbrand, Per Sandin, Martin Peterson (eds.). *Handbook of risk theory*. London: Springer.
- Loewenstein, George F., Elke U. Weber, Christopher K. Hsee, Ned Welch. 2001. „Risk as feelings.“ *Psychological Bulletin* 127 (2): 267–286.
- Luhmann, Niklas. 1989. *Ecological Communication*. Chicago: University of Chicago Press.
- Luhmann, Niklas. 2005. *Risk: A Sociological Theory*. Transaction Publishers.
- Lupton, Deborah. 1999. *Risk*. London, New York: Routledge.
- Lyng, Stephen. 2008. „Edgework, risk, and uncertainty.“ Pp. 106–137 in Jens O. Zinn (ed.). *Social theories of risk and uncertainty: An introduction*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Lyng, Stephen (ed.). 2005. *Edgework: The sociology of risk-taking*. Routledge.
- Mcnaughten, Phil. 2006. „Environment and risk.“ Pp. 132–146 in Gabe Mythen, Sandra Walklate. *Beyond the risk society: Critical reflections on risk and human security*. Maidenhead: Open University Press.
- Moscovici, Serge. 1984. The phenomenon of social representations. Pp. 3–70 in Robert M. Farr, Serge Moscovici (ed.). *Social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Novas, Carlos, Nikolas Rose. 2000. „Genetic risk and the birth of the somatic individual.“ *Economy and Society* 29 (4): 485–513.
- O'Malley, Pat. 2008. „Governmentality and Risk.“ Pp. 52–75 in Jens O. Zinn (ed.). *Social theories of risk and uncertainty: An introduction*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Parusniková, Zuzana. 2000. „Biomoc a kult zdraví.“ *Sociologický časopis* 36 (2): 131–142.
- Pidgeon, Nick, Roger E. Kasperson, Paul Slovic. 2003. *The social amplification of risk*. Cambridge University Press.
- Pidgeon, Nick, Peter Simmons, Karen Henwood. 2006. „Risk, environment and technology.“ Pp. 94–116 in Peter Taylor-Gooby, Jens O. Zinn (eds.) *Risk in social science*. Oxford: Oxford University Press.
- Renn, Ortwin. 2004. „Perception of risks.“ *Toxicology Letters* 149 (1–3): 405–413.
- Renn, Ortwin. 1998a. „Three decades of risk research: accomplishments and new challenges.“ *Journal of Risk Research* 1 (1): 49–71.
- Renn, Ortwin. 1998b. „The role of risk perception for risk management.“ *Reliability Engineering and System Safety* 59: 49–62.
- Renn, Ortwin. 1992. „Concepts of risk: A classification.“ Pp. 53–79 in Sheldon Krimsky, Dominic Golding (eds.). *Social theories of risk*. Westport, Conn: Praeger.

- Rippl, Susanne. 2002. „Cultural theory and risk perception: A proposal for a better measurement.“ *Journal of Risk Research* 5 (2): 147–165.
- Roeser, Sabine, Rafaela Hillerbrand, Per Sandin, Martin Peterson (eds.). 2012. *Handbook of risk theory*. London: Springer.
- Rowe, Gene, Georg Wright. 2001. „Differences in expert and lay judgements of risk: Myth or reality?“ *Risk Analysis* 21 (2): 341–356.
- Sandman, Peter M. 1989. „Hazard versus outrage in the public perception of risk.“ Pp. 45–49 in Vincent T. Covello, David B. McCallum, Maria T. Pavlova (eds.). *Effective risk communication*. Boston, MA: Springer.
- Sjöberg, Lennart. 2012. „Risk perception and societal response.“ Pp. 661–675 in Sabine Roeser, Rafaela Hillerbrand, Per Sandin, Martin Peterson (eds.). *Handbook of risk theory*. London: Springer.
- Sjöberg, Lennart. 2002. „Are received risk perception models alive and well?“ *Risk Analysis* 22 (4): 665–669.
- Sjöberg, Lennart. 2001. „Political decisions and public risk perception.“ *Reliability Engineering and System Safety* 72: 115–123.
- Sjöberg, Lennart, Torbjørn Rundmo, Bjørg-Elin Moen. 2004. *Explaining risk perception : An evaluation of the psychometric paradigm in risk perception research*. Trondheim: Rotunde.
- Sjöberg, Lennart, Misse W. Herber. 2008. „Too much trust in (social) trust? The importance of epistemic concerns and perceived antagonism.“ *International Journal of Global Environmental Issues* 8 (1/2): 30–44.
- Slovic, Paul. 1987. „Perception of Risk.“ *Science* 236 (4799): 280–285.
- Slovic, Paul (ed.). 2000. „The perception of risk.“ *Risk, society, and policy series*. London: Earthscan Publications.
- Slovic, Paul, Baruch Fischhoff, Sarah Lichtenstein. 1982. „Why study risk perception?“ *Risk Analysis* 2 (2): 83–93.
- Starr, Chauncy. 1969. „Social benefit versus technological risk. What is our society willing to pay for safety?“ *Science* 165 (3899): 1232–1238.
- Strydom, Piet. (2002). *Risk, environment and society: Ongoing debates, current issues and future prospects*. Buckingham: Open University Press.
- Sunstein, Cass R. 2002. „The laws of fear.“ *Harvard Law Review* 115 (4): 1119–1168.
- Suša, Oleg. 1997. „Byrokracie, riziko a diskuse o krizi životního prostředí.“ *Sociologický časopis* 33 (2): 157–167.
- Suša, Oleg. 2008. „Problémy rizika a konfliktu v podmínkách současné globalizace.“ Pp. 360–382 in Jiří Šubrt (ed.). *Soudobá sociologie III.: Diagnózy soudobých společností*. Praha: Karolinum.
- Šubrt, Jiří. 2007. „Niklas Luhmann: Komplexita, evoluce, kontingence.“ Pp. 138–177 in Jiří Šubrt (ed.). *Soudobá sociologie I.: Teoretické koncepce a jejich autoři*. Praha: Karolinum.
- Tansey, James, Tim O’Riordan. 1999. „Cultural theory and risk: A review.“ *Health, Risk & Society* 1 (1): 71–90.
- Taylor-Gooby, Peter, Jens O. Zinn. 2006. „Current directions in risk research: New developments in psychology and sociology.“ *Risk Analysis* 26 (2): 397–411.
- Tierney, Kathleen J. 1999. „Toward a critical sociology of risk.“ *Sociological Forum* 14 (2): 215–242.
- Tulloch, John, Deborah Lupton. 2003. *Risk and everyday life*. Sage Publications.
- Tversky, Amos, Daniel Kahneman. 1974. „Judgement under uncertainty: Heuristics and biases.“ *Science* 185 (4157): 1124–1131.
- Wahlberg, A. E. 2001. „The theoretical features of some current approaches to risk perception.“ *Journal of Risk Research* 4 (3): 237–250.
- Wildavsky, Aaron B., Karl Dake. 1990. „Theories of risk perception: Who fears what and why?“ *Daedalus* 119 (4): 41–60.
- Wilkinson, Iain. 2001. „Social theories of risk perception: At once indispensable and insufficient.“ *Current Sociology* 49 (1): 1–22.
- Wilkinson, Iain. 2006. „Psychology and risk.“ Pp. 25–42 in Gabe Mythen, Sarah Walklate (eds.). *Beyond the risk society: Critical reflections on risk and human security*. Maidenhead: Open University Press.
- Zinn, Jens O. 2006. „Recent developments in sociological risk theory.“ *Historical Social Research* 31 (2): 275–286.

- Zinn, Jens. O. 2008a. „Introduction: The contribution of sociology to the discourse on risk and uncertainty.“ Pp. 1–17 in Jens O. Zinn (ed.). *Social theories of risk and uncertainty: An introduction*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Zinn, Jens O. 2008b. „A comparison of sociological theorizing on risk and uncertainty.“ Pp. 168–210 in Jens O. Zinn (ed.). *Social theories of risk and uncertainty: An introduction*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Zinn, Jens O. 2010. „Risk as discourse: Interdisciplinary perspectives.“ *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines* 4 (2): 106–124.
- Zinn, Jens O., Peter Taylor-Gooby. 2006a. „Risk as an interdisciplinary research area.“ Pp. 20–53 in Peter Taylor-Gooby, Jens O. Zinn (eds.). *Risk in social science*. Oxford: Oxford University Press.
- Zinn, Jens O., Peter Taylor-Gooby. 2006b. „The challenge of (managing) new risks.“ Pp. 54–75 in Peter Taylor-Gooby, Jens O. Zinn (eds.). *Risk in social science*. Oxford: Oxford University Press.

SUMMARY

Risk perception, as it is related to the fundamental concept of risk, poses an important research problem and its constitution represents a question difficult to answer. The theoretical field is therefore fragmented and the theories differ even in the basic assumptions about the reality of risk. The most influential psychological, cultural, and social theories of risk perception are introduced with emphasis on environmental risks and in relation to their assumptions of either constructed or objective reality of risk. These premises have serious implications for policy and decision making and for the role public perception of risk plays in it, as well as in the valuation of the public perceptions in the process of social construction of risk. The plurality of theoretical approaches used to tackle the problem of risk perception is, despite its obvious drawbacks, argued as beneficial, especially in relation to the complexity of risk and its perception and the dangers of inadequate reductionism. The need for interdisciplinarity and a critical debate between particular approaches is advocated and the problems that environmental risks pose to the risk perception research are discussed.

ALTERNATIVY PODNIKÁNÍ V NERŮSTOVÉ EKONOMICE

NAĎA JOHANISOVÁ

Poradí si současný systém s problémy, kterým dnes čelíme? Odpověď je nabíledni: chamtivost a závisť vyžadují trvalý a neomezený ekonomický růst materiálního rázu, bez dostatečného ohledu na uchování zdrojů, a tento typ růstu je neslučitelný s životním prostředím, které je konečné. Musíme proto studovat podstatu systému soukromého podnikání a hledat možnosti, jak rozvinout alternativní systém, který by lépe vyhovoval změnám podmínek.

E. F. Schumacher

1. Úvod

Navzdory celosvětovým usilovným snahám o ochranu přírodního prostředí jsou naše globální ekosystémy nadále využívány neudržitelným způsobem. O částečnou kvantifikaci této znepokojivé situace se pokusila zpráva OSN *Millenium Ecosystem Assessment* [Reid et al. 2005], která upozorňuje na degradaci šedesáti procent ekosystémových služeb na Zemi.¹ Za jedny z nepřímých hnacích sil těchto změn zpráva označuje „ekonomické faktory, např. globalizace, obchod, trh, politický rámec“ a faktory sociopolitické, „např. vládnutí, institucionální a právní rámec“ [Reid et al. 2005: 64–65]. V současných mainstreamových ekonomických a sociopolitických diskurzech² však nacházíme minimální snahu o reflexi příčin environmentální krize. Pokud se s takovou reflexí přece setkáme, často nevystoupí z limitů konvenčního environmentálně-ekonomického nazírání, označovaného někdy jako „eko-efektivnost“ (*eco-efficiency*) [Martinez-Alier 2002: 5–10], častěji jako „zelený růst“ či *decoupling* [Jackson 2009: kap. 5; viz též von Weizsäcker et al. 2009]. Jedná se o přesvědčení, že ekonomický růst lze oddělit (*decouple*) od spotřeby zdrojů a produkce odpadu pomocí vyšší efektivity a technologického pokroku. Zároveň se však, i když prozatím mimo mainstreamový diskurs, objevuje stále častější skepse vůči víře v *decoupling* a přesvědčení o neudržitelnosti agregátního ekonomického růstu jako

¹ Zpráva se nezabývá neobnovitelnými zdroji. Pro systémový pohled na současnou globální environmentální situaci, který vychází z prognóz vývoje dostupnosti ropy, viz např. Korowicz [2010].

² „Mainstreamovými ekonomickými a sociopolitickými diskursy“ jsou míněny diskursy přitakávající mainstreamové ekonomii – ekonomii středního proudu. Ta vychází z tzv. neoklasické syntézy (propojení keynesiánské a neoklasického přístupu) a z předpokladů, jako je dominance tržního mechanismu, racionální chování jedince maximalizujícího svůj vlastní užitek, a trvalý ekonomický růst. Mainstreamová ekonomie čelí silící kritice tzv. heterodoxních ekonomických směrů [Parkánová 2011: 11–17].

takového [Douthwaite 2000; Jackson 2009], spolu s voláním po „udržitelném nerůstu“ či „odrůstu“ (*sustainable degrowth*), jenž je volně definován jako „spravedlivé omezování rozsahu výroby a spotřeby, které zvyšuje lidský blahobyt a zlepšuje environmentální podmínky na lokální i globální úrovni, a to z krátkodobého i dlouhodobého hlediska“ [Schneider, Kallis, Martinez-Alier 2010: 512]. Konečným cílem tohoto procesu má být ekonomická produkce, která by nerostla ani neklesala (*steady-state economy*) [Daly, Farley 2004: 54–55]. V takovéto ekonomice by mohly některé sektory, regiony či podniky nadále růst, důraz v nerůstovém diskursu je spíše na odpoutání se od závislosti na stálém agregátním zvyšování produkce a spotřeby. Přesouvá se tak z otázky *jak podpořit co největší růst celkové produkce? na pokud růst ekonomické produkce, pak jakou formou, v čím zájmu, jakých statků či služeb, v jakých regionech či odvětvích, a za jako cenu, tedy jaké budou externality uvedeného růstu?* Nejedná se přitom o volání po centrálně plánovaném hospodářství, nýbrž po otevření veřejné debaty o tom, které z našich ekonomických aktivit by měly nadále růst a které nikoliv [Kallis 2011: 875].

Debata o nerůstu je komplikovaná, rozmanitá a rozporuplná [viz též Fournier 2008; van den Bergh 2011]. Zastánci nerůstu se v leccems rozcházejí, spojuje je však skepse vůči dlouhodobé udržitelnosti agregátního ekonomického růstu. V tom se shodují s autory, kteří mimo mainstream opakovaně a z různých perspektiv problematizovali ekonomický růst v průběhu posledních padesáti let [např. Meadows et al. 1972; Schumacher 2000: 17–41; Mishan 1994; Daly 1996].

Řada autorů poukazuje na hluboký rozpor mezi cílem nerůstu směrem k ekonomice ustáleného stavu a strukturou současného ekonomického systému [Kallis 2011: 875]. Vedle reklamních tlaků [Jackson 2009] a naší psychologické závislosti na růstu je třeba zdůraznit zejména finanční systém, v rámci něhož většina peněz vzniká formou dluhu u finančních institucí, což vede k systémovému zadlužování, nestabilitě systému, hrozbě kolapsu a tím tlaku na další investice či spekulace a na další růst [Hoogendijk 1991; Douthwaite 2010; Harvey 2007]. Dalším problémem je skutečnost, že konkurence v rámci trhu (a masový příklon k fosilním palivům) vede k systémové automatizaci, tudíž k nezaměstnanosti a s ní opět k tlaku na růst [Douthwaite 2002; Jackson 2009]. Oba aspekty současného ekonomického systému jsou úzce spojeny s třetím: s **institucí obchodní společnosti**, která je jak svým charakterem, tak konkurenčními tlaky nucena k stálému růstu a k maximalizaci zisku nehledě na externí náklady pro přírodu a společnost [Bakan 2004; Parrish 2007].

Ačkoliv v posledních desetiletích vznikají různé kodexy společenské odpovědnosti korporací [Bartošová 2010: 7–15], které do této sféry vnášejí světle zelené odstíny, je institucionální struktura běžné kapitálové obchodní společnosti (zejména akciové společnosti, odpovědné často anonymním a vzdáleným akcionářům) z hlediska cíle hnutí *degrowth* přinejmenším problematická [Vyhnánková 2010: 51–52].

Cílem textu bude tedy přispět do diskuse o tom, jak „rozvinout alternativní systém, který by vyhovoval změněným podmínkám“, řečeno s E. F. Schumacherem [2000]. Jak by měl vypadat podnik, který by dokázal vystoupit z kolotoče nediferencovaného růstu a jaké podniky či systémy zásobování se v minulosti a současnosti takovému cíli přiblížily či přibližují? V dalším textu proto nejprve přiblížím diskurs kolem sociálního podnikání, který na základě své předchozí práce [Johanisová 2005, 2007, 2008] považuji za užitečný rámec pro analýzu tohoto typu, a pokusím se ho propojit s některými heterodoxními

ekonomickými pohledy. Poté představím šest příkladů, které, jak se budu snažit ukázat, naplňují, ale v některých směrech přesahují běžnou představu o sociálním podniku. V diskusi provedu empirickou analýzu uvedených ekonomických projektů. Jaké jsou jejich společné rysy a čím se naopak liší? Jaké přístupy se osvědčily a v čem mohou být slabiny těchto potenciálních alternativ k mainstreamu? Nakolik právě sociální podniky mohou představovat inspiraci pro rozvinutí ekonomického systému, který by byl méně zranitelný vůči prorůstovým tlakům? Jaký je zde potenciál a jaká naopak rizika? Vedle odpovědi na tyto otázky je obecnějším cílem práce propojit sociálně ekonomický diskurs s diskursem nerůstovým a environmentálním.

2. Sociální podnikání jako alternativa?

Jedním z problematických aspektů současného ekonomického myšlení středního proudu je redukce „ekonomiky“ na její tržní dimenzi, přičemž „firmy“ jsou většinou ztožňovány pouze se svou funkcí produkční a za cíl podniku je považován zisk [Kubátová 2008: 11]. Na druhé straně v rámci heterodoxního ekonomického myšlení existuje proud, který zdůrazňuje význam netržní a nepeněžní sféry pro uspokojování lidských potřeb. K jeho představitelům patří Karl Polanyi [2006], který upozornil na význam samozásobitelských, recipročních a redistribučních aktivit při uspokojování potřeb v různých dobách a kulturách. Podle něj i v současnosti trh tvoří jen část ekonomiky, a ekonomika tvoří jen část společnosti [Johanisová, Crabtree, Fraňková 2013]. S konvenčním pojetím konceptu „ekonomiky“ polemizují i feministicky a environmentálně laděné ekonomické texty, např. Mary Mellor [2006] chápe ženskou práci i přírodní svět jako externalizované ekonomickým mainstreamem. Hazel Henderson [1999: 11] ve svém modelu třípatrového dortu rozlišuje ekonomiku přírody (toto pojetí je blízké konceptu ekosystémových služeb, zmíněných v úvodu) a nepeněžní ekonomiku (která je blízká Polanyioho reciprocitě a samozásobitelství a zahrnuje i tzv. ženskou práci, zmiňovanou M. Mellor). Peněžní ekonomika zabírá vrchní patro dortu, což má naznačovat její závislost na patrech spodních (ekonomice přírody a nepeněžní ekonomice). Pro zdůraznění významu nepeněžní ekonomiky v dalším textu (3.4) proto uvádím jako jeden z příkladů alternativního ekonomického přístupu hnutí Najakriši Andolon, které se pohybuje ve středním patře Hendersonové dortu.

Zaměříme-li se na jeho vrchní patro (sféru peněžní ekonomiky), najdeme i zde v reálné ekonomice řadu entit, které nespádají do kategorie klasických podniků, i když se pohybují v tržním prostředí. Vedle institucí veřejného sektoru a neziskových organizací jsou to družstva a také organizace na pomezí ziskové a neziskové sféry, které jsou v posledních letech i u nás označovány jako „sociální podniky“³ (*social enterprise*) a kam lze alespoň část družstev také zahrnout. Tento pojem, který k nám přichází ze západní a jižní Evropy, u nás pomalu zdomácňuje (někdy je zaměňován za širší koncept „sociální

³ Otázkou klasifikace sociálních podniků v intencích Hendersonové dortu se zabýváme podrobněji v práci Johanisová, Crabtree, Fraňková [2013]. Zde chci jen upozornit, že sociální podniky lze v některých případech umístit spíše na hranici peněžní a nepeněžní sféry, např. vzhledem k tomu, že využívají dobrovolníky. Některé sociální podniky nemají vůbec formální organizační strukturu (např. některé systémy komunitních měn).

ekonomika“ *social economy*, který však zahrnuje i klasický neziskový a občanský sektor, jenž se podnikatelsky neangažuje).⁴ Definice sociálního podnikání v evropském kontextu shrnují Borzaga a Defourny [2001: 1–28] a Borzaga, Galera a Nogales [2008: 31–32], v českém prostředí viz např. Hunčová [2004] či Parkánová [2011: 21–29]. Jedná se o ekonomickou entitu, která participuje na trhu, tj. **prodává nějaké produkty nebo služby**. Dále je **autonomní ve vztahu k veřejné sféře** a ve svých základních dokumentech často explicitně vyjadřuje nějaký **veřejně prospěšný cíl**, ekonomický zisk tedy není jediným a ani hlavním cílem typického sociálního podniku. Odsklon od principu maximalizace zisku je vyjádřen i tím, že typický sociální podnik **nerozděluje celý zisk svým podílníkům**. Část zisku využívá pro naplnění cílů organizace, nebo pro jiné veřejně prospěšné cíle dle rozhodnutí členů apod. Nejsou výjimkou sociální podniky, které zisk nerozdělují svým podílníkům vůbec [Laville et al. 1999]. Dalším výrazným rysem sociálního podniku bývá **demokratická vlastnická struktura**: rozhodování probíhá na principu „jeden člen – jeden hlas“, velikost finančního podílu (kapitálu) člena by neměla hrát roli v rozsahu rozhodovací pravomoci. V tomto směru je tedy typický sociální podnik blízký občanskému sdružení či obecní samosprávě. U většiny definic nehraje zásadní roli právní struktura sociálního podniku, u nás je nejběžnější družstvo, s. r. o. stoprocentně vlastněné občanským sdružením, případně obecně prospěšná společnost.

Koncept sociálního podniku se tedy zdá alespoň do určité míry naplňovat Schumacherovo volání po alternativních ekonomických jednotkách. Bohužel ale specificky environmentální dimenze⁵ jsou v diskursu sociálního podnikání zastoupeny jen marginálně [Johanisová 2008; Anastasiadis 2013], nenajdeme zde ani reflexi konceptu nerůstu. Vedle tematické roztržičnosti mezi jednotlivými obory je to jistě dáno i skutečností, že autoři píšící o sociálním podnikání často vycházejí z pohledu ekonomie středního proudu. Sociální podnikání je zde chápáno jako řešení dílčího selhání trhu, a to zejména v sociální oblasti (sociální inkluze). Chybí většinou analýza systémových příčin exkluze jak sociální, tak environmentální, a od sociálního podnikání se nečeká, že nějak zásadně pozmění fungování systému např. směrem k nerůstu či k environmentální udržitelnosti [Johanisová 2008; Parkánová 2011].

3. Vybrané sociální podniky v historii a dnes

Během deseti let, kdy se problematikou environmentálního podnikání zabývám [Johanisová 2005, 2007, 2008], se cíleně snažím v současnosti a v historii najít ekonomické entity, které by mohly být inspirací pro budoucí nerůstovou a environmentálně citlivou

---

⁴ Naproti tomu pojem „sociální firma“ (*social firm*) je užší, zahrnuje právě jen sociální podniky, které zaměstnávají členy hůře zaměstnatelných skupin (např. tělesně postižené apod.). Podobnou funkci má nově zavedené „sociální družstvo“, které se nově etabluje v českém právním řádu.

⁵ U nás je sociální podnikání rozvíjeno v rámci Tematické sítě pro sociální ekonomiku (TESSEA) (www.nova-ekonomika.cz, www.socialni-ekonomika.cz), která se otevírá i zeleným a regionálním dimenzím sociálního podnikání. V nedávném letáku jej charakterizuje TESSEA jako: „Perspektivní cestu k řešení sociálních a regionálních problémů, protiváhu ekonomiky globální a cestu k rovnováze a udržitelnosti vztahů člověka a kapitálu, která respektuje tržní vztahy, avšak je motivována jiným pořadím hodnot.“

ekonomiku. Následujících šest příkladů/typů ekonomických entit je jedním z výsledků tohoto hledání. Uvádím je zde jednak proto, že mohou jasněji osvětlit koncept sociálního podnikání, ale také proto, že tento koncept zčásti přesahují a ilustrují některé možnosti, umožňující další rozvoj sociálního podnikání s environmentální a nerůstovou dimenzí. První tři ekonomické systémy (3.1, 3.2, 3.3) jsou historické, vybrala jsem je pro jejich inovativní organizační strukturu (funkční, vyrostlou „zdola“ a radikálně odlišnou od běžné obchodní společnosti), která přispěla k dlouholeté úspěšnosti, s níž naplňovaly své cíle. Hnutí Najakriši Andolon, jak již bylo řečeno v kapitole 2, je pokusem o vystoupení z eurocentričnosti i z umělého důrazu ekonomie na peněžní a tržní sféru. Poslední dva projekty (3.5 a 3.6) jsou vybrány jako nejzajímavější z mého výzkumu sedmdesáti dvou převážně venkovských sociálních podniků ve Velké Británii a v České republice [Johannisová 2005, 2007]. Jedná se o projekty, které úspěšně fungují již zhruba jedno desetiletí a od začátku vycházejí z explicitních environmentálních cílů. Ačkoliv mají podstatně menší měřítko než předešlé projekty, vykazují s nimi některé společné rysy, zejména inovativní organizační strukturu. Součástí struktury hostětinských projektů (3.6) je navíc i obec, jejíž účast nastiňuje další možnosti rozvoje sociálního podnikání v našich podmínkách.

3.1 Mondragonský systém (Baskicko, Španělsko)

Systém mondragonských družstev (dnes Mondragon Corporation⁶) se zrodil v padesátých letech 20. století, když se několik zdejších výrobních družstev rozhodlo založit sekundární družstvo⁷ v podobně banky. Banka (*Caja laboral*) byla vlastněna výrobními družstvy a vlastními zaměstnanci. Navíc u ní měli své běžné i kapitálové účty všechna členská družstva a členové/zaměstnanci⁸ těchto družstev [Matthews 1999: 206]. Každoroční podíl na zisku se členům připisoval na účty, přičemž část těchto dividend nemohla být vybrána hned, ale sloužila jako penzijní připojištění. Ze všech těchto důvodů měla banka přístup k poměrně značným finančním zdrojům, které využívala k poskytování levných úvěrů svým členským družstvům a dále výrobním družstvům nově vznikajícím v regionu, které se pak staly dalšími členy *Caja laboral*.

Jak bylo řečeno, úroky z úvěrů od *Caja laboral* byly podstatně nižší, nežli úroky na běžném trhu. Důvodem byla skutečnost, že manažeři banky byli placeni méně než jejich protějšky v běžných bankách,⁹ a dále to, že banka mohla k úvěrům využít prostředky samotných družstev, nemusela si tedy peníze draze půjčovat jinde. Pokud příjemce úvěru nebyl schopen splácet úroky, banka vstoupila do jeho hospodaření, navrhla organizační změny, odložila splátky a dle potřeby poskytla další úvěr. Toto umožňovala smlouva mezi bankou a jejími členskými družstvy, která bance dávala podstatné pravomoci: každý měsíc musela např. družstva bance podat zprávu o hospodaření a jednou za čtyři roky se podrobit auditu [Douthwaite 1996: 163–168]. K výhodám, které za to družstva

⁶ <http://www.mcc.es/language/en-US/ENG.aspx>

⁷ „Sekundární družstvo“ je družstvo, jehož členy nejsou jednotlivci, ale jiná družstva.

⁸ U výrobních družstev je většinou zaměstnanec zároveň i členem.

⁹ Po dlouhou dobu platilo ve všech mondragonských družstvech pravidlo, že nejlépe placený člen měl maximálně třikrát více nežli nejhůře placený.

získala, patřily vedle úvěrů i konzultantské služby v otázkách marketingu, vývozu, práva apod. Banka také uplatňovala promyšlený systém podpory nově vznikajících družstev [Matthews 1999: 207].

V prvních dekádách byl mondragonský systém velmi úspěšný. V roce 1983 již existovalo 100 mondragonských družstev [Douthwaite 1996: 163–168]. Své zisky navíc družstva investovala do sociální a vzdělávací sféry, což vedlo např. k založení sítě škol vybudovaných na družstevním principu [Matthews 1999: 211–212].

Dnes je mondragonský systém nadále úspěšný v úzce ekonomickém smyslu (zaměstnává 85 tisíc lidí). Jinak je však kritizován za ústup od svých principů: platové nůžky uvnitř korporace narostly, družstva mají výrobní pobočky v zahraničí a řada současných zaměstnanců není členy družstev. Malá družstva byla sloučena do větších celků a ztratila hodně ze své autonomie. Také banka (mj. díky změně legislativy) již nemůže podporovat své členy tak jako dřív. Vývoj mondragonských družstev tak klade obtížné otázky: Je možné zachovat étos sociálního podniku tváří v tvář ekonomickým tlakům, které doprovázejí nárůst velikosti organizace a její ekonomický úspěch?

3.2 Družstvo pěstitelů tabáku Burley (Kentucky, USA)

Od třicátých let 20. století až donedávna toto sdružení drobných pěstitelů tabáku vycházelo ze vzájemné závazné dohody, která jim garantovala minimální ceny odbytu výměnou za určité omezení produkce. Systém byl natolik úspěšný, že umožnil velkému množství malých rodinných farem přežít po několik desetiletí, v kontrastu s osudem zemědělců pěstujících jiné zemědělské komodity. Jak podrobněji rozebírá Sustainability Institute [2003: 32–34], systém se vyvinul ze staršího družstevního systému, kde však členství bylo dobrovolné, což vedlo k řadě problémů. V novém systému existovala možnost právních sankcí vůči těm, kteří by smlouvu nerespektovali, a členství se stalo povinným pro všechny pěstitele tabáku v dané oblasti. Jednalo se o rozhodnutí samotných farmářů, kteří pak každé čtyři roky hlasovali pro to, zda bude dohoda obnovena.

Program zahrnoval dva klíčové prvky: 1. *Produkční kvóty*: Původně směl každý pěstitel pěstovat tabák pouze na určité rozloze pole. Později se omezení týkalo množství tabáku, které směl prodat během jedné sezóny. Kvóty se každý rok upravovaly podle očekávané poptávky a existujících zásob. Farmáři mohli své kvóty dočasně někomu pronajmout, ale byla zde omezení geografická (kvóty bylo možné pronajmout pouze v daném okrese) a množství (omezené množství půdy, které mohl takto jeden farmář pronajmout). 2. *Cenová podlaha*: Program pěstitelům garantoval minimální výši cen za jejich tabák. Po většinu času, kdy systém existoval, byla tato minimální cena stanovena tak, aby odrážela náklady na udržení rodinné farmy a vypěstování příslušné úrody.

Aby byli schopni zajistit tyto minimální ceny, založili pěstitelé družstva, jež pak získala půjčku od vládní agentury. Za tyto prostředky družstva odkoupila od svých členů tabák, který se nepodařilo prodat alespoň za minimální cenu. Družstvo pak tento tabák uskladnilo a čekalo, až vzroste poptávka a ceny se opět zvýší. Půjčku pak mohli splatit i s úrokem. Podle Sustainability Institute byl tento systém v USA jedinečný svou funkcí a úspěšností.

Tak jako v případě mondragonských družstev, znamenal posun k liberalizaci trhu nárůst dovozu tabáku do USA, což podkopalo účinnost celého systému. Jak naznačuje

webová stránka sdružení (*Burley Tobacco Growers Co-operative Association*), dohoda již neběží¹⁰ a počet členů – pěstitelů tabáku výrazně poklesl.

3.3 Československé hnutí zemědělských družstev (Československo do r. 1948)

V bývalém Československu existoval do roku 1948 velmi úspěšný systém zemědělského družstevnictví, který dosáhl vrcholu svého rozvoje ve třicátých letech, předtím, než byla jeho struktura poškozena za protektorátu a poté rozmetána po roce 1948. Tato „alternativní venkovská ekonomika“ předtím rostla pomalu zdola od konce 19. století, v koexistenci s širším družstevním hnutím. V roce 1935 fungovalo v Československu okolo 11 tisíc družstevních organizací, které se hlásily k systému zemědělského družstevnictví [Feierabend 2007; Johanisová 2007: 84–87].

Nejnámějším prvkem systému byla vesnická úvěrní družstva, kampeličky. Kampeliček bylo v Českých zemích r. 1935 přes 5000 [Feierabend 2007: tab. 14]. Měly výrazně lokální charakter, členové pocházeli často z několika sousedních vesnic či jednoho menšího města. Kapitálové podíly členů byly nízké, ale členové ručili veškerým majetkem a vykonávali většinu administrativních prací bez nároku na odměnu. Vzhledem k tomu, že i sídla kampeliček byla velmi úsporná, byly režie nízké a kampeličky mohly poskytovat svým členům levné úvěry. Výhoda byla i v tom, že členy byli příslušníci všech sociálních skupin, takže úvěrní družstva disponovala dostatečnou finančníází. Masový rozvoj kampeliček zejména v Českých zemích vedl k zániku lichvy a umožnil finančně přežít řadě drobných zemědělců. Kampeličky financovaly komunitní projekty, podporovaly vzdělávání svých členů a organizovaly společenské akce [Feierabend 2007: 23–25, 33–37].

Dalšími důležitými segmenty zemědělského družstevního systému byla zpracovatelská družstva, okolo 2000 elektrifikačních družstev a skladištní (či hospodářská) družstva. Ta prodávala produkty svých členů, nakupovala pro ně zásoby a vlastnila, podobně jako výše zmíněná americká družstva, sklady, kde bylo možné uskladnit zemědělské produkty. Tato družstva byla od r. 1920 v každém tehdejší okrese. Pod každé spadalo 30–50 obcí a často měly několik tisíc členů zejména z řad středních sedláků [Feierabend 2007].

Všechny typy zemědělských družstev měly vlastní sdružení (svazy či jednoty), které pak dále spolupracovaly v sekundárních sdruženích, a ta ještě měla vlastní celostátní koordinační centrum. Svazy svým členům poskytovaly důležité služby, zejména audity, právní a zemědělské poradenství a některé z nich (svazy, sdružující skladištní a hospodářská družstva) zakládaly specializované obchodní pobočky, které zajišťovaly odbyt a nákup ve velkém pro jejich členy (tzv. centrály). Ze zisků nakupovaly centrály podniky, jako byly velké průmyslové mlýny či továrny na umělá hnojiva. Skupina skladištních družstev patřila v předválečném Československu k nejlivnější ekonomickým institucím [Feierabend 2007: 37, 45].

---

¹⁰ <http://www.burleytobacco.com>

3.4 Najakriši Andolon (Bangladéš)

Najakriši Andolon (Hnutí za nové zemědělství) vzniklo v roce 1988, kdy se po záplavách obrátila skupina zemědělců na neziskovou organizaci UBING u města Tangail s prosbou o prostředky na nákup vstupů pro další hospodaření. UBING inicioval sérii setkání, z nichž vyplynulo, že dosavadní konvenční hospodaření mělo celou řadu problematických dopadů ve sféře zdraví, úrodnosti půdy, biodiverzity a finančních příjmů. Zemědělci se ocitli ve „farmářském kolotoči“ (viz 4.2) a pod tlakem rostoucích nákladů na vstupy a bez možnosti zvýšit produkci se zadlužovali a byli nuceni prodávat svou půdu a odcházet do měst [A message from Bangladesh nedatováno; Mazhar nedatováno].

Setkání se stala základem hnutí Najakriši, které má dnes několik desítek tisíc členů. Jeho členové namísto nákladných vnějších vstupů (pesticidy, komerční osivo) využívají kompost, rostliny fixující dusík a místní odrůdy rostlin i živočišná plemena. Využití smíšených kultur znamená, že lidé se vrací k samozásobitelství a s kvalitnějším jídlem a s odklonem od pesticidů se zlepšuje jejich zdraví i zdraví okolních ekosystémů. Důležitým aspektem hnutí se zdá být jeho otevřenost novým pohledům: zemědělci hledají efektivní přístupy, které se obejdou bez vnějších vstupů a mají vícečetné využití [Mazhar nedatováno]. Další důležitý aspekt je role tradičního osiva, které moderní zemědělství v minulosti často vytěsnilo. Sběr a uchovávání semen bylo tradičně ženskou prací, a renesance využívání tradičního osiva vede k posílení statusu žen. Osivo je uchováno v jednotlivých rodinách, v každé vesnici a v pěti regionálních centrech hnutí, podporovaných organizací UBING. Ta jsou zároveň vzdělávacími a výzkumnými středisky [A message from Bangladesh nedatováno]. K problémům patří hledání vhodných odrůd pro hospodaření v nížinách, kde při přístupu Najakriši výnosy klesají [Mazhar nedatováno].

3.5 Projekty jídla z blízka (Jihozápadní Anglie, Velká Británie)

Řada z těchto projektů vznikla díky aktivitám britského ekonomy a aktivisty Tima Crabtreeho [Johanisová 2005]. Zpočátku byly spojeny s neziskovou¹¹ organizací *West Dorset Food and Land Trust*, která od roku 1996 začala usilovat o podporu poptávky po potravinách místních pěstitelů pomocí projektů, jako byly týdenní akce na oslavu jídla zblízka, adresáře místních pěstitelů apod. Vedle poptávky po jídle zblízka podporovala organizace i nabídku: zorganizovala např. farmářské trhy, které si pak zemědělci již začali organizovat sami. V další fázi pak *West Dorset Food and Land Trust* za pomoci grantů pronajala a zrekonstruovala budovu bývalé továrny v městečku Bridport, kde místním producentům nabídla k pronájmu komerční kuchyni, skladové prostory a kanceláře. Ze strany zemědělců a drobných podnikatelů však byl jen malý zájem.

V té době měla nezisková organizace již vlastní obchodní organizaci (ekvivalent našeho s. r. o.), jehož byla jediným vlastníkem. Tato organizace, *Local Food Links*, začala spolupracovat s místními školami, které se na ni obrátily v situaci, kdy stát náhle rozhodl, že během dvou let musí všechny školy nabízet teplé obědy. Školy v oblasti však neměly

¹¹ V britském prostředí se v případě neziskových organizací (ale i jiných subjektů, které splní kritéria organizace fungující ve veřejném zájmu) hovoří o *charity*, případně *Charitable Trust*, což ale nemá nic či jen málo společného s naším pojmem *charita*.

kuchyně. Nabízela se možnost dovozu zmrazených jídel z továren v severní Anglii či v Německu, to však školy nechtěly.

Organizace *Local Food Links* navázala partnerství s osmi školami prvního stupně, a aby se celého projektu mohli účastnit i stakeholderi: děti, kuchaři, dodavatelé, státní správa a také rodiče a učitelé (kteří přislíbili pomoc se servírováním jídel), změnila svou organizační strukturu a stala se družstvem¹² nezávislým na svém původním vlastníkovi, neziskové organizaci *West Dorset Food and Land Trust*.

V současné době si pronajímá *Local Food Links* prostory bývalé továrny od *West Dorset Food and Land Trust*, část prostor dále pronajímá dalším uživatelům a v komerční kuchyni vaří a dováží teplé obědy pro zmíněných osm škol v okolí a ještě dalších patnácti škol (s využitím druhé kuchyně). Vaří přitom do velké míry z produktů místních zemědělců a drobných podnikatelů a zajišťuje tak kvalitní obědy pro děti z rodin všech příjmových skupin.

Jedním z problémů je, že náklady jsou stále poměrně vysoké, přitom rodiče jsou již méně ochotni pomáhat při výdeji jídel. Družstvo *Local Food Links* mohlo také zpočátku spoléhat na různé granty, ty se ale nyní, když systém běží, hůře shánějí. Organizace přitom stále není finančně soběstačná. Ze strany vedení družstva je proto tlak na omezení dražších (místních, bio a fair trade) potravin, což ale znamená ohrožení základních cílů projektu. Jedním z uvažovaných řešení je orientace na další cílové skupiny, zejména na seniory, což by mohlo organizaci finančně posílit a přitom neohrozit její poslání.

3.6 Hostětínské projekty (Bílé Karpaty, Česká republika)

Hostětínské projekty, nazvané podle obce Hostětín (cca 250 obyvatel) v Bílých Karpatech na česko-slovenském pomezí, vyrůstaly z environmentálních snah i z potřeby posílit místní ekonomiku v regionu [Kundrata, Hušková 2005].

Projekty iniciovala nezisková organizace se sídlem v Brně, Veronica, která sama sestává z několika organizací, spolu s místním obecním úřadem a občanským sdružením Tradice Bílých Karpat (TBK). Nejvýraznější z hostětínských projektů, malá moštárna, která dnes produkuje ročně 400 000 litrů jablečného moštu a jiných produktů z místního ovoce a z bioovoce, vznikl v roce 2000 s podporou grantů a úvěru od lucemburské etické banky. Hlavním důvodem pro stavbu moštárny byla snaha zvýšit poptávku po ovoci, jež se pěstuje v místních sadech a zahradách. Často se jedná o staré a vzácné odrůdy. Možnost prodeje ovoce moštárně měla motivovat vlastníky, aby své sady uchovali, případně dále rozšiřovali [Johanisová 2005: 15–17]. Zisk z provozu z moštárny měl podpořit projekty TBK, zatím však všechny zisky odčerpává rozvoj samotné moštárny (zejména obnova technologie). Kromě moštárny (s. r. o. vlastněná TBK) je zde i vzdělávací středisko, postavené jako tzv. pasivní dům, a zahrada s rekonstruovanou sušárnou ovoce, která je využívána i místními. Budovy i pozemky vlastní Nadace Veronica, vzdělávací středisko je součástí Ekologického Institutu Veronica. K dalším projektům patří kořenová čistírna

---

¹² Jednalo se o družstvo typu *Industrial and Provident Society for Community Benefit*, v němž k získání členství stačilo, aby stakeholderi zaplatili jednu libru. Neměli však nárok na podíly ze zisku [Crabtree 2010]. Podrobněji viz Diskuse.

a výtopna na biomasu, která využívá dřevo z okolí a vytápí asi 90 % budov ve vsi. Obě jsou postaveny na pozemcích obce, jež je i vlastní.

Komplexní zhodnocení environmentálních, sociálních a ekonomických přínosů celého projektu zpracovala Uhlířová: „Projekty efektivně využívají místní a přírodní zdroje a přispívají ke změně spotřebních vzorců. Podílejí se také významně na rozvoji regionálního trhu se surovinami i konečnými produkty. Díky projektům vznikla v obci řada pracovních míst“ [Uhlířová 2008: 67]. Některé z projektů na sebe však dostatečně nevýdělávají (kořenová čistírna, výtopna na biomasu).

4. Diskuse

4.1 Společné rysy sledovaných ekonomických systémů z hlediska teorie sociálního podnikání

Jak jsem již zmínila (kap. 2), sociální podniky mají některé rysy, kterými se odlišují od běžných obchodních společností či jiných konvenčních podniků, ale také od neziskových organizací. Podívejme se tedy nejprve na tyto charakteristiky v uvedených organizacích.

Prvním z nich je hospodářský charakter organizace: měla by **nabízet produkty či služby**, alespoň část příjmů by měla mít z vlastních zdrojů (v britském kontextu se hovoří o nejméně 50 % příjmů z vlastních zdrojů). Automaticky se zde předpokládá, že je podnik aktivní na trhu, ovšem na druhé straně v případě, že má explicitní veřejně prospěšné cíle (tedy produkuje pozitivní externality, např. environmentální benefity), předpokládá se také, že organizace může a bude čerpat z dotací, grantů apod.

Pokud se takto pohybujeme pouze v horním, peněžním patře Hendersonové dortu (viz kap. 2), je naše vnímání omezeno peněžním a tržním horizontem. Nabízí se tu otázka, zda organizace, jako je Najakriši Andolon, patří mezi sociální podniky. V peněžní ekonomice jsou tito zemědělci aktivní pouze okrajově (prodávají přebytky na místních trzích), z velké části přesto svými aktivitami uspokojují potřeby své i svých rodin. Důraz na peněžní patro při uspokojování potřeb může vést k podceňování role nepeněžní sféry, což má celou řadu implikací, viz též Jehlička a Smith [2011], kteří upozorňují na podceňování významu a perspektiv samozásobitelství v zemích střední a východní Evropy západními badateli. Domnívám se proto, že samozásobitelské iniciativy a projekty zasluhují dlouhodobě větší pozornost a že by definice sociálního podnikání mohla být v tomto směru rozšířena.

V případě anglického projektu (3.5) se jedná o typický sociální podnik, s explicitním veřejným zájmem, který vznikl s grantovou podporou a usiluje o finanční udržitelnost. Hostětínská moštárna měla podobný vývoj, u dalších hostětínských projektů (3.6) vlastněných obcí je situace odlišná – obec v některých případech jejich provoz dotuje. Obec nelze obecně považovat za sociální podnik, avšak v případě malých obcí o několika stech obyvatelích může být hranice obec/sociální podnik nezřetelná. Obzvláště je to patrné v britském kontextu, kde malé obce nemohou mít zaměstnance ani vlastnit půdu, pokud však založí sociální podnik, např. tzv. *development trust*, jehož členové jsou totožní s občany obce, mohou pod hlavičkou *trustu* stavět sociální bydlení, vlastnit komunitní les apod. [Johanisová 2005: 90].

Ostatní tři ekonomické systémy (3.1 až 3.3) neměly **explicitní cíl veřejné prospěšnosti**, což je další již zmíněný znak typického sociálního podniku, ale nevznikly primárně ani za účelem zisku. Místo toho vznikly s cílem **pomoci svým členům**, kteří byli znevýhodněni svou pozicí v rámci stávajícího ekonomického systému – tzv. princip vzájemné svépomoci [Hunčová 2004]. Například československé zemědělské družstevnictví se vyvinulo z potřeby drobných zemědělců získat přístup k levným úvěrům a odbyt pro své produkty a vymanit se tak z asymetrického mocenského vztahu vůči překupníkům a lichvářům [Feierabend 2007: 23–24]. V jistém smyslu tedy usilovaly o difuzi ekonomické moci a nastolení ekonomické demokracie [Johanisová, Wolf 2012]. Cílem hnutí Najakriši a společenství Burley bylo zachovat živobytí závislé na půdě v situaci tzv. farmářského kolotoče (viz kap. 4.2). Všechny tři systémy se nicméně chápaly jako v jistém smyslu běžné podniky a byly finančně soběstačné, i když existují náznaky určité podpory ze strany státu (např. úvěry burleyským farmářům). Je zde patrné, že koncept veřejné prospěšnosti nemusí být vždy snadné rozpoznat či definovat, často je to otázka veřejné diskuse a konsensu. Důležité pro budoucí rozvoj sociálních podniků u nás bude právě takovou diskusi rozvíjet a podporovat. S tím souvisí i snaha hodnotit mimotržní přínosy sociálních podniků, viz např. zmíněná studie Uhlířové [2008], což však v případě snahy o nemístnou kvantifikaci (některé agregátní číselné indikátory) nese svá vlastní rizika.

Demokratická vlastnická struktura je patrná u všech zmiňovaných příkladů. Hnutí Najakriši klade velký důraz na rozhodování „zdola“ a disponuje decentralizovanou síťovou strukturou [Mahazar et al. 2001]. V případě hostětínských projektů rozhoduje obecní zastupitelstvo na principu „jeden člen – jeden hlas“, podobně tomu je dosud v o. s. TBK, ovšem uvažuje se o změně ve prospěch aktivnějších členů. V případě britských projektů jídla zblízka byla naopak *Local Food Links* převedena z s. r. o. na družstevní strukturu s cílem demokratizace rozhodování. V tomto případě se ale projevil rozpor mezi uvedeným cílem a étosem, s nímž byla organizace založena: většina členů demokraticky zvoleného představenstva souhlasí s ústupem od principů využívání místních, bio a fairtradových produktů. Zde se ukazuje důležitost doplnění demokratické struktury rozhodování o explicitní etický kodex, který by vytvořil určitý rámec pro rozhodování. Ten může být součástí zakládacího dokumentu, může vzniknout konsensem všech stakeholderů, jako v případě hnutí Najakriši [Mazhar et al. 2001], případně může být součástí procesu certifikace – farmářské trhy ve Velké Británii [Johanisová 2005: 115] nebo konsensu v rámci střeškové organizace, jíž je daná ekonomická entita součástí. To byl případ tří starších subjektů (3.1–3.3), které by se jako družstva měly řídit družstevními principy, mezi něž patří i princip demokratického řízení.¹³ Družstva jsou běžně řízená demokraticky voleným představenstvem, které by mělo rozhodovat na principu „jeden člen – jeden hlas“. Je tu však chronický problém v případě nárůstu měřítka a profesionalizace operací družstva, kdy členové mohou přestat kontrolovat představenstvo a/nebo představenstvo může přestat kontrolovat management [Parnell 1999: kap. 11; Mathews 1999: 168–174]. Zdá se, že něco takového se děje v případě Mondragonských družstev [Mathews 1999: 225–230]. Jednou z příčin může být v tomto případě i to, že členy družstev jsou pouze zaměstnanci a nikoliv členové místní komunity [Shuman 1998: 119–120].

¹³ Viz např. <http://www.konzumuo.cz/pro-cleny/mezinarodni-druzstevni-principy/>.

Další princip, **omezení finančního zisku**, může nabývat mnoha forem. Britské právo rozlišuje mezi družstvy, jejichž cílem je (pouze) prospěch vlastních členů,¹⁴ a družstvy, které explicitně deklarují veřejný zájem, tedy chtějí prospět nejen svým členům, ale celé komunitě.¹⁵ Tato družstva se mohou rozhodnout pro trvalé omezení práva přesunu svých aktiv mimo organizaci (tedy zvolit tzv. *asset-lock*), čímž se přiblíží neziskovému statusu a mohou tím např. dosáhnout na některá daňová zvýhodnění.¹⁶ Ovšem ve Velké Británii i organizace s *asset-lock*, pokud má členy s členskými podíly, může těmto v podobě dividend distribuovat část svého zisku (v současné době je to 35 %). Toto opatření odráží napětí mezi myšlenkou, že zisky mají být využity pouze pro veřejné dobro, a evropskou tradicí „hybridního“ družstevního modelu (resp. modelu sociálního podniku), který nevidí ostrý rozpor mezi distribucí zisku družstevníkům a veřejným prospěchem, resp. prospěchem komunity [Laville et al. 1999].

Ladislav Feierabend, významný předválečný družstevní činovník, takto charakterizuje tradiční družstevní étos ve vztahu k zisku: „Cílem družstva není zisk, ale posílení pocitu bezpečí a životního standardu členů. Na druhé straně zisky nejsou vyloučeny, protože úspěšné družstvo je podnik a určitý zisk je mírou jeho dobrého řízení a stability. Zisky znamenají pojistku pro případ budoucích problémů a jsou motorem pro technický pokrok. Zisky slouží skupině jako celku, a pokud jsou rozděleny členům, mělo by to být podle jejich práce a účasti na činnosti družstva, nikoliv podle velikosti jejich kapitálového podílu. Majetek, který právě družstvo svou činností nashromáždí, je nezczizitelný, a pokud někdo přestane být členem, smí žádat zpět pouze hodnotu svého původního podílu.“ [Feierabend 2007: 21]

Jak jsem již zmínila (3.1), podíly na zisku hrály významnou roli v mondragonském systému, byly součástí penzijního systému členů a zdrojem finančních prostředků banky. Přebytky, které nerozdělila členům či nevyužila na svůj další rozvoj, mondragonská družstva investovala do družstevních škol a dalších projektů.¹⁷ I československé kempeličky ze svých zisků často financovaly komunitní projekty. Protože v případech kempeliček byli členové družstva většinou zároveň členy místní komunity a naopak, je ovšem těžké říci, zda se jednalo o benefity pro „členy“ či „širší komunitu“. V britském projektu (3.5) družstvo *Local Food Links* zvolilo dvě výše členských podílů: 1 libru pro stakeholdery (rodiče, zaměstnance, učitele atd.) a 100 liber pro ostatní členy komunity, od nichž se očekávalo, že přijmou „sociální dividendu v podobě lepšího potravního systému“ spíše než dividendu finanční [Crabtree 2010].

Poslední zmíněné kritérium v kap. 2, **autonomie vůči veřejné sféře**, nastoluje otázku nejen nezávislosti sociálních podniků ve vztahu k veřejné sféře, ale i otázku funkčnosti a průhlednosti jejich organizačních struktur, a v neposlední řadě také otázku nazírání těchto atypických organizací mainstreamem. V ekonomickém diskursu středního proudu je často proti sobě kladeno privátní vlastnictví a vlastnictví státní, jakoby neexistovaly jiné legitimní vlastnické formy.¹⁸ Ve skutečnosti existuje řada dalších forem vlastnictví,

¹⁴ *Industrial and provident society for mutual benefit.*

¹⁵ *Industrial and provident society for community benefit*, viz též Parkánová [2011: 27].

¹⁶ Takovým družstvem je i *Local Food Links* (3.5).

¹⁷ Jak upozorňuje Douthwaite [1996: 162], 10 % zisků však družstvo muselo ze zákona věnovat na charitativní účely.

¹⁸ Tento pohled se začíná velmi zvolna měnit. V ekonomii životního prostředí se zejména pod vlivem

obecního/městského, družstevního, komunitního či nadačního,¹⁹ a, jak již bylo zmíněno, i mnoho odstínů přístupu k zisku.

U ekonomických systémů analyzovaných v tomto textu jsou organizační struktury i vlastnické vztahy často komplikované. V případě britských a hostětínských projektů jsou budovy a půda vlastněny obcí, nadací či pronajaté neziskovou organizací (Nadace Veronica a *West Dorset Food and Land Trust*) a pronajaty organizacím, které vykonávají praktickou činnost, jako je *Local Food Links* či hostětínská moštárna. Případné zisky z obchodní činnosti pak v případě, kdy se jedná o obchodní společnost vlastněnou neziskovou organizací, jdou této neziskové organizaci, která je využije ve veřejném zájmu. Takovéto uspořádání, kdy je pozemek, případně budova, vlastněna neziskovou organizací, nadací či *trustem* (viz pozn. 11 a 19), a kdy nezisková organizace stoprocentně vlastní obchodní organizaci, je běžná a osvědčila se v britských sociálních podnicích [Johanisová 2005, 2007; Crabtree 2009].

V případě jak mondragonských, tak československých zemědělských družstev tvořila družstva sekundární družstva. Členy sekundárního družstva – mondragonské banky byla výrobní družstva, rovněž střechové organizace (svazy a jednoty) československých družstev byly sekundárními družstvy. Svazy a jednoty pak rovněž tvořily, jak již bylo řečeno, vlastní obchodní společnosti [Feierabend 2007: 37, 45]. Tyto sekundární struktury daly oběma systémům jejich ekonomickou sílu, na druhé straně existuje v takových případech nebezpečí uzurpace rozhodovacích pravomocí, která se projevila např. u mondragonských družstev.

Jak je patrné nejen z těchto příkladů [též Crabtree 2009; Johanisová 2005, 2007], jsou právní forma, struktura organizace a zakládací dokumentace ujasňující cíle organizace neobyčejně důležité pro udržení určitých mantinelů pravomocí rozhodovacích orgánů. Pozornost je třeba věnovat i právním aspektům pravomocí sekundárních struktur. Sociální podniky jsou složitými ekonomickými entitami a často je proto vhodné rozdělit jejich jednotlivé struktury do různých organizačních forem, s důrazem na ustanovení jasných pravidel k zamezení konfliktu zájmů a podezření z daňového úniku [Crabtree 2009].

4.2 Sledované ekonomické systémy z hlediska nerůstové ekonomiky

Jak jsem zmínila v kapitole 2, environmentální dimenze nejsou příliš v diskursu o sociálním podnikání zmiňovány, ačkoliv v praxi mnoho sociálních podniků se zelenou dimenzí („eko-sociálních podniků“) již existuje [Johanisová 2005, 2007, 2008]. V jednom ze svých textů [Johanisová 2008] se pokouším navrhnout některé charakteristiky eko-sociálního podniku: typ služby či produktu, environmentální charakter výrobního procesu a měřítko/velikost operace, přičemž za lepší z environmentálního hlediska po-

---

prací Elinor Ostrom objevuje diskuse o komunitním vlastnictví přírodních zdrojů, které je prezentováno jako jedna z možných cest jejich správy, vedle státního a privátního vlastnictví [např. Ostrom 2006].

¹⁹ Zde je v anglofonním prostředí užíván koncept „in trust“, což označuje vlastnictví, které je drženo v zájmu někoho jiného. Soukromé trusty bývají založeny pro privátní osoby, trusty ve veřejném zájmu (*Charitable Trust*) musí tento zájem prokázat, pak mají nárok na některá daňová zvýhodnění. Viz diskuse o veřejném zájmu výše v této kapitole a pozn. 11.

važují menší měřítko spojené s tzv. ekonomickou lokalizací, tj. snahou o využívání místní výroby pro místní spotřebu a místní peněžní toky [Shuman 1998; Hines 2001; Fraňková, Johanisová 2012], což posiluje schopnost nepřesáhnout limity dané zdroji a internalizovat externality. Environmentální hlediska však nelze oddělit od ostatních charakteristik sociálního podniku, včetně hlediska vlastnických vztahů, distribuce zisku atd. [Johanisová 2008].

Domnívám se však, že v širší nerůstové perspektivě mohou být nepřímou environmentálně prospěšné i sociální podniky, které nemají uvedené explicitní zelené odstíny. A naopak „zeleně“ zaměřené sociální podniky mohou přispívat k nerůstu nečekanými způsoby. Jinými slovy: chceme-li úspěšně hledat „možnosti jak rozvinout alternativní systém, který by lépe vyhovoval změněným podmínkám“, jak nás k tomu vyzývá E. F. Schumacher, je třeba roztáhnout síť do větší šířky. V následujícím textu se pokusím shrnout některé tyto na první pohled méně zřetelné environmentálně prospěšné aspekty sledovaných ekonomických projektů (podrobněji viz Johanisová, Fraňková [2013]).

1. Demokratická struktura řízení sociálních podniků, vícečetnost cílů a odklon od principu maximalizace zisku pro investory znamená, že tyto organizace nejsou tlačeny k růstu za každou cenu. Mohou proto svobodněji a vyváženěji hodnotit mimoekonomické dopady (včetně negativních externalit) svých aktivit. Hostětínská moštárna sice rozšířila výrobu, ale ne na úkor svého environmentálního étosu: nezačala např. dovážet ovocné koncentráty. Jak je patrné z problému anglické *Local Food Links*, (či z vývoje mondragonských družstev), tatáž demokratická struktura ovšem může vést k tomu, že se příslušní aktéři rozhodnou upozadit vlastní étos v zájmu úzce ekonomického rozvoje organizace.

Další potenciální výhodou sociálních podniků je, že se mohou rozhodnout pro růst jen tehdy, pokud považují svou službu/produkt za prospěšný pro své členy či jinou cílovou skupinu. Omezuje se tu tak riziko „prázdného“ růstu či růstu pro růst, kdy firmy uvíznou v pasti výroby pro výrobu, nehledě na skutečnou užitečnost jejich produktů a služeb. Pokud organizace uspokojuje skutečné potřeby, např. školní obědy s vysokou výživnou hodnotou, omezuje pak i poptávku po umělých „uspokojujících“ [Max-Neef 1991], jako jsou brambůrky či čokoládové tyčinky. Zajímavý je v tomto ohledu postoj zmiňovaných organizací k vlastnímu růstu: zatímco sdružení Burley a hnutí Najakriši zjevně preferovalo zaměstnanost a stabilitu před růstem, mondragonská a zčásti i československá družstva v tomto směru šla spíše konvenční růstovou cestou. Zástupci hostětínského, anglického a bangladéšského projektu preferují růst v jiné variantě: stojí o horizontální replikaci svých aktivit jinými entitami [viz též Johanisová 2005: 84, 2007: 151–152].

2. Růstová ekonomika vede k tzv. „závodu ke dnu“: při neregulované konkurenci jsou hráči na ekonomickém poli nuceni cenově konkurovat jiným a dosahovat tak „efektivnosti“, která může být ve skutečnosti externalizací nákladů, přičemž častým plátcem těchto externích nákladů bývá příroda [Korten 1995: 229–237]. Speciálním případem tohoto závodu ke dnu bývá farmářský kolotoč: s tím, jak klesají ceny komodit,²⁰ jsou primární producenti nuceni zvyšovat produkci, aby se uživili. Tím se dostane na trh ještě více

²⁰ V současné době ceny některých zemědělských komodit kolísají, resp. stoupají, vinou řady faktorů (např. poptávka po biopalivech, nárůst indické a čínské střední vrstvy, ropný zlom, důsledky klimatických změn v podobě častějších katastrof). Tyto efekty maskují a komplikují, ale neruší princip závodu ke dnu, resp. farmářského kolotoče.

komodit a ceny dále klesají, což vede ke zvýšenému tlaku na další produkci [Sustainability Institute 2003; Johanisová 2007: 22–26] a již zmíněnou problematickou efektivnost. Vedle tlaku na růst produkce je dalším efektem kolotoče koncentrace půdy ve stále méně rukou a exodus bývalých zemědělců do měst, kde se jejich přítomnost ve slumech interpretuje jako další apel na ekonomický růst. Systém pěstitelů tabáku Burley tím, že limitoval nárůst produkce a zvýšil ceny odbytů, dočasně postavil hráz farmářskému kolotoči. Podobný efekt je patrný u československých skladištních družstev a výrazněji v případě hnutí Najakriši, kde jsou využívány místních odrůd a tradic a návrat k samozásobitelství doplňovány prodejem přebytků na místních trzích. Tento odklon od západního modelu může být v mainstreamové perspektivě chápán jako neuchopení příležitosti k lepšímu životu ve městě, kde ekonomický růst časem zajistí všem blahobyt, v nerůstovém pohledu naopak jako progresivní přístup, který přeskočil slepou odbočku globálního vývoje. Jak ukázal vývoj družstva Burley a zčásti i mondragonských družstev, je tento přístup v podmínkách ekonomické globalizace velmi zranitelný (viz též bod 4 níže).

3. V mainstreamovém diskursu často nacházíme kritiku redistribuce finančních prostředků státem, která je sociálně spravedlivá, ale vede k neefektivnosti. Je proto často naznačováno, že je lépe omezit zdanění a další formy regulace, aby byly obchodní společnosti více motivovány k ekonomickým aktivitám vedoucím k růstu, který pak formou „skapávání bohatství“ pomůže sociálně slabým. Podobný argument bývá prezentován i ve vztahu k životnímu prostředí. Prezentované příklady sociálních podniků ukazují na jinou cestu financování sociálně a environmentálně příznivých aktivit: družstvo, které vykazuje zisk, se může rozhodnout, že tento zisk investuje právě do takových aktivit. Takto postupovaly předválečné kempeličky i mondragonská družstva. V případě obchodních společností, vlastněných neziskovou organizací, či družstev s *asset-lock* je financování veřejně prospěšných aktivit dáno samotným organizačním nastavením. Jinou otázkou ovšem je, nakolik sociální podnik dokáže takový disponibilní zisk skutečně vydělat (viz případ hostětínské moštárny).

4. Posledním aspektem, který má jak environmentální, tak nerůstovou dimenzi, je ekonomická lokalizace. Jak bylo zmíněno výše (začátek této podkapitoly), považují ekonomickou lokalizaci (čili zjednodušeně řečeno snahu o místně zakotvenou ekonomiku podporující místní toky zboží, služeb, peněz a kapitálu) za klíčový faktor environmentální dimenze sociálního podniku [Johanisová 2008; Fraňková, Johanisová 2012]. Ekonomická lokalizace je však žádoucí i z hlediska nerůstu: Za prvé umožňuje využít místní zdroje, které by jinak zůstaly nevyužity (např. ovoce v sadech kolem Hostětína), protože by jejich výroba byla „neefektivní“ z důvodu příliš malého měřítka. Tím se omezuje tlak na jiné zdroje a na průmyslový modus výroby s jeho závislostí na sofistikované infrastruktuře, která má podstatné, často dotované náklady, jež si v nerůstové ekonomice společnost možná nebude moci dovolit [Korowicz 2010].

Druhé závažné hledisko zmiňuje Hines – v ekonomice, která je svým importem, exportem a kapitálovými toky závislá na vzdálených trzích, se stává i stát závislým na trzích a ztrácí svou autonomii, včetně možností iniciovat opatření, která by pomohla nerůst nastartovat. Jako příklad takového opatření, paralyzovaného ekonomickou globalizací, lze uvést ekologickou daňovou reformu [Hines 2001: 19–20; van den Bergh 2011]. Lokalizační snahy tak mohou poněkud nečekaně přispívat k větší akceschopnosti státu.

Všechny ekonomické systémy zmíněné v tomto článku v různé míře směřovaly či směřují k ekonomické lokalizaci. Kampeličky dokázaly využít úspor místních lidí místně a pomohly tak zachovat místní zaměstnanost a osídlení. Podobně mondragonská banka ukázala, jak lze s využitím principu neziskovosti a vzájemné svépomoci lokalizovat trh peněz tak, aby sloužil nejen místní výrobě, ale i celé místní komunitě. V hostětínských projektech a britském projektu jídla zblízka tvořila ekonomická lokalizace od počátku jejich integrální součástí.

V případě mondragonských družstev se bohužel sice podařila lokalizace finanční a výrobní, ale nikoliv spotřební – mondragonská družstva byla závislá nikoliv na místních, ale na národních trzích [Douthwaite 1996: 341] a když se v sedmdesátých letech 20. století otevřely hranice zahraničnímu zboží, musela pod tlakem závodu ke dnu řadu ze svých principů revidovat. Američtí pěstitelé tabáku ekonomické globalizaci zcela podlehli. Hnutí Najakriši a anglické družstvo *Local Food Links* naproti tomu slouží *komunitnímu trhu* [Douthwaite 1996: 341], tedy určité lokální cílové skupině. Podle Douthwaitea obejití globálních trhů a nabídka produktu přímo místní komunitě může snížit ceny tak, že jsou konkurenceschopné [Douthwaite 1996]. Navíc v rozhodování lokálního spotřebitele nemusí hrát roli pouze cena, ale i dostupnost, kvalita produktu nebo dlouhodobé sociální vazby.

5. Shrnutí a závěr

Cílem práce bylo diskutovat alternativy k současným převládajícím formám podnikání, jednostranně zaměřeným na zisk, v kontextu současných snah o ekonomiku ustáleného stavu, resp. o nerůstovou ekonomiku. Na základě empirické analýzy šesti příkladových studií takových alternativ, rámovaných diskursem o sociálním podnikání, jsem nastínila souvislosti, které by mohly přispět ke konkrétnější představě o podnikání v kontextu nerůstové ekonomiky. Souvislost sociálních podniků s nerůstem není snadné uchopit a závěry níže považuji za počáteční teze zvoucí k dalším diskusím. Zatím se zdá, že:

1. Demokratická struktura řízení, vícečetnost cílů a odklon od principu maximalizace zisku může vést u sociálních podniků k menší afinitě k růstu pro růst. Zároveň mohou díky svým charakteristikám lépe uspokojovat skutečné potřeby svých členů/klientů, což může opět omezit tlak na ekonomický růst.
2. Sociální podniky mohou do určité míry vzdorovat tzv. závodu ke dnu či farmářskému kolotoči, které jsou průvodními jevy ekonomického růstu. Výsledky ovšem nejsou zaručeny zvláště v případě větších producentů závislých na globalizovaných trzích.
3. Sociální podniky mohou omezit tlak na ekonomický růst zdůvodňovaný nutností příjmů pro společnost, neboť jsou schopny samy financovat ze svých zisků smysluplné projekty.
4. Důležitým aspektem nerůstového ekonomického podnikání je ekonomická lokalizace (snaha o místní toky kapitálu, zboží a služeb, spojená s menším měřítkem výroby), mj. protože omezuje tlak na růst ekonomické infrastruktury, jejíž údržba může být v nerůstové ekonomice problematická. Důsledná lokalizace také může přispět k větší autonomii státu a jeho schopnosti napomoci obratu směrem k nerůstu.

Poděkování

Tento text vznikl s podporou grantu Grantové agentury České republiky č. 14-33094S.

LITERATURA

- „A message from Bangladesh [online].“ Nedatováno. *Farming solutions website, a joint project of Oxfam, Greenpeace and other non-government organisations* [cit. 25. 6. 2011]. Dostupné z: <http://farming-solutions.org>.
- Anastasiadis, Maria (ed.). 2013. *ECO-WISE Social enterprises as sustainable actors*. Bremen: EHV.
- Bakan, Joel. 2004. *The corporation*. London: Constable.
- Bartošová, Eliška. 2010. *Podnikání v odvětvích zelené*. Magisterská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.
- Borzaga, Carlo, Jacques Deforuny (eds.). 2001. *The emergence of social enterprise*. London: Routledge.
- Borzaga, Carlo, Giulia Galera, Rocío Nogales (eds.). 2008. *Social enterprise: A new model for poverty reduction and employment regeneration*. Bratislava: EMES European Research Network and UNDP Regional Centre for Europe and the CIS.
- Crabtree, Tim. 2009. *Social enterprise development: When is it best to have multiple legal structures?* Ne publikováno.
- Crabtree, Tim. 2010. *Local Food Links Ltd. A case study*. Zpráva pro Sustain. London. Ne publikováno.
- Daly, Herman. 1996. *Beyond growth*. Boston: Beacon Press.
- Daly, Herman, Joshua Farley. 2004. *Ecological economics: Principles and applications*. Washington: Island Press.
- Douthwaite, Richard. 1996. *Short circuit: Strengthening local economies for security in an unstable world* [online]. Dublin: Lilliput Press [cit. 22. 6. 2011]. Dostupné z: <http://www.feasta.org/documents/short-circuit/index.htm>.
- Douthwaite, Richard. 2000. *The growth illusion*. Dublin: Lilliput Press.
- Douthwaite, Richard. 2002. *Ekológia peňazí*. Dolný Kubín: Diverzita.
- Douthwaite, Richard. 2010. „Why the global debt burden means there will be no recovery.“ Příspěvek přednesený na konferenci *2nd International conference on economic degrowth for ecological sustainability and social equity*. Universidad Autonoma de Barcelona, Barcelona, 26.–29. 3. 2010.
- Feierabend, Ladislav. (1952) 2007. *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*. Volary: Stehlík.
- Fournier, Valérie. 2008. „Escaping from the economy: The politics of degrowth.“ *International Journal of Sociology and Social Policy* 28 (11/12): 528–545.
- Fraňková, Eva, Nadia Johanisová. 2012. „Economic localisation revisited.“ *Environmental Policy and Governance* 22 (5): 307–321.
- Harvey, David. 2007. *The limits to capital*. London: Verso.
- Henderson, Hazel. 1999. *Beyond globalization*. Connecticut: Kumarian Press.
- Hines, Colin. 2001. *Localisation: A global manifesto*. London: Earthscan.
- Hoogendijk, Wilhelm. 1991. *The economic revolution: Towards a sustainable future by freeing the economy from money-making*. London, Utrecht: Green Print, Jan Van Arkel.
- Hunčová, Magdalena. 2004. *Ekonomický rozměr občanské společnosti*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně.
- Jackson, Tim. 2009. *Prosperity without growth*. London: Earthscan.
- Jehlička, Petr, Joe Smith. 2011. „An unsustainable state: Contrasting food practices and state policies in the Czech Republic.“ *Geoforum* 42 (3): 362–372.
- Johanisová, Nadia. 2005. *Living in the cracks: A look at rural social enterprises in Britain and the Czech Republic*. Dublin: Feasta.
- Johanisová, Nadia. 2007. *A comparison of rural social enterprises in Britain and the Czech Republic*. Doktorská práce. Brno: Masarykova univerzita. Fakulta sociálních studií.

- Johanisová, Nadia. 2008. „Towards an eco-social enterprise?“ Pp. 1–12 in *Third sector and sustainable social change: New frontiers for research: ISTR 8th International Conference. ISTR Conference Working Papers 6* [online]. Barcelona: Universitat de Barcelona [cit. 26. 5. 2011]. Dostupné z: www.istr.org/conferences/barcelona/WPVolume/Johanisova.pdf.
- Johanisová, Nadia, Stephan Wolf. 2012. „Economic democracy: A path for the future?“ *Futures* 44 (6): 562–470.
- Johanisová, Nadia, Tim Crabtree, Eva Fraňková. 2013. „Social enterprises and non-market capitals: A path to degrowth?“ *Journal of Cleaner Production* 38: 7–16.
- Johanisová Nadia, Eva Fraňková. 2013. „Eco-social enterprises in practice and theory – A radical vs. mainstream view.“ Pp. 110–129 in Maria Anastasiadis (ed.). *ECO-WISE Social enterprises as sustainable actors*. Bremen: EHV.
- Kallis, Giorgos. 2011. „In defence of degrowth.“ *Ecological Economics* 70: 873–880.
- Korowicz, David. 2010. „On the cusp of collapse: Complexity, energy and the globalised economy.“ Pp. 12–39 in Gillian Fallon, Richard Douthwaite (eds.) *Fleeing Vesuvius: overcoming the risks of economic and environmental collapse*. Dublin: Feasta.
- Korten, David. 1995. *When corporations rule the world*. London: Earthscan.
- Kubátová, Eva. 2008: *Ekonomika malých a středních podniků*. Brno: Masarykova univerzita.
- Kundrata, Miroslav, Blažena Hušková. 2005. „Sustaining rural landscapes and building civil society: Experience from Central Europe.“ Pp. 131–146 in Jessica Brown, Nora Mitchell, Michael Beresford (eds.) *The protected landscape approach: Linking nature, culture and community*. Gland: IUCN.
- Kutáček, Stanislav (ed.). 2007. *Peněžům na stopě* [online]. Brno: Trast pro ekonomiku a společnost [cit. 1. 7. 2011]. Dostupné z: www.thinktank.cz.
- Laville, Jean-Louis, Carlo Borzaga, Jacques Defourny, Adalbert Evers, Jane Lewis, Marthe Nyssens, Victor Pestoff. 1999. „The Third system: A European definition [online].“ Příspěvek v rámci pilotního projektu *Third system and employment* Evropské komise [cit 21. 6. 2011]. Dostupné z: <http://www.istr.org/networks/europe/laville.evers.etal.pdf>.
- Martinez-Alier, Joan. 2002. *The environmentalism of the poor*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Mathews, Race. 1999. *Jobs of our own: Building a stake-holder society*. Sydney, London: Pluto Press, Comerford and Miller.
- Max-Neef, Manfred. 1991. *Human-scale development: Conception, application and further reflection*. New York: Apex Press.
- Mazhar, Fahrad, Farida Akhter, Jahangir Jony, Rafiqul Haque. 2001. „Nayakrishi Andolon: Recreating Community Based Organic Farming.“ *Leisa Magazine* 17 (2): 16–18.
- Mazhar, Fahrad. nedatováno. *Nayakrishi Andolon: An initiative of the Bangladesh peasants for better living* [online]. Ottawa: International Development Research Centre [cit. 30. 6. 2011]. Dostupné z: http://www.idrc.ca/en/ev-85301-201-1-DO_TOPIC.html.
- Meadows, Donella, Dennis Meadows, Jorgen Randers, William Behrens III. 1972. *Limits to growth. Report to Club of Rome*. London: Earth Island.
- Mellor, Mary. 2006. „Ecofeminist political economy.“ *International Journal of Green Economics* 1 (1–2): 139–150.
- Mishan, Erza. (1967) 1994. *Spor o ekonomický růst*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Ostrom, Elinor. 2006. *Governing the commons – The evolution of institutions for collective action*. New York: Cambridge University Press.
- Parkánová, Lenka. 2011. *Různé pohledy na sociální, environmentální a ekonomickou úlohu konceptu sociálního podnikání*. Magisterská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita. Fakulta sociálních studií.
- Parnell, Edgar. 1999. *Reinventing co-operation: The challenge of the 21st Century*. Oxford: Plunkett Foundation.
- Parrish, Bradley. 2007. „Sustainability entrepreneurship: Innovations in the logic of organising.“ Příspěvek přednesený na konferenci *First World symposium of sustainable entrepreneurship*. University of Leeds, Leeds, 15.–17. 7. 2007.
- Polanyi, Karl. (1944) 2006. *Velká transformace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Reid, Walter, et al. 2005: *Ekosystémy a lidský blahobyt*. Český překlad zprávy OSN Millenium Ecosystem Assessment (2005). Praha: Centrum pro otázky životního prostředí UK.

- Schneider, François, Giorgos Kallis, Joan Martinez-Alier. 2010. „Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability. Introduction to this special issue.“ *Journal of Cleaner Production* 18 (6): 511–518.
- Schumacher, Ernst. (1973) 2000. *Malé je milé*. Brno: Doplněk.
- Shuman, Michael. 1998. *Going Local: Creating self-reliant communities in a global age*. New York: The Free Press.
- Sustainability Institute. 2003. *Commodity system challenges: Moving sustainability into the mainstream of natural resource economies* [online]. Hartland [cit. 27. 6. 2011]. Dostupné z: http://www.sustainer.org/tools_resources/papers.html.
- Uhlířová, Jitka. 2008. *Co přinesly projekty v Hostětíně? Diskusní sešit č. 3* [online]. Brno: Trast pro ekonomiku a společnost [cit. 6. 6. 2011]. Dostupné z: www.thinktank.cz.
- van den Bergh, Jeroen C. J. M. 2011. „Environment versus growth – A criticism of ‚degrowth‘ and a plea for ‚a-growth.‘“ *Ecological Economics* 70: 881–890.
- von Weizsäcker, Ernst, Karlson Hargroves, Michael Smith, Cheryl Desha, Peter Stasinopoulos. 2009. *Factor five*. London: Earthscan.
- Vyhnánková, Eva. 2011. *Přímé zahraniční investice v ČR a jejich environmentální dopady*. Magisterská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita. Fakulta sociálních studií.

SUMMARY

Aggregate economic growth has proved to be deeply detrimental to the environment, yet it remains an icon of mainstream economic discourse. The paper suggests that we need to start thinking instead about degrowth strategies, and looks at the concept of social enterprise from a degrowth perspective. With the central question of “what should an enterprise in today’s altered circumstances look like?”, it looks at six examples of successful current and historical social enterprises and discusses some of their strong and weak points. Finally, it attempts to identify aspects of social enterprises which make them a better choice in a future degrowth society.

K ONTOLOGICKÉMU POJETÍ KULTURY

JOSEF ŠMAJS

Příroda a kultura jsou dnes ustálenými názvy pro dvě zdánlivě pouze koexistující sféry pozemského bytí. Intuitivně dobře rozpoznáváme, co je přirozené a co je umělé, co vzniklo samovolně a co bylo vytvořeno lidmi. Část odborné veřejnosti, včetně některých biologů a ekologů se přitom stále domnívá, že kultura je pouhým pokračováním přirozené evoluce jinými prostředky a že její spolupráce s přírodou záleží na hodnotách, dobré vůli a změně lidského chování. Z hlediska evoluční ontologie¹ je však zřejmé, že širší přirozená evoluce umělou kulturní evoluci předcházela a že jejich vztah je dnes stále více opoziční, onticky konfliktní. Abychom konfliktu kultury s přírodou porozuměli, musíme ovšem zvolit evolučně systémový přístup. Také v ontologii, tj. ve filosofické teorii bytí, podobně jako např. v biologii, nenajdete žádnou otázku – jak to nedávno řekl velký současný evolucionista Ernst Mayr – „na kterou byste mohli odpovědět, aniž byste přitom zohlednili evoluci“ [Mayr 2009: 17].

Co je evoluce?

Slovo evoluce je zatím pro většinu veřejnosti spojeno s představou vzniku biologických druhů z dřívějších předků tzv. přirozeným výběrem, se jménem Charlese Darwina.² Takové pojetí evoluce je ovšem dobře sluchitelné nejen se stacionárním pojetím bytí, ale i s tradičním hlediskem lidské výjimečnosti. Při úzkém chápání evoluce ovšem souvislost kultury s přírodou ani ve filosofii neodhalíme. Vycházíme proto z evoluční ontologie, která chápe evoluci v širokém významu: nejen jako spontánní kosmickou aktivitu vytvářející vesmír, neživé i živé struktury Země, ale i jako formování kultury lidskou aktivitou. Ontologické hledisko považuji za *klíč k pochopení struktury dnešního světa*, za způsob porozumění pozemskému bytí.

Přirozená evoluce po velkém třesku sice neprodukuje ani látku, ani energii (pro ně platí zákony zachování), ale jejím působením vzniká *třetí* a patrně nejdůležitější aspekt

¹ Nejšířší koncept evoluční ontologie včetně ontologie kultury obsahuje kniha [Šmajš 2008].

² Do značné míry to je způsobeno tím, že učebnice a knihy, srozumitelné pro širší veřejnost, se zatím zabývají pouze biologickou evolucí. Srovnej např. Wuketits [2006] nebo Flégr [2006]. Před deseti lety jsem sice napsal knihu *Drama evoluce* [Šmajš 2000], ale způsob uvažování širší veřejnosti příliš neovlivnila.

vesmíru: *uspořádanost, paměť, onticky vestavěná (i zapsaná) informace*.³ Nemělo by proto znít překvapivě, že také kulturní evoluce, která byla našimi předky zažehnuta poměrně nedávno a která také vytváří relativně svébytné bytí, fakticky produkuje jen dočasnou uspořádanost, na existenci našeho druhu vázaný ontický řád, *kulturní informaci (volnou i zpředmětnou)*. Kulturní evoluce tedy do schématu širší a starší evoluce přirozené nezapadá. I když produkuje pro člověka užitečné kulturní bytí, nevratně (a pro živé systémy fatálně) *poškozuje jedinečné bytí přirozené*.

Vycházím z předpokladu, že vesmír je aktivita, zbytková aktivita velkého třesku. Vznikají-li ve vesmíru nové struktury, a přitom v něm platí zákony zachování, nemůže být podstatou bytí stálost, pouhý pomyslný substrát, tradičně filosoficky pojímaná substance. *Nejhlubší podstatou bytí* musí být to, co se v procesu jeho evoluční aktivity mění, co se nezachovává, co bytí formuje, diferencuje i sjednocuje, co může narůstat nebo se ztrácet: *uspořádanost, informace*. Přirozená evoluce, která produkuje uspořádanost (informaci) a která je tak stará jako vesmír sám, probíhá od prvotní singularity. Samovolně vytvořila všechny galaxie, všechny hvězdy i jejich planetární systémy. Jako onticky tvořivá aktivita velkého třesku dala vzniknout i Zemi a jejím přirozeným strukturám včetně živých systémů.

Studium zatím málo probádané kulturní evoluce je dnes užitečné i tím, že *vrhá nové světlo na evoluci vůbec*. Právě díky analogii s kulturní evolucí umíme odhalit skrytý způsob přirozené kreativity přírody, lépe rozumíme podstatě a roli informace v evolučním procesu, jsme s to srozumitelně vysvětlit *opozici a spolupráci evoluce s entropií* i vznik onticky nových (emergetních) konstrukcí. Všemi těmito otázkami se tu však zabývat nemohu.⁴

K problému ontologie přírody

Pojem přírody⁵ je pro širší veřejnost nejasný. Většina lidí neví, co vlastně vesmírná či pozemská příroda je. Je příroda tím, čemu nás stále ještě učí středoškolská fyzika? Je jen souborem pohybujičích se galaxií, hvězd, planet, záření, molekul a atomů? Je to velké perpetuum mobile, tj. bezduchý mechanismus, kde se všechno jen opakuje a kde podle filosofa Hegela „nevzniká nic nového pod sluncem“? Středoškolská fyzika, pokud se stále ještě přidržuje newtonovské interpretace, v tomto ohledu žáky klame. Díky novějším teoriím víme, že příroda je nejstarší a nejširší systém, který je přirozeně onticky tvořivý a který zahrnuje také odlišně onticky tvořivého člověka. Jde o systém, který je člověku i lidské kultuře absolutně nadřazený.

Je tedy na čase, a to nejen ve škole, šířit evolučně ontologické zjištění, které vyplývá z nejnovějšího vědeckého poznání. Přírodu netvoří ani jen tělesa, vlnění či částice, ale ani jen živé systémy. Pozemská příroda je jednotou neživých i živých procesů, a podobně

³ Srovnej např. pozoruhodnou publikaci [Stonier 2002].

⁴ Odkazují jednak na knihu *Drama evoluce* [Šmajš 2000], a dále na anglicky tištěnou publikaci *Evolutionary Ontology. Reclaiming the Value of Nature by Transforming Culture* [Šmajš 2008].

⁵ K pojmu přírody viz např. [Šmajš 2011: 49–65]. Evolučně ontologické pojetí přírody obsahuje také moje autorské heslo ve světové encyklopedii *Encyclopedia of Anthropology* [Birx 2006: 1700–1702].

jako lidské dějiny je onticky tvořivou aktivitou, která směřuje pouze kupředu a kterou neumíme vrátit zpět. Je to slabě časově orientovaná, a proto nevratně tvořivá aktivita (zbytková aktivita velkého třesku). Tato gigantická aktivita stvořila sebe sama, tj. všechny své tvary, struktury i živé systémy včetně člověka. Ovšem *vznikem člověka nastává na Zemi přerýv*, výrazný, ale nejprve jen obtížně patrný zlom. Lidskou nebiologickou aktivitou tu počne vznikat *kultura*, umělé nepřirodní jsoouco. Kulturu sice příroda nejprve přijímá a před jejím tlakem ustupuje, ale, jak se dnes ukazuje, tento ústup může probíhat jen po jistou mez.⁶

I když kultura na přírodě existenčně závisí, i když je jejím pravidlům podřízená, jako dočasné umělé jsoouco je *jejím cizorodým útvarem*. Proto už nyní připomínám mnohým z nás nejasný problém lidské odpovědnosti. *Máme odpovědnost za kulturu a před přírodou*. Neneseme tedy odpovědnost za přírodu, kterou jsme nevytvořili, do níž patříme, a která tu byla před námi. Přírodě totiž plně nerozumíme, a ani rozumět nemusíme. *Lidstvo nese zatím nepřijatou odpovědnost za kulturu*, za své dílo, kterému by rozumět mělo, protože za ně převzalo záruku již kdysi dávno, při zapálení kulturní evoluce. Odpovídá proto za Golema, kterého stvořilo, odpovídá za planetární systém kultury, který svou expanzí Zemi – velkolepý kosmický zázrak, jehož je člověk dočasně účasten – nevratně poškozuj.

Mohu se mýlit, ale v pozadí dnešní teoretické nevšímavosti k vážným otázkám lidské budoucnosti stojí nejen chybné pojetí přírody, ale také *zmatené pojetí kultury* (civilizace). Část lidí dnes neví ani to, že kultura nejsou jen divadla, koncerty a galerie, ale umělý fyzický systém s vnitřní informací (duchovní kulturou), který je – na rozdíl od přírody – nesvébytný, a dnes dokonce sám sebou existenčně ohrožený. Nebyli jsme totiž dostatečně poučeni, že život je nedělitelný a že pouze biosféra je nejmenším možným pozemským systémem schopným dlouhodobé existence a evoluce v čase. Naše vzdělání nezdůrazňuje, že všechny populace, druhy i kultura jsou existenčně podmíněné prosperitou a integritou biotického celku – *zdravou planetou Zemí*.

Ve škole nás učili, že pro celý vesmír platí zákon zachování hmoty a energie. Albert Einstein tento zákon dokonce vyjádří elegantní matematickou rovnicí, kterou všichni známe: energie je rovna součinu hmoty a rychlosti světla na druhou ($E = mc^2$). A experimenty potvrzují, že zákon zachování hmoty a energie platí. Co se ale na planetě děje, když tu prokazatelně roste naše hmotné bohatství a expanduje tu globální kultura? Co se tu odehrává, když se tu prosazuje růst ekonomiky a technosféry? Co se vlastně na naší planetě zachovává a co se tu nezachovává?

Protože pro celý vesmír platí zákon zachování hmoty a energie, může přirozená i kulturní evoluce na Zemi produkovat jen tvary, struktury, paměť, informaci. A právě proto

---

⁶ Touto komplexní fatální mezí (tvořenou vymíráním druhů, oteplováním, odpady a zamořováním planety) je ztráta obyvatelnosti Země, zánik příznivých podmínek pro biologickou reprodukci člověka jako druhu.

⁷ Je pro mě nepochopitelné, proč při dnešním stupni teoretického poznání společenské vědy mlčí. Nezabývají se ani tím, co je příroda a jaký je vztah přírody a kultury, ani tím, čím je kultura a jak vzniká. Zabývají se stále jen tím, co je člověk, lidská svoboda a lidská práva, co je moc a jak moc kontrolovat, jak zajistit sociální smír a udržovat ekonomický růst, jak rozdělovat společenské bohatství. Zcela ignorují problém, na úkor čeho hmotné bohatství vzniká? Novými úkoly společenských věd v nynější ekologické situaci se např. zabývá kniha [Šmajš, Klíma, Cílek 2010: 68–76].

se tu nezachovává již zmíněná *třetí složka vesmíru*, o které se ve školách neučí: *evolučně vznikající uspořádanost, informace*.⁸

Chápu, že formulace o přirozeně vznikající uspořádanosti či informaci může někoho urážet, protože mnozí z nás si myslí, že nové struktury a informaci mohou vytvářet jen lidé. Ano, i to je část pravdy, ale jen malá. Kulturní evolucí sice nová uspořádanost na Zemi vzniká, ale bohužel na úkor uspořádanosti přirozené, starší a pro člověka důležitější. Lze to říci také tak, že se tu po vzniku kultury nezachovává přirozeně vytvořené bytí, že chřadne Země a pozemský život, k němuž my sami patříme a s nímž jsme biologicky sourodí. Svěbytné přirozené bytí (horniny, úrodná půda, živé systémy, ekosystémy atp.) je tu zbytečně rychle nahrazováno bytím umělým, dočasným a jen částečně svěbytným. Vzniká tu bytí, které sice aktuálně člověku slouží, ale s nímž člověk biologicky sourodý není. Roste tu kultura, která se po případném zániku člověka nezachová, protože ji příroda reprodukovat neumí. Pomalé entropické procesy – nadřazené přirozené i kulturní evoluci – kulturní struktury ovšem spontánně destruuji. Bohužel je dnes nesvedou rozložit tak, jak je rozkládaly ještě v době neolitické kultury, kdy téměř všechny životně nezbytné artefakty byly zhotoveny z organických látek, a kdy proto mohly být po svém rozpadu opětovně využity pro přirozené biotické konstruování. Zamořování planety cizorodými látkami z amortizované materiální kultury je proto hrozbou pro další lidská pokolení.

Znovu uznávám, že tento smutný fakt nevyhnutelného pustošení Země kulturou i fakt nevyhnutelného zániku kulturních struktur spolu s druhovou smrtí člověka nahání hrůzu všem laciným optimistům. Když ale o nové situaci nebudeme přemýšlet a vše necháme tak, jak to nyní spontánně probíhá, tj. když se soustředíme jen na růst účinnosti ekonomických procesů, nebo jen na finanční toky či snižování dluhů, když existenciální konflikt kultury s přírodou budeme bagatelizovat, můžeme nakonec jako lidstvo vyhynout zbytečně předčasně *a bohužel jen z vlastní viny*.

K problému ontologie kultury

Také kulturu zatím chápeme nesprávně.⁹ Již jsem naznačil, že kultura není pokračováním evoluce přírody jinými prostředky. Kultura však není ani rozšířeným fenotypem člověka, jakým jsou v případě pavouků pavučiny a v případě bobrů jejich hráze. Stavba pavučin i stavba hrází, podobně jako budování doupat a hnízd, probíhá v souladu s informací získanou příslušným živočišným druhem ve fylogenezi. Tyto pozoruhodné stavby jsou proto součástí řádu přírody, podobně jako těla živočichů, kteří je provádějí. Vede k nim chování řízené jejich genomy, tj. vrozená informace, která je vysoce konzervativní. Také proto nemůžeme u těchto staveb prokázat „technologický“ pokrok: po miliony let zůstávají stejné. Kulturní artefakty člověka jsou naproti tomu výsledkem chování naučeného, je pro ně charakteristický technologický pokrok od pazourku k atomové elektrárně.

⁸ Znovu připomínám, že schopnost tvořit uspořádanost je vlastní jak evoluci přirozené, tak evoluci kulturní. Poněkud matoucí je snad pouze to, že duchovní kultura jako produkt kulturní evoluce existuje také jako volně šířitelná, nezpředmětněná, a že proto může tuto evoluci také kriticky reflektovat, předbíhat, anticipovat.

⁹ Evolučně ontologické pojetí kultury obsahuje také moje autorské heslo ve světové encyklopedii *Encyclopedia of Anthropology* [Birx 2006: 636–640].

Patří tedy do řádu kultury, protože informace, která k nim vede, pochází z lidské ontogeneze v kulturním systému.

Rozdíl mezi přírodou a kulturou je tedy pochopitelný také z hlediska původu informace, která řídí chování v příslušné oblasti: chování vrozené, které je součástí přírody, je řízeno informací pocházející z fylogeneze (genomem); chování naučené, jehož rozvojem se člověku podařilo vytvořit kulturu, pochází z ontogeneze (ukládá se v naší CNS). A biologové vědí, že ontogeneticky získaná informace (epigenetická, neuronální) se do genomu zapisovat nemůže. Jisté rozostření této opozice na počátku kultury nehraje roli. Takže, poněkud jinak řečeno: kultura je umělý systém s jinou vnitřní informací, než jakou má příroda. Je to systém mladý a nesvébytný, rostoucí uvnitř a na úkor staršího a svébytného systému přírody. Jde o systém s vlastní vnitřní informací, jíž je pro přírodu neznámá kultura duchovní. Duchovní kultura vzniká sice rozvojem lidské smyslově neuronální (epigenetické) informace, ale je již výrazně sociokulturním produktem. Materiální a duchovní kultura patří tedy k sobě, jsou to dvě stránky téhož systému, jímž je systém regionální či globální kultury. Přednost pojetí kultury jako vůči přírodě opozičního systému s vlastní vnitřní informací spočívá především v tom, že umožňuje rozpoznat nejen příčiny nynější civilizační krize, ale hledat i cesty k jejímu zmírnění a vyřešení.

Lidská aktivita, která formuje kulturní systém, může kulturní struktury produkovat v podstatě jen dvěma příbuznými způsoby: nepřímou a přímo.¹⁰ *Nepřímý způsob* jejich vzniku, který v utváření kultury dominoval před průmyslovou revolucí a který odpovídá „opatrnému“ růstu kultury jako umělého systému uvnitř širšího systému přirozeného, vzdáleně připomíná vznik přirozených ekosystémů v pozemské abiotické přírodě kolonizační území, radiací a sukcesí (obsazováním, paprskovitým rozšiřováním, přirůstáním v časové následnosti). Je to způsob, jímž systémová podoba kultury vzniká jako předem *informačně nepředepsaná*, tj. *bez společenského scénáře*. Tak se utvářely organizované tlupy lovců a sběračů, etnický jazyk, mytické vědomí, morálka, neolitické hospodářství, mocenské struktury, trh a instituce liberální společnosti. Tento informačně nepředepsaný a kdysi relativně pomalý způsob růstu kulturní systémové uspořádanosti je charakteristický nejen postupnou integrací „prefabrikátů“ přirozené evoluce do kulturního systému (např. kulturních rostlin, domestikovaných zvířat i nově narozených lidí), nýbrž i jejich „socializací“ a testováním faktory kulturního i přírodního prostředí.

Přímý způsob naproti tomu produkuje abiotické kulturní struktury na základě racionálního předjímání, tj. podle intelektuálního záměru, plánu, projektu. Prvky materiální kultury (např. technika, užitečné předměty, stavby) tedy vznikají jako *informačně anticipované – předem předepsané*. I když i tento způsob vzdáleně připomíná metody pomalé biotické konstruologie (spontánní realizaci genetické informace živým systémem), výrazně se od nich odlišuje. A nejde jen o to, že informačně předepsané prvky kulturního systému (věci, stavby, technika), které konstruuje i rekonstruuje lidská aktivita, zůstávají – na rozdíl od organismů – pro novou informaci (technologickou zkušenost) otevřené. Jde také o to, že v těchto strukturách se zpředměťuje přírodě jen částečně adekvátní informace – technicky aplikovatelné poznatky přírodních věd.¹¹ Tím vzniká

¹⁰ Podrobněji o utváření kultury lidskou aktivitou viz kapitola Ontologie kultury v knize *Filosofie – obrat k Zemi* [Šmajš 2008: 100–135].

¹¹ Dnes tedy už nemáme celistvou duchovní kulturu neolitické společnosti, která do jisté míry odpovídala rozmanitým potenciím v lidském genomu. Nemáme už lidské poznání organicky spojené s pověra-

možnost, která se výrazněji prosadí až v liberálně tržní společnosti, aby dílčí vědění a dílčí ekonomický zájem (zisk) určovaly podobu protipřírodní kultury jako celku, aby legalizovaly vyčerpávání přírody, deformovaly lidskou ontogenezi i způsob života lidí.

Z naznačeného schématu formování kultury vyplývá, že předmětné kulturní struktury se „rodí“ buď opatrnou úpravou („přeformováním“) původně přírodních předmětů, nebo méně citlivou technickou „syntézou“, která zahrnuje ničení vzácných produktů přirozené evoluce. Vyplývá z toho, že konstrukční materiál a částečně i funkční aktivita techniky pocházejí ze struktur a aktivity Země, z její už nejméně jednou konstrukčně vestavěné látky a energie.¹²

Společenské vědy budou podle mého názoru skutečnými vědami, až dnešní konflikt kultury s přírodou učiní předmětem svého zájmu, až pomohou politice a veřejnosti tento existenciální problém pochopit a řešit. A to znamená, že budou vědami až poté, co porozumí kultuře včetně tak obvyčejného tématu, jakým je lidská práce. Ale porozumět práci, to znovu předpokládá pochopit proces vytváření kultury, proces vzniku hmotného kulturního bohatství.

K problému lidské práce a bohatství

Podstatu vzniku bohatství přitom naznačil již v 17. století anglický ekonom William Petty svou tezí, že práce je otcem a příroda matkou všeho bohatství [Petty: 1662]. Formuloval ji autor, který také patrně první odhalil, že cenu výrobku určuje množství člověkem vynaložené práce. Obecně uznávaná myšlenka, že cena zboží je závislá na množství v něm obsažené práce, se zdá být poplatná počátku buržoazní epochy, v níž se ještě hojně vyrábělo z obnovitelných přírodních látek. Ovšem teze o součinnosti práce a přírody, později rozvíjená zejména francouzskými fyziokraty (ekonomy, kteří se domnívali, že produktivní práci je pouze práce zemědělská), je výrazně nadčasová. Podle mého názoru připomíná, že hmotné bohatství vytváří kulturou orientovaná aktivita přírody, a to buď přírody uvnitř člověka (práce), nebo vně člověka (aktivita člověku vnějších přírodních sil). Myšlenka nám sděluje, i když to neradi slyšíme, že ani v kultuře nemáme dnes nic, co bychom přírodě nevzali. Sděluje nám, že naše pomíjivé bohatství pochází z obelstívání, vykořisťování či ničení bohatství trvalého – systémů lidmi nevytvořené přírody. Ale jakým způsobem to probíhá?

Vlastní pracovní proces, řečeno jen schematicky, začíná tak, že člověk svou vůlí ovládne nejprve sám sebe, tj. své vlastní bytostné síly. Ovládne přírodní síly uvnitř svého organismu, a to nejen síly mentální, nýbrž i síly fyzické, a teprve s jejich pomocí přinutí okolní fyzické aktivity a struktury přijmout požadovanou formu či směr působení, tj. lidský kulturní záměr, kulturní informaci. Příklad: porazí stromy, naláme kámen, postaví dům.

---

mi, hodnotami a mýty. V pozdější kulturní soutěži se totiž prosadilo predátorské duchovní paradigma, jehož novověkým výrazem je produktivně orientovaná věda, dominantní složka dnešní společenské duchovní kultury.

¹² Evoluce abiotické techniky jakoby uměle „oživuje“, nebo přesněji, dodatečně do kultury převtěljuje tu část pozemské abiotické přírody, která, protože nebyla včleněna do živých systémů, by v pozemských podmínkách podléhala pouze přirozené entropizaci.

Lidské artefakty (výrobky) včetně nejvyspělejší techniky, mohou proto vznikat jen *re-konstrukcí*, pro přírodu ničivou přestavbou částí jejího systému. Relativně snadno to lze pochopit na příkladu dvou pekařů. Starší a mocnější přirozená evoluce je první pekař. Mladá a opoziční kulturní evoluce je druhý pekař. Oba tito pomyslní pekaři (obě tyto evoluce), byť každý jiným způsobem a tempem, pečou – obrazně řečeno – z těžé mouky, z prachu dávných hvězd. Ten je tvořen chemickými prvky periodické soustavy, a kdysi (při zániku hvězd první generace) z něj vznikala naše planeta. Problém je ovšem v tom, že pro „kulturního pekaře“, který svoji práci započal pozdě, byla už veškerá pomyslná mouka přirozenou evolucí „vpečená“ (vestavěná) do přirozeně uspořádaných struktur – do neživých i živých evolučních útvarů planety. Bez částečné či úplné destrukce (rozdrcení) přirozených struktur, nelze tedy „péct“ kulturní struktury (např. vyrábět cement, tavit rudy, stavět dálnice či města).

Povím to raději ještě jinak. Příčinou tvorby nových struktur je zejména lidská práce, která je ovšem od počátku ambivalentní (dobrá i zlá): zhodnocuje původně přírodní předmět pro kulturu, ale znehodnocuje ho pro přírodu. Je-li práce zbytečně mnoho, či je-li plně nahrazena protipřírodní technikou (např. v atomové elektrárně), může dokonce narušovat strukturu, celistvost a integritu přírody. I když růst produktivity práce byl ve zdravé a málo narušené přírodě žádoucí, v přírodě kulturou obsazené a dobyté nadměrná hospodářská a spotřební aktivita mohou přírodu nevratně poškodit. Proto je pro pochopení dnešní ekologické situace užitečné vědět, že kultura, které si zatím vysoce ceníme, vzniká destrukcí a novým uspořádáním již nejméně jednou přirozeně uspořádaného povrchu Země. Pokud však hospodářská činnost uspokojovala hlavně základní biologické potřeby lidí (výživu, ošacení a přístřeší), její vliv na přírodu byl v globálním měřítku malý. Proto až dnešní výrazně abiotická, tj. na neživé struktury a spotřební techniku zaměřená orientace hospodářské aktivity, vnáší jasno i do konfliktního vztahu kultury a přírody. Ukazuje na neudržitelnost tradičního argumentu, že lidská práce přirozené struktury a vztahy na hmotné bohatství pouze upravuje, že jim, ekonomickou mluvou řečeno, přidává hodnotu. Z přírody, která podle konvenčního myšlení sama o sobě žádnou vlastní hodnotu nemá (výjimkou vždy byly přírodní síly uvnitř člověka, tj. hodnota pracovní síly), práce prý bohatství teprve vytváří.

Problém je ovšem v tom, že přirozený evoluční proces, který produkuje tvary, struktury, uspořádanost, produkuje současně takové vlastnosti evolučně vznikajících struktur, které byly tradičně označovány jako hodnoty. Přírodní hodnoty tedy v tomto smyslu existují objektivně, byly vytvořeny přirozenou evolucí, byly vzájemně sladěny a uspořádány tak, že vytvářejí vysokou hodnotu přírody o sobě. A má-li příroda vysokou hodnotu o sobě, pak lidská práce tuto nepodmíněnou hodnotu už dále zvyšovat neumí, může ji pouze měnit na kulturní hodnoty dočasné a instrumentální. Práce totiž, jak na to poukázala např. Hannah Arendtová, „násilím rozbíjí strukturu přírodních látek, je jejich spotřebou“, je stravováním a ničením jedinečných přírodních struktur [Arendtová 2007: 128]. Dočasné hmotné bohatství taková práce pro kulturu sice vytváří, ale současně přírodu i člověka poškozuje.

Skrytá destruktivní role lidské práce (aktivity fyzické i intelektuální) nebyla však dlouho patrná. Teprve proces abiotické automatizace výroby odhaluje, že příroda je aktivita, že v ní dřímají síly a struktury, kterých se lze s pomocí vědy a techniky zmocnit. A také to nás ještě jednou vrací k otázce, kterou se zabývali již fyziokraté: kde, či jak, vzniká

společenské bohatství? Když si ekonomickou aktivitu zúžíme pouze na model plně automatizovaného továrního procesu a bohatství hlavně na vyrobené předměty a poskytované služby, získáme jasný důkaz, že bohatství dnes vzniká nejen v zemědělství, ale také v těžebním průmyslu či v abiotické výrobě: např. při těžbě ropy, automatizované výrobě oceli či získávání energie v atomové elektrárně. Po stisknutí příslušného tlačítka se tu hmotné bohatství vytváří téměř samovolně, tj. umělym, předem nastaveným chodem vědou sestaveného, usměrněného a kontrolovaného technického systému. Průmyslový produktivní proces se tak jevově podobá přirozené produktivitě živé přírody: např. růstu obilí na poli, či produkci masa a mléka na farmě či pastvině.

V čem potom spočívá slabé místo dnešní síťové informační a spotřební civilizace? Myslím, že nejen v tom, že dnešní ekonomika na místo vykořisťování živé lidské práce stále více vykořisťuje práci minulou, mrtvou, tj. práci vědeckotechnicky ovládnutých přírodních procesů. Spočívá také v tom, že průmysl není biotickým produktivním procesem vnitřně sladěným s chemickou a biologickou strukturou Země a že potřeba průmyslového zboží včetně abiotické spotřební techniky (např. automobilů či počítačů) nemá žádné přirozené meze na straně lidského těla. Nesmyslně rostoucí výroba tak může lidem jejich stále méně naléhavé potřeby namlouvat, může je různými triky a reklamou k nadbytečné spotřebě svádět.

Ale ještě jeden moment je důležitý. I bez přímé účasti dělníků v automatizované výrobě může dnes samočinný technický proces Země vyčerpávat a ničit. A tento přesun zájmu kapitálu z vykořisťování dělnické práce na vykořisťování práce neživých přírodních sil znamená, že lidé, kteří v technicky vyspělých zemích již téměř fyzicky nepracují, mohou dnes Země ubližovat skrytě, nezáměrně a nepřímou: prostřednictvím své seberealizační, společensky užitečné a ceněné práce informační, duševní. Přírodě tak může ubližovat nejen konečná osobní spotřeba lidí, ale i jejich aktivita v tzv. nevýrobní sféře – aktivita manažerů, bankéřů, úředníků a znalostních pracovníků.

A je-li to tak, kdo by měl tuto rafinovanou lest přírody nad dnešní predátorskou technickou kulturou pro veřejnost odhalit a srozumitelně ji vysvětlit? Domnívám se, že to nemůže být žádná speciální věda, která se spolu s technikou a ekonomikou na tomto procesu aktivně podílí. Patrně to nemůže být ani pragmatická politika, která jde spíše za vozem ekonomické a technologické globalizace a která se již dříve zbavila odpovědnosti za sféru podnikání, zaměření vědy a využívání techniky. Podle mého názoru to může být pouze evolučně ontologická filosofie – řečeno Aristotelovým termínem – nová „první filosofie“. Poprvé v dějinách totiž potřebujeme nejen poznat vznik a průběh ontického (fyzického) konfliktu kultury s přírodou, ale také *odhalit a zlomit skrytý duchovní základ*, z něhož dnešní ekologicky neudržitelná kultura vyrostla. Snahy snížit tempo kulturní evoluce nebudou zřejmě stačit. Přírodě budeme nuceni, jak na to neúnavně upozorňuje James Lovelock, *důstojně ustupovat* [Lovelock 2006: 20–21].

Domnívám se, že v prvé řadě dnes nejde jen o nové vnitřní uspořádání celosvětové kultury, jen o reformy a změny technologické a sociálně politické ve smyslu známé knihy *Přírodní kapitalismus* [Hawken, Lovins, Lovinsová 2003], ale že musí jít o *nové strategické nastavení kultury vůči přírodě*. Čeká nás ústup od útočné adaptivní strategie (predátorského paradigmatu), na jejímž základě dnešní globální kultura vyrostla. Útočnou adaptivní strategii, jejíž biologické předpoklady nám (jako živočišnému druhu) byly kdysi vrozeny a jejíž úspěch v měřítku planety hrozí dnes lidským zánikem, musí vy-

střídat vědomě zvolená strategie kulturní zralosti, tj. *rozvoj kultury podřízený prosperitě biosféry*. Teprve touto *biofilní strategií*, opřenou o širší a pravdivější racionalitu (o biofilní paradigma), tj. strategií schopnou navázat na jiné predispozice skryté v lidském genomu, může lidstvo udržet obyvatelnost Země a vstoupit do věku dospělosti a odpovědnosti. Kdyby však v lidském genomu žádné jiné predispozice nebyly, ani s pomocí širší a hlubší racionality bychom patrně biofilní kulturu nevytvořili.

Fritjof Capra, původem fyzik a dnes uznávaný environmentalista, nedávno napsal: „Vědci, stejně jako obec nevědecká stále věří, že na skutečné vysvětlení reality je nutné se dotazovat fyzika, což je ryze karteziánský blud. Paradigma vědy se dnes posunulo ... od fyziky k vědám o životě“ [Capra 2004: 25]. Protože se zabývám evoluční ontologií, troufám si být radikálnější. S rizikem nepochopení tvrdím, že caprovské paradigma se dnes musí posunout ještě dál: *k vědám společenským*. Dnešní situaci totiž považuji za velkou příležitost pro rozvoj filosofie a věd společenských, tj. skutečných věd o kultuře, které by se poprvé mohly stát novými, a to ještě významnějšími *fundamentálními vědami*, než jakými byly na počátku novověku fyzika a matematika. Co mám na mysli? Základní rozdíl mezi vědami přírodními a společenskými, pomínu-li jejich nestejnou teoretickou úroveň, spočívá podle mého názoru v jejich *odlišné sociokulturní funkci*: příroda, která je předmětem přírodních věd, na jejich poznání nezávisí, pro své fungování a evoluci přírodovědecké poznatky nepotřebuje; samovolný růst ničivých účinků umělého kulturního systému na přírodu, který zpředmětňuje dílčí přírodovědecké poznání a který předbíhá naše možnosti souhrnného poznání, se bez filosofie a společenských věd může stát (v důsledku absence negativní zpětné vazby růstu kulturního systému) příčinou zániku člověka jako biologického druhu.

Na závěr se znovu vrátím k ontické opozici kultury vůči přírodě a k problému lidské odpovědnosti. Jde totiž o samu podstatu nynější civilizační krize. Kulturou zničené přírodní struktury, které vznikaly v průběhu milionů a miliard let ani příští generace lidí, ani příroda sama, nebudou moci vytvořit znovu; lidský druh má tedy *před přírodou* odpovědnost za to, že zbytečně nezničí to, co nevytvořil. Má však jednoznačnou odpovědnost *za kulturu*, za své dílo, jímž Zemi, přirozený domov všech živých systémů, nevratným způsobem pustoší. Platí-li morální hlediska také pro lidstvo jako celek, neumím si představit morálně pokleslejší chování, než když na kulturou obsazené Zemi pokračujeme v útočné adaptivní strategii, o které víme, že planetu, výtvar dlouhé přirozené evoluce, našim potomkům i všem živým systémům nevratně poškozuje.

LITERATURA

- Arendtová, Hannah. 2007. *Vita activa neboli o činném životě*. Praha: Oikoymenh.
- Birx, James H. (ed.). 2006. *Encyclopedia of Anthropology*. London, New Delhi: Thousand Oaks, Sage Publications.
- Capra, Fritjof. 2004. *Tkáň života. Nová syntéza mysli a hmoty*. Praha: Academia.
- Flegr, Jaroslav. 2006. *Zamrzlá evoluce*. Praha: Academia.
- Hawken, Paul, Amory Lovins, Hunter Lovins. 2003. *Přírodní kapitalismus*. Praha: Mladá fronta.
- Lovelock, James. 2006. *Gaia vrací úder*. Praha: Academia.
- Mayr, Ernst. 2009. *Co je evoluce*. Praha: Academia.
- Petty, William. 1662. *A treatise of taxes and contributions*.
- Stonier, Tom. 2002. *Informace a vnitřní struktura vesmíru*. Praha: BEN.

Šmajš, Josef. 2000. *Drama evoluce*. Praha: Hynek.

Šmajš, Josef. 2008. *Evolutionary ontology. Reclaiming the value of nature by transforming culture*. New York, Amsterdam: Rodopi.

Šmajš, Josef. 2011. *Ohrožená kultura*. Brno: Host.

Šmajš, Josef, Ivan Klíma, Václav Cílek. 2010. *Tři hlasy*. Brno: Doplněk.

Wuketits, Franz M. 2006. *Přírodní katastrofa jménem člověk*. Praha: Granit.

SUMMARY

The author interprets culture from the evolutionary ontology's viewpoint. He notes that culture is a young, artificially created system, inside an older, naturally created system of nature. Culture originated as a human-constructed non-biological system with its own internal information, which is not genetic information but conceptual information, a spiritual culture. Therefore culture is not a direct continuation of natural evolution – its relation to nature is ontically opposite. The author describes two main processes of cultural structures' origination by means of human activity: 1. An indirect process, when these structures originate without a scenario, i.e. by means of a historical succession (e.g. social institutions and ethnic languages); 2. A direct process when they originate according to a scenario, i.e. as structures with specified information (e.g. the material culture and technology). He also reminds that social wealth originates only at the expense of the natural wealth, i.e. at the expense of the evolutionarily originated inanimate and animate systems of the planet. Yet human species is not responsible for nature, which it had not created and which it does not fully understand. It is responsible for culture, its own creation, which ravages the Earth in an irreversible way.

PŘÍLOHA: DEKLARACE ZÁVISLOSTI¹³

Vedení obavou o zachování perspektivy lidstva vyjadřujeme znepokojení nad tím, jak současná globalizující se kultura (civilizace) svou expanzí destruuje Zemi a ničí předpoklady pro život budoucích generací. Země člověku nepatří a člověk není přírodě nadřazen. Přesto dnes naše kultura nevratně pustoší velkolepé, miliardy let se formující dílo přirozené pozemské evoluce. Vyčerpává neobnovitelný přírodní kapitál Země, hubí miliony let staré organismy, rozsáhlé ekosystémy a rozvrací globální systém života. Likviduje přírodní podmínky, jež stály u zrodu člověka a s nimiž jsme dosud biologicky soubodí. Je načase přestat se samolibým obdivem ke všemu lidskému a kulturnímu, a naopak šířit obdiv a pokoru před fascinující evoluční uspořádaností Země, která je jediným možným hostitelským systémem kultury. Kořistnický přístup k přírodě, který byl kdysi užitečný pro rychlou expanzi lokálních kultur ve zdravé biosféře, musíme v éře globalizované kultury opustit. Žádný biologický druh včetně člověka, který vytvořil kulturu, není s to si podrobit přírodu. Genomy biologických druhů jsou nepatrným zlomkem evoluční moudrosti života a ani naše teoretické vědění nemůže pochopit jeho komplexitu. Kolébkou, domovem i hrobem člověka je biosféra, jíž se i lidská kultura musí podřídít.

Pokud nezmírníme konflikt protipřírodní kultury se Zemí, bude se obyvatelost naší planety zhoršovat a celý lidský druh může vlastní vinou předčasně vyhynout. Ústředním motivem obecných intelektuálních úvah, jímž byl v antice údiv, ve středověku pokora a v novověku pochybnost, se nyní stává obava. Nové evolučně ontologické pochopení světa nás proto vyzývá, abychom uznali nepodmíněnou hodnotu přírody a na přírodě závislou, pouze instrumentální hodnotu kultury.

¹³ Na formulaci textu spolupracovali: Antonín Bajaja, Bohuslav Binka, Petr Blahut, Etela Farkašová, Milena Fucimanová, František Houdek, Vladimír Choluj, Petr Jemelka, Ivan Klíma, Aleš Máchal, Vratislav Moudr, Gustav Rosa, Jiří Sedlák, Zuzana Škorpíková, Jan Šmarda, Gerlinda Šmausová, Pavel Trpák, Marek Timko a Emil Višňovský.

V souladu s výše řečeným zdůrazňujeme, že:

1. Pouze biosféra jako celek je nejmenším relativně autonomním systémem schopným dlouhodobého vývoje v čase. Všechny její subsystémy, jedinci, populace, biocenózy i kultura jsou dočasně a nesamostatně, existenčně závislé na tvořivosti a prosperitě biotického celku. Dokonce i harmonická výchova našich dětí předpokládá – vedle biologické matky – přítomnost neosobní matky přírody.
2. Příroda je obsažena nejen v našem vnějším prostředí, ale i v každém z nás. Jsme jedním z mnoha evolučně vzniklých a s biosférou dokonale sladěných druhů planety Země. Víme však i to, že jsme druhem výjimečným, jediným, který vytvořil kulturu, neboť v souladu se svým genomem zapálil ještě jednu evoluci, opoziční evoluci kulturní.
3. Kdysi nenápadná kulturní evoluce svou kořistnickou orientací, maskovanou blahobytem a šířením spotřební techniky, ohrožuje lidskou budoucnost. Kultura totiž není ani kultivace přírody, ani pokračování její evoluce jinými prostředky. Je umělým fyzickým systémem s vlastní vnitřní informací, již ale není informace genetická, nýbrž lidská kultura duchovní.
4. Duchovní kultura, pomyslný genom kulturního systému, není ovšem tak úchvatná a vznešená, jak se nám zdálo. Protože kořeni v lidském genomu a její dílčí složky dosud podléhají kořistnickému duchovnímu základu starých kultur, je druhově sobecká, omezená, krátkozraká. Pomáhá rozšiřovat kulturní systém, který planetu nenapravitelně pustoší.
5. Zejména v posledních třech stoletích jsme podlehlí pokušení přednostně rozvíjet takové lidské schopnosti a síly, které produkují růst materiálního bohatství a světské moci nad lidmi i přírodou: chladnou symbolickou komunikaci, dílčí vědeckou racionalitu, ekonomickou kalkulaci. Výsledkem je globální, reprodukci přírody nepřizpůsobená technosféra.
6. V relativně krátké době jsme vyplenili snadno dostupné přírodní bohatství, zejména lesy, rudy a tekutá fosilní paliva. Planetárního rozšíření technicky rozvinuté kultury jsme ovšem dosáhli jen za cenu obsazení Země pro sebe; za cenu jejího poškození pro jiné živé systémy. Prostřednictvím nynější kultury jsme jedinou příčinou hromadného vymírání biologických druhů. Dokonce i my jsme druhem ohroženým vlastní kulturou.
7. Protože v celém kosmu platí zákon zachování látky a energie, kulturní bytí může vznikat jen rozbižením struktury staršího bytí přirozeného. Rozšiřováním umělého kulturního bytí nebezpečně ubývá bytí přirozené, zaniká původní přirozená uspořádanost Země, s níž evoluce sladila i lidský organismus. Kulturní bytí, které nevzniká přirozenou pozitivní destrukcí přírody, nýbrž technickou destrukcí negativní, je nesvébytné a pomíjivé, s člověkem evolučně sladěné není. Příroda je nemůže ani začlenit, ani jeho evoluci bez člověka podporovat.
8. Kořistnický duchovní základ kultury (predátorské paradigma) šířený dnešní vědou, vzděláním a politikou je třeba nahradit vztahem respektu a úcty k přírodě, biofilním duchovním paradigmatem. Nekončící politické spory o správnost pravicové či levicové orientace politiky zastírají vážnost konfliktu kultury se Zemí, lidskou biologickou stálost a závislost na přírodě. Brání prosazení obratu kultury k její spolupráci s přírodou.
9. Zdá se, že přirozená evoluce také u člověka testuje zdařilost jeho biologické evoluční konstrukce. Testuje ji ovšem nepřímo, prostřednictvím lidského díla, tj. slučitelnosti funkcí i těla kultury s biosférou. Kulturní systém, který překročí pomyslnou mez přípustné zátěže Země, který bude příliš rozsáhlý a protipřírodní, nezávisle na své technické a informační úrovni spolu s člověkem nevyhnutelně zanikne.
10. Hostitelský systém Země může cizorodý kulturní systém tolerovat a dlouhodobě živit pouze za předpokladu, že také neživý systém kultury včas dosáhne zralosti, že bude, tak jako biosféra, růst jen kvalitativně. A to znamená záměrně přiblížit výměnu látek nynější kultury, nepřizpůsobenou přírodě, látkové výměně živých systémů. Jinak zbytečně brzy vyčerpáme přírodní suroviny a paliva, zamoříme planetu přírodě cizorodými odpady a produkty kultury.
11. V situaci, kdy nelze prokázat ani somatické, ani psychické zdokonalování člověka kulturou, nemůže být smyslem kultury pouhý růst výroby a spotřeby, pomyslný užitek, který neumíme definovat. Nemůže jím být problematický zisk, který neumíme spravedlivě rozdělit. Musí jím být zdraví a blaho lidí uvnitř zdravé biosféry. I když máme přirozené právo žít a přiměřeně se realizovat, tj. vytvářet a rozvíjet kulturu, její nynější útočnou strategii musíme korigovat. Pro blízkou i vzdálenou budoucnost potřebujeme zdravou a obyvatelnou Zemi.

Vyzýváme veřejnost k novému pochopení vztahu přírody a kultury, k opatrnosti před širšími a vzdálenějšími důsledky expanze lidského díla. Protipřírodní kultura sice pro technicky vyspělou část lidstva přináší dříve neznámý blahobyt, ale neodstraňuje chudobu, války, násilí a nerovnost. Ve svém celku působí jako nejmohutnější destruktivní síla Země. Čím více dnes globálně spolupracujeme, tím více přírodě ubližujeme. Protože kultura ničí to, co jsme nevytvořili, může zničit i všechno to, co vytváříme. Dnešní kulturu můžeme Zemi a lidské biologické podstatě přizpůsobit pouze tak, že k ní přistoupíme jako k umělé nebiologické struktuře s neadekvátní vnitřní informací. Biofilní přestavba kultury, která nás očekává, je proto výzvou pro všechny odpovědné lidi planety: pro vědce, politiky i řadové občany. Myslete, jednejte a rozhodujte s vědomím, že Země je jedinou obydlenu planetou v dosud poznaném vesmíru, že je vzácným vesmírným originálem, který nás i kulturu přesahuje a který nemáme právo zpusťovat. Vraťme Zemi její posvátnost, její přehlíženou evoluční a informační hodnotu, její člověku nadřazenou subjektivitu. Vytvořili jsme sice mohutné technické prostředky a rozvinuté informační sítě, ale ztracenou přirozenou uspořádanost neživých i živých forem už ani přirozená evoluce znovu nevytvoří. Chceme-li na Zemi přežít, musíme přírodě včas moudře ustoupit. Epocha symbiózy kultury s přírodou leží dosud před námi.

Každým nadechnutím, každým douškem vody, každým soustem závisíme na zdravé, nezamořené Zemi.

Podrobněji k těmto problémům: Šmajš, J. 2008. *Filosofie – obrat k Zemi*. Praha: Academia; Šmajš, J. 2008. *Evolutionary Ontology*. Amsterdam – New York: Rodopi; Šmajš, J. 2011. *Ohrožená kultura*. Brno: Host; Šmajš, J. 1998. *The Threatened Culture*. Prešov: Slovacontact; Šmajš, J. 2012. *Kultura pod ugrozou*. Novosibirsk: Akademija Nauk.

**CIVILIZAČNÍ KOLAPS SOCIOKULTURNÍCH SYSTÉMŮ:
STAROVĚKÁ ŘÍMSKÁ ŘÍŠE A SOUČASNÁ GLOBÁLNÍ SPOLEČNOST**

BARBORA PŮTOVÁ

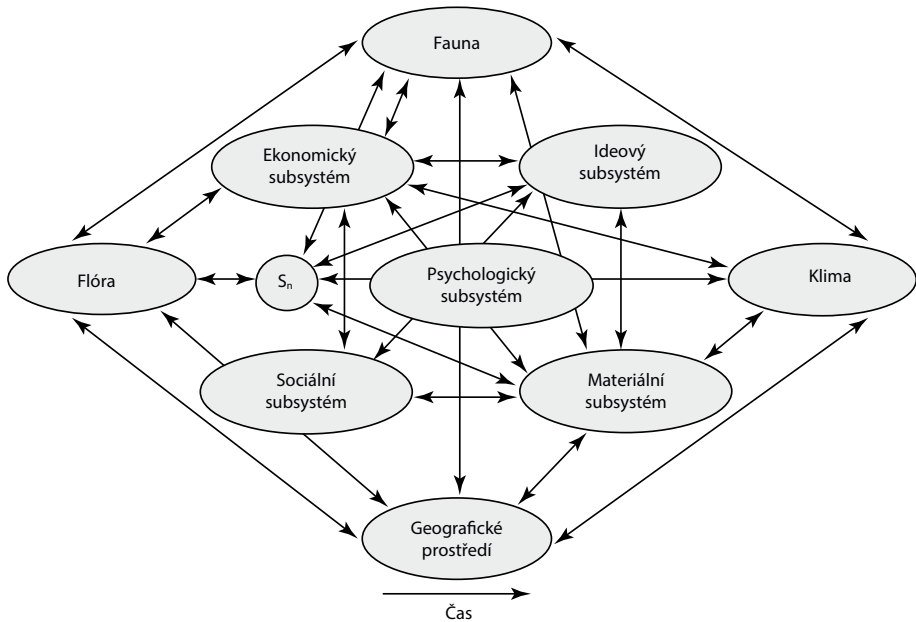
*Nikdy nepřestaneme hledat a konec našeho hledání bude návratem tam, odkud jsme vyšli,
a konečně to místo poznáme.*

Thomas Stearns Eliot

Předmětem studie je problematika kolapsu sociokulturních systémů jako specifického typu kulturní změny. Ve studii je věnována pozornost vymezení kolapsu, jeho základním charakteristikám a mechanismům. Ústřední kategorií prezentované analýzy je fenomén růstu složitosti sociokulturních systémů, který jako sekundární produkt technologického pokroku na jedné straně přináší ekonomické výhody a umožňuje snazší produkci statků a služeb, na straně druhé vede k růstu entropie, projevům retardace a následné vývojové regresi. V důsledcích se růst složitosti paradoxně proměňuje v nutnou nezbytnost, jež se udržuje z důvodu setrvačného zajištění chodu a fungování společnosti. Investice do složitosti se stávají stále dražší a energeticky náročnější. Průvodními jevy doprovázejícími růst složitosti je tvorba přebytků a neustále se snižující zisky. Cílem studie je provést analýzu růstu složitosti a kolapsu v kontextu širšího spektra vzájemně spjatých demografických, ekonomických, sociálních, technologických a environmentálních faktorů. V první části studie jsou zdroje a faktory kolapsu jako specifického typu kulturní změny prezentovány na příkladu příčin pádu západořímské říše. Ve druhé části studie je akcent analýzy přenesen na moderní průmyslové společnosti a s nimi související procesy ekonomické integrace a globalizace. Klíčovou hypotézou je tvrzení, že v současných společnostech je hrozba kolapsu spjata s expanzí nadnárodních společností. Studie usiluje přispět k teorii sociokulturní změny prostřednictvím kulturologické analýzy jednoho z nejaktuálnějších fenoménů současnosti – růstu složitosti moderní civilizace.

Fenomén kolapsu

Kolaps je možné vymezit jako typ endogenní nebo exogenní kulturní změny, v jejímž průběhu dochází k destrukci a následnému zhroucení historických nebo lokálních sociokulturních systémů. Konkrétní sociokulturní systémy zahrnují vzájemně funkčně a strukturálně spjaté artefakty, sociokulturní regulativy a ideje, jejichž prostřednictvím se příslušníci určité společnosti adaptují k vnějšímu prostředí [Soukup 2004, 2011]. Kolaps představuje destruktivní důsledek postupné kumulace negativních kulturních změn, jež

Schéma 1: Schematický model dynamické rovnováhy mezi sítí subsystémů sociokulturního systému a subsystémem životního prostředí. Upraveno podle D. L. Clarka [1994].

se odehrávají v průběhu interakcí subsystémů tvořících sociokulturní systémy. V rámci sociokulturního systému dochází k sociokulturním změnám na úrovni a) psychologického subsystému, b) ideového subsystému, c) sociálního subsystému, d) ekonomického subsystému a e) materiálního subsystému [Clark 1994]. Významným faktorem, který může negativně ovlivňovat vzájemnou interakci jednotlivých subsystémů a snižovat jejich adaptibilitu, je růst složitosti sociokulturního systému jako celku. K výraznému růstu složitosti dochází zejména ve velkých sociokulturních systémech, pro něž je charakteristická ekonomická expanzivita, výrazná sociální stratifikace a centralizace řízení. Růst složitosti uvádí v život stále složitější hypertrofované sítě a vazby, jejichž integrace způsobuje zranitelnost sociokulturních systémů a snižuje efektivitu jejich fungování [Diamond 2008; Sádlo, Storch 2008; Tainter 2009].

Růst složitosti sociokulturního systému zvyšuje jeho náchylnost ke kolapsu, neboť prohlubuje závislost na zvýšených nákladech a kontinuálním přítoku energie. Složitost v sociokulturním systému souvisí také s nárůstem heterogenity, která se odráží v nerovnoměrné distribuci zaměstnanosti a diferenciaci sociálních statusů v sociální struktuře [Cílek, Filip 2008; Tainter 2009; Wasserman, Faust 1994]. Původně velmi jednoduchá a dostupná řešení jsou v průběhu růstu složitosti postupně nahrazována řešeními, jež jsou stále nákladnější a složitější. Investice začínají dosahovat bodu, v němž mezní výnosy¹

¹ Mezní výnos je změna celkového výnosu vyvolaná změnou vstupu o jednu jednotku za předpokladu nezměněného množství ostatních vstupů. Mezní výnos udává, kolik jsme získali zvýšením naší investice.

klesají a mezní náklady² stoupají. Pokles mezních výnosů lze ilustrovat na příkladu rolníka, jenž orbou svého pole dosahuje sklizně. V okamžiku, kdy orbu provádí s dalším rolníkem, je orba sice provedena dříve a rychleji, přidaná hodnota ovšem klesne. Každý další rolník způsobí pokles efektivity i výstupu. Po dosažení určitého bodu růstu přestanou zvyšující se investice do složitosti žádoucím způsobem zvyšovat výnosy [Krugman, Obstfeld 2009]. Pokles mezních výnosů nastává v oblastech vzdělání, výzkumu, vědy, zdravotnictví, produkce surovin a energií, zemědělství a hrubé domácí produkce statků a služeb. Kolaps doprovází pokles investic jak do materiální báze společnosti (artefaktů), tak do kulturních idejí, které se původně na růstu složitosti výrazně podílely. Ačkoliv společnost zažívá pokles mezních výnosů a složitost již nezvyšuje produktivitu, i nadále pokračuje v investici do rozvoje své složitosti. Postupně společnost dosáhne fáze, kdy postrádá zdroj, z něhož by mohla dále růst. V průběhu kolapsu dochází k redukci nebo zániku velmi důležitých strukturálních a funkčních vazeb mezi sociokulturními subsystémy a destrukci významných kulturních prvků a komplexů. Problém spočívá v tom, že společnosti, které se nacházejí ve fázi růstu složitosti navzdory poklesu mezních výnosů i nadále podporují strategii, jež vynáší nesrovnatelně méně nežli v předchozím období. To vede k tomu, že rezervy postupně dochází a nahromaděných přebytků zůstává omezené anebo vůbec žádné množství. Záměrně jsou proto vyhledávány nové zdroje energie a pozornost je věnována vědecko-technickým inovacím nebo územním expanzím. Zvyšování mezních nákladů a úbytek zásob i zdrojů vyčerpává ekonomickou sílu sociokulturního systému jako celku. Zároveň klesají služby poskytované obyvatelstvu, neboť větší množství výnosu je třeba vynaložit do oblasti sociální kontroly a legitimizace moci [Čílek, Filip 2008; Tainter 2009].

Průvodními projevy narůstajícího kolapsu způsobeného růstem složitosti je, že původní principy centralizace, hierarchie a specializace, tvořící základní jednotky sociokulturního systému, jsou destabilizovány nebo zcela odstraněny. V této fázi se zvyšují daně, které obyvatelstvo odvádí a ekonomická a politická elita má tendenci přisvojovat si stále větší množství vyrobených produktů a politické moci. Současně dochází k minimalizaci toku, sdílení a předávání informací mezi jednotlivci i politickými a ekonomickými skupinami. Zpracování informací, jež se stává méně spolehlivé a výkonné, vyžaduje realizaci mnoha doprovodných činností. Upadá autorita, efektivita řízení a kooperace jednotlivých složek společnosti, neboť produktivní sociální skupiny, nacházející se mimo vliv centrální vlády, vystupují negativně proti stávajícímu stavu. Politické centrum je postupně nahrazeno periferními strukturami. V tomto anomickém stavu již nejsou občané chráněni státem a dochází k výrazné dysfunkci systému sociální kontroly [Tainter 2009].

Součástí růstu složitosti u současných vyspělých průmyslových společností je, že se musí ve stále větší míře vyrovnávat s takovými faktory, jako jsou globální problémy, změny životního prostředí, demografická nestabilita, pokles surovinových a energetických zdrojů, nerovnoměrný ekonomický růst, limity zemědělské produkce a narůstající kulturní i etnické konflikty. I když vyspělé státy světa zatím dokážou těmto tlakům čelit, jsou stále zranitelnější. K destrukci sociokulturního systému totiž může docházet také vlivem

---

² Mezní náklad (přírůstkový náklad) je nutno vynaložit pro zvýšení produkce o jednu jednotku.

postupné diferenciacie různých složek sociokulturního systému nebo vojenským vyvrácením [Cílek, Filip 2008; Diamond 2008; Tainter 2009].

Jedním z důsledků kolapsu může být návrat do výchozího stavu nižší složitosti. Z této perspektivy se jedná o úsporný a racionální proces kulturní změny, v němž mezní výnosy dosahují původní úrovně. Důsledkem kolapsu může být i transformace původně velkého a složitého sociokulturního systému v malý sociokulturní systém a následná revitalizace, pro niž je charakteristická dobře fungující specializace, sociální diferenciacie, kontrola, vedení a rovný přístup ke zdrojům [Kysučan 2010; Tainter 2009].

Kolaps vyspělé starověké společnosti: římská říše

Pád západořímské říše se odehrál 4. září roku 476, kdy germánský vojevůdce Odoaker (433–493) sesadil posledního ze západořímských císařů Romula Augustula (kolem 461/463 – po roce 507). Odoaker byl prohlášen za krále a v Římě vznikla první germánská vláda, která zpečetila zánik západořímské říše. Samotná římská říše ovšem zaznamenávala výrazný úpadek již v průběhu 3. století. Jedním z pokusů o její konsolidaci bylo její rozdělení v roce 395 na východní a západní část. K rozdělení vedla i nutnost zefektivnit obranu proti bojovným Alamanům, Frankům a jiným germánským kmenům podél Rýna, Sarmatům, Gótům a Hunům na Dunaji a Peršanům v Arménii i Mezopotámii. Kontinuitu a životaschopnost si ale zachovala pouze východní část, která dokázala odvrátit germánské invaze a disponovala silnou ekonomikou [Goff 1991]. Pád západořímské říše je zpravidla interpretován jako důsledek exogenní kulturní změny, způsobené vojenskou expanzí germánských kmenů. Na pádu říše západořímské ovšem měly výrazný podíl i faktory endogenní změny včetně růstu složitosti, které se začaly projevovat zejména ke konci 2. století a na začátku 3. století. Za období největší vnitřní krize jsou považována léta 235 až 284. Za faktory kulturní změny, které jako komplexní celek vedly k zániku západořímské říše, lze označit:

1. územní expanzi,
2. multikulturní imigraci,
3. úpadek politické a vojenské moci,
4. ekonomicko-správní úpadek,
5. ekologické problémy,
6. demografický úpadek,
7. destrukci tradičních hodnot a norem,
8. konverzi ke křesťanství.

Římská říše se v období teritoriálního rozkvětu za vlády římského císaře Trajána (53–117) rozprostírala od hranic Skotska ke Kaspickému moři až k Perskému zálivu [Behringer 2010]. Vlivem územního rozšiřování se římská říše postupně transformovala v těžkopádný a neovladatelný organismus se sto miliony obyvatel. Ačkoliv se od 3. století již nerozšiřovala, její náklady prudce stouply. „Římská ekonomika mohla růst tak dlouho, dokud rostla říše a spolu s ní i přísun zdrojů“ [Kysučan 2010: 61]. Pokud je proces geografické expanze úspěšný, vede k mezním výnosům, jež jsou zpočátku velmi

vysoké, ale posléze začínají klesat. Investice do impéria vedly nakonec k poklesu nejenom mezních výnosů, nýbrž i reálných výnosů³, neboť po přílivu bohatství bylo třeba udržovat vzdálené a nepružné administrativní i vojenské struktury. Strategie, která původně vedla k mezním výnosům, se proměnila ve stále tíživější břemeno. Jednorázový příliv bohatství z nově dobytého území zavazoval říši ke kontinuálním ekonomicko-správním i vojenským povinnostem. Z této perspektivy se na kolapsu říše římské mohly podílet vysoké náklady na udržování jeho plošně rozsáhlého impéria, které již nemohlo zajistit svoji trvalou hospodářskou prosperitu [Angresano 1996; Grant 2010; Kysučan 2010; Musil 2011].

Římská říše tvořila domov zástupců různých kultur, kteří migrovali z cizích území nebo provincií do velkých center středomořského světa. Zpočátku disponovali římským občanstvím pouze etničtí Římané. V roce 212 udělil římský císař Caracalla (188–217) římské občanství všem svobodným příslušníkům na území říše vydáním ediktu *Constitutio Antoniniana*. Od tohoto roku každý, kdo zachovával loajalitu vůči říši, mohl žít jako římský občan. Římská říše byla oslabována nejenom vnitřními nepokoji (sociální bouře nebo občanské války), nýbrž ohrožována i vnitřní germanizací, zejména romanizovanými Germány. Vysoké pozice postupně obsazovali Germáni, kteří se stali nejenom římskými občany, nýbrž i členy elity a státní správy (generalita, senát a bohatá ekonomická vrstva). V pozdní římské říši byli na území dokonce povolováni Germáni, kteří měli pomoci v boji s vnějšími nájezdníky posílit počty římského vojska nebo se podílet na obdělávání zemědělské půdy. Prvním mezníkem bylo povolení císaře Valense (328–378) v roce 375 k usazování Vizigótů v provinciích. Za druhý mezník lze označit uzavření smlouvy foedus v roce 382, jejímž prostřednictvím císař Theodosius I. (347–395) přiznal germánským kmenům Gótů status smluvně vázaných spojenců. Gótové se na říšském území usadili jako autonomní právní subjekt, který se řídil vlastními zákony. Římané sice měli tendenci pohlížet na barbary jako na ty, jež se odlišují vzorci chování, politickými nebo náboženskými postoji. Barbaři si ale postupně dokázali osvojit původně římské výrobní technologie, exportovat na své území římské zbraně a užívat římskou vojenskou taktiku [Burian 1994]. Na kolapsu říše římské se pravděpodobně podílela také multikulturní imigrace, volné přidělení římského občanství a úpadek římské tradiční kulturní i etnické identity [Burian 1994; Grant 2010; Musil 2011].

Vojenská moc římské říše postupně upadala, neboť Římané rezignovali na obranu své půdy a určitá část obyvatelstva byla osvobozena od vojenské služby (senátoři, státní úředníci, kněží nebo otroci). Výdaje na armádu vzrostly v průběhu 3. a 4. století až o 40 %. V období vzestupu mohli v legiích sloužit pouze ti, kdo vlastnili majetek. V období kolapsu se říše naopak zadlužovala, aby mohla financovat vojsko. Z důvodu pokrytí vojenských výdajů stoupalo i daňové zatížení obyvatelstva. V době pozdního císařství se již vojenská služba nepovažovala za úctyhodné nebo žádané povolání. Povinnost sloužit v armádě přecházela z generace na generaci a každoroční branná povinnost se stala nutnou podmínkou. Vybírání branců probíhalo podobně jako výběr daní a každá vesnice byla povinna dodat pevně stanovený počet rekrutů [Penrose 2007]. V 5. století římský císař Valentinianus III. (419–455) stanovil, že římský občan je povinen sloužit v armádě pouze v případě obrany vlastního města. Římské armády se v letech pozdního císařství

³ Reálný výnos je nominální výnos přepočítávaný na cenovou hladinu referenčního roku.

i nadále spoléhaly na velké jednotky příslušníků cizích národů, zejména v případě potřeby rekrutovat vojáky okamžitě (po občanské válce nebo vojenské porážce). Většinu vojska tvořili zejména spojenci, federáti nebo germánští žoldnéři, kteří mohli pocházet z území vnitřního i vnějšího římského světa. Ve vojsku postupně narůstal podíl germánských žoldnéřů, již jako romanizovaní Germáni začali pronikat do vedoucích míst vojenského velení. Již římský císař Marcus Aurelius (121–180) kvůli nedostatku rekrutů v armádě povolil poraženým Markomanům usadit se na území říše. Germány ve vojsku využil zejména císař Konstantin I. Veliký (272–337). V roce 297 založil jízdní gardu, která sestávala ze dvou složek. První složku tvořily mobilní jednotky (*comitatenses*) umístěné ve vnitrozemí říše. Jejich hlavní údernou silou byla jízda germánského původu. Druhou složkou armády se staly lokální organizované pohraniční jednotky (*limitanei*) podél silně opevněné hranice. Tyto oddíly byly tvořeny odvedenci z řad římských občanů nebo barbarů, kteří v boji využívali svých vlastních bojových dovedností a zvláštních schopností. Vládci římské říše byli závislí na věrnosti své armády, zpravidla ovlivňující volbu nových a pád starých císařů. V armádě postupně narůstal vliv ambiciózních důstojníků, jež organizovali povstání a palácové převraty. Na úpadku římské říše tak měla svůj podíl nestabilní armáda, oslabení vojenského a politického aparátu a růst vlivu romanizovaných Germánů, kteří se stali významnou složkou bráných sil [Češka 2000].

Dalším faktorem, který přispěl k úpadku říše, byl růst byrokracie římského úřednického aparátu. Ta se stále negativněji promítala do nárůstu daní a zvyšování sociální podpory, kontroly cen, ekonomických aktivit i totalitní povahy státní správy. V každém období nejvíce výdajů spotřebovala armáda a sociálně slabí občané [Tainter 2009]. K ekonomické destabilizaci a sociálnímu úpadku přispívala také kontinuální devalvace měny, která ústila v inflaci. Například za císaře Caracalla se z oběhu stahovaly hodnotnější mince a lidé platili své závazky v nové, znehodnocené měně [Češka 2000]. Zdanění dopadalo zejména na prostý lid a sociálně slabé vrstvy obyvatelstva. Na vysoce postavené jednotlivce se daňové závazky nevztahovaly (lékaři, architekti nebo advokáti). Tím docházelo k posílení moci vybrané části společnosti, která tvořila oligarchický systém. „Ekonomický a politický vývoj římské říše vedl k polarizaci společnosti a rozevirání nůžek mezi bohatými a chudými a prakticky k postupné eliminaci středních vrstev“ [Kysučan 2010: 33]. Snižování počtu příslušníků střední třídy vedlo ke vzniku vakua, jež vyplňovali velice bohatí nebo velice chudí lidé, kteří neměli vazby k půdě ani k říši. Početní růst byrokracie a zvýšená daňová zátěž ovlivňovaly i nárůst nezaměstnanosti a pokles výroby a obrátu. Ačkoliv existoval rozsáhlý a složitě organizovaný úřednický aparát, nedokázal zamezit úplatkům úředníků i soudních činitelů. Z tohoto důvodu císařové správu oblasti a výkon justice delegovali na velkostatkáře (latifundisté), kteří pronajímali půdu drobným rolníkům nebo bezzemkům (kolonům). Ti platili v penězích a později i v naturáliích. Jednalo se o formu připoutání zemědělské pracovní síly k půdě (kolonát), jež v roce 332 římský císař Konstantin I. Veliký ustanovil jako dědičné. Jiné efektivní východisko nabízelo dědičné připoutání kuriálů (členové městských rad) k jejich povolání, zejména vybírání daní, které mělo zabránit vyhlídňování měst a jejich odchodu na venkov [Burian 1994; Češka 2000; Gibbon 2005; Grant 2010]. Na destabilizaci a následném kolapsu římské říše se tak podílel ekonomicko-správní úpadek, charakteristický nárůstem složitosti na úrovni veřejné správy a ztrátou kontroly nad delegováním politické a ekonomické moci.

Efektivní fungování římského sociokulturního systému limitovala i skutečnost, že Římané nebyli schopni optimalizovat vztah mezi používanými kulturními technologiemi a přírodním prostředím. Rozsáhlá těžba dřeva užívaného ve stavebnictví, vojenství, válečnictví, řemeslnictví a na získání otopu, zemědělské půdy nebo pastvin, vedla k odlesňování a nevratnému poškozování přirozených ekosystémů. Ničení přírodního prostředí doprovázela půdní eroze, vysychání vodních zdrojů, vyčerpání půdy a změna klimatu [Bednaříková, Kysučan 2006]. Cílem intenzifikace zemědělské výroby bylo dosahování přebytků a maximalizace zisku. V období pozdní říše poskytovalo zemědělství až devadesát procent vládních příjmů. Expanzivní zemědělství, chov dobytka, růst lidské populace a nadměrné zavlažování negativně poškozovaly pedosféru, hydrosféru a biosféru. Klimatické změny v průběhu 5. století způsobily suchu na území severní Afriky (vnitrozemí Tuniska), kde se ve vlhčím a chladnějším období nacházela hlavní obilnice římské říše. Sucho v těchto oblastech těžce poškodilo zemědělskou výrobu a způsobilo kolaps v produkci a dostupnosti potravin. Rostoucí nedostatek zemědělských produktů nezastavily ani nové zdroje zemědělské půdy v oblastech neovlivněných klimatickými změnami [Behringer 2010; Raven 1993].

Na kvalitu a dostupnost lidských zdrojů římské říše měly vliv také demografické faktory. Jednalo se zejména o zvýšení mortality a snížení natality římských občanů, na čemž měly svůj podíl záměrné potraty nebo různé antikoncepční metody. Toto vnitřní nebezpečí si uvědomoval již římský císař Octavianus Augustus (63 př. n. l. – 14. n. l.), který zavedl v roce 18 př. n. l. řadu opatření, jejichž záměrem bylo přispět ke zvýšení porodnosti. Například na velké rodiny se vztahovaly daňové úlevy a naopak bezdětní manželé odváděli zvláštní daně nebo nemohli zastávat významnější státní úřady a dosahovat kariérního postupu. Za příčinu nízké natality je možné označit i migraci římských občanů mimo území říšského teritoria, nepřátelské nájezdy, války, epidemie i chudobu, v jejímž důsledku byly děti prodávány do otroctví. Destruktivní účinek na stav populace ve všech provinciích měl zejména mor (pravděpodobně epidemie neštovic nebo spalniček), jenž postihl římské vojsko císaře Marca Aurelia, vracející se z partského tažení. Mor se rozšířil na území celé římské říše a v letech 165 až 180 postihl římské vojsko natolik, že bylo doplňováno otroky, gladiátory i příslušníky loajálních germánských kmenů. Zánik římské říše z tohoto hlediska výrazně ovlivnil demografický pokles populace původního římského obyvatelstva, způsobený epidemiemi, poklesem autority instituce manželství, rozvody, prostitucí a erotickými kultury, které přispívaly k rozpadu tradičních morálních hodnot [Grant 2010; Klabouch 1962; Morley 1996].

Destrukce tradičních kulturních hodnot a norem souvisela se zjemnělou římskou patricijskou elitou, která ve svém životním stylu kladla důraz na luxus, komfort, požitkářství, uvolnění tabu v intimním životě a morální dekadenci. Hodnotový systém příslušníků plebejských vrstev byl od vzniku císařství aktivně utvářen prostřednictvím životní filozofie „chléb a hry“. Institucionalizovaným místem zábavy se stala kolosea, umožňující podívanou na veřejné popravy, upalování, souboje mezi gladiátory nebo mezi gladiátory a dravými šelmami. Počet dnů vyhrazený gladiátorským hrám postupně narůstal, až ve 4. století dosáhl více než 175 dní. Na pádu západořímské říše tak měl svůj podíl odvrát od tradičních hodnot římské republiky a vznik nových norem, které se ve stále menší míře podílely na pozitivní integraci jedinců do společnosti a jejich identifikaci s původní římskou kulturou [Dunkle 2011].

Výraznou kulturní změnu na úrovni sociokulturních regulativů a idejí znamenalo přijetí křesťanství v roce 313 jako nového státního náboženství. Monoteistické křesťanství zásadním způsobem dekonstruovalo polyteistickou povahu původního římského náboženství, jež kladlo důraz na pluralitu rituálů a náboženských ideologií. Křesťanství zdůrazňovalo emotivní prožitek, vnitřní opravdovost, úctu k druhým lidem, humanizaci a obecně platná etická pravidla. Tyto normy a morální zásady stály v přímém kontrastu k tradiční římské militantnosti, nacionalismu a vojenské expanzivnosti udržující v římské říši pocit sounáležitosti a vlastenectví [Kysučan 2010; Rüpke 2007]. Římské náboženství vycházelo z axiomu *pax deorum*, v němž bohové výměnou za rituály poskytují Římanům ochranu, bezpečí i prosperitu. Víra v římském náboženství představovala variabilní soubor nejednoznačně formulovaných konceptů, jež stanovovaly způsob komunikace Římanů s bohy. V křesťanství je víra považovaná za určující měřítko kvality rituálů, jejichž realizace by měla vycházet z hluboké a upřímné víry v jediného boha. Navíc v křesťanství charakterizuje víru uzavřená a logicky koherentní doktrína. Tradiční římské náboženství nedisponovalo systematickou doktrínou, jednoznačným etickým kodexem ani statutem nedotknutelného a neměnného dogmatu. Římané vždy přijímali nová božstva, inovovali své rituály a zaváděli nové svátky [North 1976]. V římské společnosti se vzájemně doplňovaly politické a náboženské funkce, jejichž řízení se nacházelo pod vedením a kontrolou stejných jedinců [Bergemann 1992; MacMullen 1981]. V římském náboženství se každý politický výkon dotýkal náboženské sféry a každý náboženský výkon se vyznačoval přesahem do politické sféry. Náboženství pronikalo do různých oblastí sociálního, politického, ekonomického i občanského života [Feeney 1998; Linder, Scheid 1993]. Příslušnost k římskému náboženství byla definována narozením nebo udělením římského občanství, nikoliv osobní volbou jedince. V římském náboženství zároveň neexistovaly rituály iniciačního typu, jež by se promítly do trvalé proměny náboženského statutu jedince. Politickou, sociální nebo topografickou příslušnost jedince definovala příslušnost ke konkrétní náboženské komunitě [Rüpke 2007]. Jedinec se zúčastňoval náboženských rituálů jako člen náboženské komunity. Rituály byly spatřovány jako performativní akty, neboť římské náboženství se zakládalo spíše na ortopraxi (správné jednání) nežli na ortodoxii (pravá víra) [Feeney 1998]. Účastí na rituálech Římané konceptualizovali roli jedince a komunity v rámci společnosti za účelem stabilizace sociálního řádu. V kontextu římského náboženství se zrodil i římský císařský kult v době zániku republiky a vzniku raného císařství. Římský císařský kult je charakteristický připodobňováním císařů k božstvům nebo vyzdvihováním jejich vlastností a činů za užití náboženské terminologie. Císařové dosahovali relativního božství, neboť byli uctíváni pro svůj vysoký status a pravomoci, jež vedly k podobným projevům chování jako v kontaktu s římskými bohy. Úcta projevovaná římským císařům plynula z rozdílu v sociálním statutu císaře a jeho poddaných [Gradel 2002]. Jednou z příčin kolapsu římské říše proto mohla být i konverze ke křesťanství, jež jako nový náboženský systém stálo v protikladu k tradičním římským normám a idejím, které tvořily kulturní jádro římského sociokulturního systému.

Obecně je možné konstatovat, že pád říše západořímské nezpůsobil pouze exogenní vojenský tlak germánských kmenů, neboť konečný kolaps říše byl způsoben také celou řadou endogenních faktorů. Ty vnitřně oslabily adaptabilitu a funkčnost římského sociokulturního systému a ve svých důsledcích výrazně narušily podstatu a integritu artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí tvořících jádro tradiční římské kultury. Navzdory řadě

úspěchů, jichž římská říše v průběhu své expanze dosáhla, růst složitosti římského socio-kulturního systému ve spojení s dysfunkcemi na úrovni demografických, ekonomických, ekologických, sociálních a vojenských faktorů vedl k postupné vývojové retardaci, regresi a následnému kolapsu [Angresano 1996].

Kolaps v podmínkách současné globalizace a expanze nadnárodní společnosti

Tak jako v období antiky změnila vojenská expanze Říma osudy starověkých národů, které se ocitly pod kontrolou římského impéria, v současné době je zdrojem globální sociokulturní změny ekonomická expanze nadnárodních společností. Ty, podobně jako římská vojska v minulosti, expandují a překračují hranice států s cílem maximalizovat ekonomický zisk. Významným stimulem, který přispěl k vítězství nadnárodních společností na půdě národních států, je narůstající celosvětová ekonomická integrace a globalizace.⁴ Nárůst destruktivního vlivu nadnárodních společností na fungování a integraci lokálních sociokulturních systémů představuje jeden z nejvýznamnějších faktorů růstu složitosti současného světa i potenciálního kolapsu moderní průmyslové civilizace.

Nadnárodní společnost lze definovat jako velký podnik s různým podílem majetku, jehož domácí základna se nachází v jedné zemi, zatímco ekonomické aktivity jsou realizovány na několika zahraničních trzích. Nadnárodní společnost zajišťuje svoji přítomnost na zahraničních trzích prostřednictvím svých dceřiných společností, které má pod úplnou nebo alespoň částečnou kontrolou [Pearce 1995]. Nadnárodní společnosti využívají mezinárodních toků zboží a odbourávání bariér pro pohyb kapitálu, služeb i lidí. Navíc získávají výhody v opozici k národním státům a menším firmám s lokálním polem působnosti, jež jsou v místě svého působení povinni platit daně [Cihelková et al. 2001]. Motivem vstupu nadnárodních společností na zahraniční území může být hledání nových surovinových zdrojů, trhu nebo levné pracovní síly [Švihlíková 2010].

Výrobní činnost nadnárodních společností je koncentrována do rozvojových zemí světové periferie nebo semiperiferie, zatímco řídicí funkce, výzkum a vývoj zůstávají v jádrových oblastech vyspělého světa. V jádrových oblastech vyspělého světa se nachází činnost s největší přidanou hodnotou – finanční služby (banky, pojišťovny, investiční společnosti) a podnikový servis, jenž zahrnuje reklamní, poradenské, realitní nebo i právní firmy a agentury [Wallerstein 1974]. Jádrové oblasti většiny nadnárodních společností jsou lokalizovány ve Spojených státech amerických, Japonsku nebo v zemích evropské patnáctky, zatímco zejména semiperiferie zahrnuje jihovýchodní Asii nebo Latinskou Ameriku. Nadnárodní společnosti působí na území více států, libovolně se mezi nimi přesouvají a využívají rozdíly v politických prioritách, odlišnou cenu práce, různou kupní sílu, odlišnosti v opatřeních na ochranu životního prostředí, daňových systémech i rozsah nabídek pro přilákání zahraničních investic. Nadnárodní společnosti jednájí zpravidla nezávisle a podíl jejich moci závisí na míře pohyblivosti dominantních aktérů

---

⁴ Globalizace představuje „zintenzivnění celosvětových sociálních vztahů, které spojují vzdálené lokality takovým způsobem, že místní události jsou formovány událostmi dějícími se mnoho mil daleko a naopak“ [Giddens 1998: 62].

ekonomických vztahů. Přemisťování nadnárodních společností ústí v závod ke dnu (*race to the bottom*), v němž se jednotlivé státy předbíhají o poskytnutí lepších investičních podmínek. Zájmem nadnárodních společností vyhovují zejména slabé státy, které nemají sílu ovlivňovat ekonomické procesy, ovšem i nadále si udržují značnou moc nad svými občany [Kelly 2002; Tonelson 2002; Zoubek 2003]. Jednotlivé státy nadnárodním společností poskytují servisní službu, v jejímž rámci se mnohdy zadlužují, hradí náklady na rekvalifikaci, umožňují dotace na vytvoření pracovních míst nebo oslabují moc odborů [Bauman 2004]. Vstup a působení nadnárodních společností na území rozvojových států zpravidla vede k destrukci lokálního trhu a podnikání a někdy vnáší do hostitelské země technicky a ekologicky rizikové technologie. Státní hranice již nereprezentují mantinely, v nichž by byl uzavřen výrobní proces. Vysoké platy, nákup tuzemského zboží i přijímání služeb v původních hranicích států je pouhé melancholické „děja vu“, které je zároveň závislé na dostupnosti komodit monopolizováním jejich produkce a kontrolou jejich distribuce [Keller 2009].

Nadnárodní společnosti rozlišují mezi lokalitami investic, produkce, zdanění a bydliště. Jejich vysoká mobilita umožňuje reagovat na měnící se podmínky přesunem ekonomických aktivit do zemí s nízkou cenou pracovní síly za účelem navýšení zisku. Výrobky poté exportují bezcelní zónou, prodávají v zemích s vysokou kupní silou a daně přiznávají v zemích poskytujících výhody, anebo čerpají daňové prázdny, využívají daňový ráj a investiční pobídky [Beck 2007b; Keller 2009; Kleinová 2005; Švihlíková 2010]. Nadnárodní společnosti cílevědomě využívají daňové úlevy a minimalizují daňovou povinnost, neboť „vedení může žít a bydlet tam, kde to je nejkrásnější, a platit daně tam, kde jsou nejlevnější“ [Beck 2007a: 12]. Pokud jsou daňové prázdny omezeny na dobu určitou nebo zcela zrušeny, nadnárodní společnosti se mohou transformovat pod jiným názvem a podnikat od začátku [Kleinová 2005]. Vyplývající propad daňových příjmů se následně projevuje ve snižujících se možnostech postiženého státu v oblastech zdravotnictví, výchovy, podpory vědy a výzkumu nebo i vývozu. Nadnárodní společnosti projevují zájem o nejvýkonnější pracovní sílu, například mladé lidi schopné ovládat nejmodernější techniku a technologii. Usilují přitom o neustálý růst pracovní produktivity a co nejnižší mzdové náklady. V důsledku toho vzrůstá nezaměstnanost lidí vyššího věku (*unskilled workers*), méně přizpůsobivých jednotlivců nebo lidí s nižší pracovní schopností, již představují zátěž pro státní rozpočet a sociální i politický problém [Holubec 2009; Keller 2007; Kleinová 2005]. Ačkoliv nadnárodní společnosti často porušují pracovní a hygienické předpisy nebo poškozují přírodní prostředí, hostitelské státy vůči nim obvykle nezaujmají restriktivní opatření. Naopak lákají zahraniční investory příslibem levné a flexibilní pracovní síly a snaží se nadnárodním společností vytvořit co nejlepší podmínky pro kumulaci zisku [Beck 2007a].

Nadnárodní společnosti neváhají v kulturních oblastech, které jim to umožní, vytvářet i moderní formy ekonomického otroctví, jehož součástí je například zaměstnávání dětí nebo práce za velmi nehumánních pracovních podmínek. Zpravidla se také jedná o neplnohodnotné a dočasné pracovní kontrakty. „Tyto ryze průmyslové enklávy se skrývají pod pláštíkem přechodnosti: kontrakty se uzavírají a rozvazují bez větší pozornosti“ [Kleinová 2005: 207]. Ačkoliv jedinci mají zaměstnání, jejich příjmy i nároky na sociální dávky jsou sníženy na životní minimum. Zaměstnanci se pouze na dobu určitou zapojují do sítě, v níž jsou nuceni přizpůsobit se dlouhé pracovní době, podávat vysoký pracov-

ní výkon, pracovat za bezohledných a hygienicky nevyhovujících podmínek a přijímat mzdu na úrovni životního minima [Keller 2010]. Z tohoto důvodu roste ze země chudého Jihu příliv imigrantů, levné konkurence i zboží. To vše znamená pro západní sociální státy ekonomické zatížení a někdy vede k ohrožení politické rovnováhy. Imigranti při volbě cílové země preferují vyspělé státy Evropské Unie a Severní Ameriky, neboť práce vykonávaná zde je mnohem výše finančně hodnocena. Než se například jižní Amerika stane jádrovou oblastí, imigrují její obyvatelé do některé z již existujících jádrových oblastí například v Japonsku nebo Austrálii [Holubec 2009; Keller 2005].

Přínos nadnárodních společností pro konkrétní stát, navenek vystupující v podobě růstu zaměstnanosti, výše příjmů a poskytování sociálního zabezpečení, je zpravidla velmi relativní. Zisky z výroby totiž mohou být převedeny do jádrové oblasti, kde nadnárodní společnosti sídlí, aniž by alespoň zčásti posílily rozpočet daného státu, regionů nebo obcí [Bernášek et al. 2002]. Nadnárodní společnosti globálně ohrožují suverenitu a autonomii státu, který lokálně ekonomicky vytěžují. Země semiperiferie a periferie činí závislé na technologiích, kapitálu a znalostech, jimiž disponují. Destruují lokální kultury, šíří konzumní orientaci, zavádějí západní vzorce spotřebního chování, globalizují kulturní vkus a nivelizují životní styl.

Globalizační vývoj se vyznačuje životem v jednom světě, který ovlivňuje chování, touhy a potřeby. Globalizační procesy vedou stále větší počet lidí k homogenizaci kultury a podobnému životnímu stylu, jenž je prezentován jako referenční [McQuail 1999]. „Antropologie globální tržní ekonomiky je velmi agresivní a má rostoucí tendenci podemílat rozmanité kulturní, náboženské a civilizační diverzity a homogenizovat kultury v jedinou kulturu všezahrnujícího a všemocného trhu“ [Mlčoch 2003: 80]. V globální éře se šíří informace, kapitál, vědomosti, obchod a nadnárodní společnosti. Tato nová, univerzální globální kultura, jejímiž tvůrci jsou masová media, je kulturou konzumní. Ovšem na difuzi konzumní kultury se podílí i nadnárodní korporace, které se oddělily od ekonomik národních států, dobyly jejich prostor a stávají se nositeli nových hodnot i norem [Bauman 1999; Giddens 1990]. Nadnárodní společnosti se současně již nesnaží proniknout na nové trhy ve své stávající podobě, ale raději založí regionální pobočku, která naplňuje zažité formy produkce lokálními obsahy. Ačkoli jsou formy vytvářeny lokálně, rozšiřují a produkují znaky a významy euroamerické postmoderní kultury [Tomlinson 1991].

Po odchodu nadnárodní společnosti z hostitelské země se uměle zavedená složitost v původní společnosti často zhroutí, neboť je závislá na přítomnosti nadnárodní společnosti. Stát postihne nezaměstnanost a růst sociálních problémů. Dochází k poklesu národního důchodu a někdy i ztrátě kontroly státu nad ekonomicky, ekologicky a demograficky vytěženým regionem [Toffler, Tofflerová 2001]. Nadnárodní společnosti fungují na principu síťové struktury. Proto je jejich odchod spjatý se zánikem velkého množství pracovních míst a vznikem sociálního a profesního vakua. Zdánlivý pokrok a modernizace, který do méně rozvinutých zemí nadnárodní společnosti přináší, ve svém důsledku prohlubují rozdíly mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi a rozšiřují propast mezi bohatými a chudými lidmi. Lidstvo se stále více globálně stratifikuje na vrstvy, které disponují ekonomickým kapitálem a sociální skupiny, jejichž příslušníci ztratili nad svými životy kontrolu a jsou odkázáni na minimální denní příjem.⁵ Rozvojové země lze alegoricky

---

⁵ Jedná se o vznik nové společnosti přesýpacích hodin, v níž množství populace s nízkými příjmy

přirovnat k malým člunům vypuštěným „na rozbouřené moře dříve, než byly opraveny díry v trupu, než dostal kapitán patřičný výcvik a než byly na palubě umístěny záchranné vesty“ [Stiglitz 2003: 48].

Vlády hostitelských zemí jsou někdy ve službách nadnárodních společností, jimž aktivně pomáhají vytvořit co největší zisk. V některých případech nadnárodní společnosti dokonce přebírají některé funkce národního státu, zejména povinností, v jejichž plnění stát selhal nebo selhává. Nadnárodní společnosti někdy přejímají i odpovědnost za fungování některých nekomerčních oblastí [Kieh 2007]. Jedná se zejména o společnosti, které v dané zemi usilují o různé výhody, dotace nebo privilegia. Proto si nasazují masku nezištného pečovatele a ochotného zprostředkovatele, neboť si uvědomují rizika narůstající nespokojenosti obyvatelstva, sociální nestability a možných občanských nepokojů. Proto investují do výstavby takových institucí, jako jsou školy a nemocnice, finančně dotují rozvoj místní dopravní infrastruktury nebo budování vodovodních sítí. Není totiž snadné úspěšně podnikat v sociálně neklidných a nestabilních podmínkách rezignované a zbídačelé „kultury bídy“. Nadnárodní společnosti si jsou vědomy toho, že maximalizace zisku vyžaduje, aby byly uspokojeny alespoň primární potřeby obyvatelstva. „Žije-li velká část společnosti na sociálním dně, investoři budou těžko hledat kvalifikovanou a inteligentní pracovní sílu, výrobci budou mít pro své výrobky jenom omezený počet spotřebitelů, zahraniční investory bude děsit vysoká kriminalita“ [Hertzová 2003: 196]. Nadnárodní společnosti zahrnují do své finanční podpory sociálně slabých vrstev obyvatelstva také náklady na různé didaktické a současně reklamní pomůcky. Ty jsou distribuovány do škol, kde kromě edukativní funkce přispívají ke ztotožnění školáků s firemní značkou. Nadnárodní společnosti se tak stávají tvůrci a šířiteli hodnot, norem a životního stylu, jejichž prostřednictvím si vytvářejí své budoucí zákazníky [Friedman 2007; Kleiňová 2005]. Kromě komerční sféry nadnárodní společnosti prostřednictvím finančních investic ovlivňují i politickou sféru. V neposlední řadě využívají finanční prostředky k posílení jak věrnosti vlastních zaměstnanců, tak k zajištění důvěryhodnosti v očích svých zákazníků a posílení firemního étosu.

Existence nadnárodních společností ovšem může zvyšovat konkurenceschopnost na světovém trhu. Globalizační proces integrace výrobních systémů, podniků a trhů za silné podpory elektronické komunikace je nezbytným prvkem světové ekonomiky. Snadnější možnost získávání informací zvyšuje tlak na konkurenceschopnost i na změnu strategie. Za přítomnosti nadnárodních firem v ekonomice dochází k pozitivním dopadům (spillover efekty) na produktivitu domácích firem, jež například napodobují chování zahraničních poboček, nebo začnou užívat technologie, umožňující navýšit jejich produktivitu. Ta narůstá i vlivem vstupu konkurence do stejného sektoru. Další pozitivní dopad může pramenit z existence dodavatelско-odběratelských vztahů, kdy zahraniční odběratel vykonává tlak na domácí dodavatele za účelem zvýšení jejich efektivity prostřednictvím možné zahraniční konkurence. Nadnárodní společnosti dokonce poskytují podporu pro domácí dodavatele formou manažerských a organizačních školení, technické asistence, anebo jim pomáhá zprostředkovat další odběratele, například své sesterské společnosti v jiných zemích. Pozitivní dopad se vztahuje i na zaměstnance, jejichž kvalifikovanost

---

kvantitativně narůstá a naopak konstantní počet bohaté populace navyšuje svůj hmotný i nehmotný kapitál [Lipietz 1998].

a interní know-how se přenáší také do domácích firem. Vedle kvalifikovanosti se jedná o manažerské postupy a zkušenosti nebo o výrobní metody. Inovace je nezbytná pro růst dlouhodobého ekonomického potenciálu [Caves 1996; Jordaan 2005]. K rozvoji dochází i ve službách. Jedná se o banky, pojišťovny, společnosti poskytující právní, personální a poradenské služby, maloobchodní řetězce, reklamní agentury nebo i hotelové řetězce [Kislingerová, Nový 2005]. Dochází k akceleraci odvětví s vyspělými technologiemi (např. farmaceutika, biotechnologie nebo výpočetní technologie), se středně pokročilými technologiemi, jež produkují spotřební zboží (osobní automobily, pneumatiky, televize aj.), a produkující rychloobrátkové spotřební zboží (cigarety, nápoje aj.) [Görg, Strobl 2002].

Velkou hrozbou je pro hostitelský stát odchod nadnárodní společnosti ze země, který může způsobit vznik nežádoucí kulturní mezery, vzrůst nezaměstnanosti a odliv investičních prostředků. Stát je z tohoto hlediska velmi zranitelný. Nadnárodní společnosti se ve své ekonomické strategii neohlížejí na potřeby státu, ale primárně se zaměřují na maximalizaci vlastních zisků. Požadují od státu různé protislužby a neustále optimalizují podnikatelské podmínky. Z tohoto hlediska nejsou sociální aktivity, které nadnárodní společnosti poskytují svým klientům a zaměstnancům, nic jiného, nežli pragmaticky výhodný ekonomický a obchodní tah. „Ekonomika je novou politikou a volant tohoto rozjetého automobilu drží v ruce nadnárodní společnosti. Dnešní vlády již nejsou předkladateli norem, nýbrž jsou degradovány na referenty“ [Hertzová 2003: 80].

Neřiditelná expanze nadnárodních společností v současné době překračuje hranice národních států a nevratně narušuje fungování lokálních ekonomických systémů. Tyto státy se dnes téměř symbolicky proměňují v korálky, které jsou postupně navlékány na nit mezinárodní ekonomické integrace. Celosvětová globalizace, probíhající na úrovni materiálních i sociálních technologií, vede k enormnímu růstu složitosti moderních sociokulturních systémů. Růst složitosti současné civilizace je podobně jako v případě starověkého Říma doprovázen rozsáhlými demografickými, technologickými, ekologickými a ekonomickými transformacemi, které mohou ve svém důsledku vyústit v civilizační kolaps. Nadnárodní společnosti totiž nerespektují svébytnost národních států ani ekologické limity trvale udržitelného rozvoje. Jsou stejně expanzivní jako starověcí Římané, kteří na základě principu „rozděl a panuj“, flexibilně odčerpávali porobeným národům jejich ekonomické, přírodní a lidské zdroje. V touze po co největší maximalizaci zisku některé nadnárodní společnosti dokonce obchodují s rizikovými komoditami, které mohou vojensky zničit rozsáhlé regiony nebo nevratně poškodit životní prostředí. Nadnárodní společnosti ovšem představují pouhou špičku ledovce, jež může způsobit kolaps moderních společností. Destruktivní důsledky existence a ekonomické expanzivnosti nadnárodních společností jsou totiž jen jedním z důsledků ztráty kontroly lidí nad fungováním sociokulturních systémů.

LITERATURA

- Angresano, James. 1996. *Comparative Economics*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Bauman, Zygmunt. 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, Ulrich. 2007a. *Co je to globalizace? Omyly a odpovědi*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

- Beck, Ulrich. 2007b. *Moc a protiváha moci v globálním věku. Nová ekonomie světové politiky*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bednaříková, Jarmila, Lubor Kysučan. 2006. „Mezi uctíváním a drancováním – vztah k lesu v klasickém starověku.“ Pp. 18–27 in Pavel Klvač (ed.). *Člověk a les*. Brno: Masarykova univerzita.
- Behringer, Wolfgang. 2010. *Kulturní dějiny klimatu: od doby ledové po globální oteplování*. Praha, Lito-myšl: Paseka.
- Bergemann, Claudia. 1992. *Politik und Religion im spätrepublikanischen Rom*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Bernásek, Václav, et al. 2002. *Globalizační procesy ve světové ekonomice*. Praha: Oeconomica.
- Burian, Jan. 2004. *Římské impérium: Vrchol a proměny antické civilizace*. Praha: Svoboda – Libertas.
- Cihelková, Eva, et al. 2001. *Světová ekonomika: regiony a integrace*. Praha: Grada.
- Cílek, Václav, Jiří Filip. 2008. „Soumračné světy: Dvě století studia konce civilizací.“ Pp. 211–237 in Petr Pokorný, Miroslav Bárta (eds.). *Něco překrásného se končí: Kolapsy v přírodě a společnosti*. Praha: Dokořán.
- Clark, David. 1994. „Culture as system with subsystems.“ Pp. 44–47 in Susan M. Pearce (ed.). *Interpreting objects and collections*. London: Routledge.
- Češka, Josef. 2000. *Zánik antického světa*. Praha: Vyšehrad.
- Diamond, Jared. 2008. *Kolaps: Proč společnosti zanikají či přežívají*. Praha: Academia.
- Feeney, Denis. 1998. *Literature and religion at Rome. Cultures, contexts and beliefs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedman, Thomas L. 2007. *Svět je plochý. Stručné dějiny jednadvacátého století*. Praha: Academia.
- Gibbon, Edward. 2005. *Úpadek a pád římské říše*. Praha: Levné knihy.
- Giddens, Anthony. 1990. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gradel, Ittai. 2002. *Emperor worship and Roman religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Grant, Michael. 2010. *Pád říše římské*. Praha: Jiří Buchal – BB/art.
- Hertzová, Noreena. 2003. *Plíživý převrat. Globální kapitalismus a smrt demokracie*. Praha: Dokořán.
- Holubec, Stanislav. 2009. *Sociologie světových systémů: hegemonie, centra, periferie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Christ, Karl. 2010. *Krize a zánik Římské republiky*. Praha: Vyšehrad.
- Keller, Jan. 2005. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan. 2009. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan. 2010. *Tri sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kelly, John E. 2002. *Industrial relations: Critical perspectives on business and management*. London: Routledge.
- Kieh, George K. 2007. *Beyond state failure and collapse: Making the state relevant in Africa*. Lanham: Lexington Books.
- Klabouch, Jiří. 1962. *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis.
- Kleinová, Naomi. 2005. *Bez loga*. Praha: Argo, Dokořán.
- Krugman Paul, Maurice Obstfeld. 2009. *International economics: Theory and policy*. London: Addison-Wesley.
- Kysučan, Lubor. 2010. *Oni a my: Dvanáct neodbytných otázek mezi antikou a postmodernou*. Brno: Lipka – školské zařízení pro environmentální vzdělávání.
- Le Goff, Jacques. 1991. *Kultura středověké Evropy*. Praha: Odeon.
- Linder, Marc, John Scheid. 1993. „Quand croire c'est faire: le problème de la croyance dans la Rome ancienne.“ *Archive des sciences sociales des religions* 81: 47–61.
- Lipietz, Alain. 1998. *La société en sablier. Le partage du travail contre la déchirure sociale*. Paris: La Découverte.
- MacMullen, Ramsey. 1981. *Paganism in the Roman Empire*. New Haven; London: Yale University Press.
- Morley, Neville. 1996. *Metropolis and Hinterland: The City of Rome and the Italian Economy 200 B.C. – A.D. 200*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Musil, Jiří. 2011. „Krize a úpadek římské říše.“ Pp. 267–294 in Miroslav Bárta, Martin Kovář et al. *Kolaps a regenerace: Cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*. Praha: Academia.

- North, John A. 1976. „Conservatism and change in Roman religion.“ *Papers of the British School at Rome* 44: 1–12.
- Pearce, David W. 1995. *Macmillanův slovník moderní ekonomie*. Praha: Victoria Publishing.
- Penrose, Jane. 2007. *Řím a jeho nepřítelé: Říše stvořená a zničená válkou*. Praha: Miroslav Sobotka.
- Raven, Susan. 1993. *Rome in Africa*. London: Routledge.
- Rüpke, Jörg. 2007. *Náboženství Římanů*. Praha: Vyšehrad.
- Sádlo, Jiří, David Storch. 2008. „Úvod: Co je to kolaps?“ Pp. 9–13 in Petr Pokorný, Miroslav Bárta (eds.). *Něco překrásného se končí: Kolapsy v přírodě a společnosti*. Praha: Dokořán.
- Skinner, E. Benjamin. 2011. *Otroci současnosti. Svědectví o moderních otrokářích a jejich obětech*. Praha: Nakladatelství XYZ.
- Soukup, Václav. 2004. *Dějiny antropologie. Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie*. Praha: Karolinum.
- Soukup, Václav. 2011. *Antropologie: Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál.
- Stiglitz, Joseph E. 2003. *Jiná cesta k trhu. Hledání alternativy k současné podobě globalizace*. Praha: Prostor.
- Švihlíková, Ilona. 2010. *Globalizace a krize: Souvislosti a scénáře*. Všeň: Grimmus.
- Tainter, Joseph A. 2009. *Kolapsy složitých společností*. Praha: Dokořán.
- Toffler, Alvin, Heidi Tofflerová. 2001. *Nová civilizace: Třetí vlna a její důsledky*. Praha: Dokořán.
- Tonelson, Alan. 2002. *The race to the bottom: Why a worldwide worker surplus and uncontrolled free trade are sinking american living standards*. Cambridge: Westview Press.
- Wallerstein, Immanuel. 1974. *The modern world-system I.: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York, London: Academic Press.

SUMMARY

The subject of this study is the issue of collapse of sociocultural systems as a specific kind of a cultural change. In this study I determine collapse as such, together with its basic features and mechanisms. The central category of the analysis is the phenomenon of complexity growth concerning sociocultural systems, which – as a secondary product of technological advancement – brings on one hand economic advantages and enables more feasible production of goods and services, but on the other hand it results into growth of entropy, manifestations of retardation and subsequent developmental regression. Paradoxically, as a consequence, the complexity growth changes into an indispensable necessity, which persists for reasons of securing inertial functionality of the society. Investments into complexity become more and more expensive and energy-intensive. Concomitant phenomena accompanying the complexity growth are surplus creation and ever decreasing profits. The scope of the study is to carry out an analysis of the complexity growth and collapse in the context of a wider range of interconnected demographic, economic, social, technologic and environmental factors. In the first part of the study I present sources and factors of collapse as a specific kind of a cultural change on the example of factors that caused the fall of the Western Roman Empire. In the second part the analysis focuses more on modern industrial societies and relative processes of economic integration and globalization. The crucial hypothesis is the statement that in current societies the threat of a collapse is linked to expansion of multinational companies. The study strives to contribute to theory of sociocultural change through culturological analysis of one of the most actual phenomena of the present time – complexity growth of the modern civilization.

CESTY ZA OBZOR: NOVODOBÝ ŘÁD A DIVOČINA

JANA KARLOVÁ

Naše místo je součástí toho, co jsme.
Gary Snyder

Úvod

Tezi z knihy *Praxe divočiny* Garyho Snydera použijme jako východisko k úvaze nad specifiky vztahu mezi člověkem a jeho životním prostředím. Následující text nabízí teoretické východisko studia lidské životní strategie jako aktivního, tvůrčího a přírodně-kulturního fenoménu. Teorii propojuje s reflexí krajiny a na tomto základě se pokouší načrtnout metaforické srovnání *Umwelt*, místa k životu, (nejen Západního) světa a osobností jeho obyvatel. Zamyslet se nad spletením vzájemných vazeb a vlivů.

Je totiž možné, že pohledem do novodobé krajiny, do světa jehož časoprostor „není, co býval“, lépe porozumíme duši Západního člověka. Opět zde stojí, uprostřed světa poněkud chaotického, ne nepodobný dávným kolonizátorům obklopeným divočinou. Tentokrát však již ne divočinou přírodní, ale mnohem spíš tou, již si pro sebe vytvořil sám.

Obraz světa

Právě *schopnost* a zároveň také bytostnou *potřebu* zasahovat do světa kolem na základě evolucionistického paradigmatu¹ považujeme za univerzálně platnou lidskou kompetenci a jednu ze zásadních charakteristik lidského, z části historicky přednastaveného způsobu adaptace. Lidský život balancující mezi kulturní a environmentální determinací s sebou vždy nese nezpochybnitelné přírodní aspekty stejně tak jako kulturní strategie a výtvo-ry – svým způsobem „umělé“. Částečně v opozici vůči této tezi je vhodné říci, že – pro-

¹ V souladu s evolucionistickým paradigmatem kulturní ekologie stavíme na počátek této stati předpoklad jisté přednastavenosti lidského života, podmíněné v průběhu fylogenetického vývoje rodu *Homo* a zakódované v souboru univerzálně platných, archetypálně lidských charakteristik: v lidském kulturním kódu. Existence tohoto souboru univerzálií, který zahrnuje cit pro technologii a vynalézavost, sociabilitu, estetické cítění, smysl pro morálku a schopnost myšlenkového uchopení světa, umožňuje žít různorodými způsoby a vyrovnat se s velmi rozmanitými podmínkami a podněty. Tentýž potenciál se ale zdá být zároveň i mechanismem limitujícím, čímž máme na mysli fakt, že schopnost adaptace má určité meze [Leakey 1981, 1996; Leakey, Lewin 1984; Ortová 1996, 1997, 1999].

střednictvím vynalézavosti a schopnosti tvůrčím způsobem řešit problémy a realizovat svou svobodnou vůli – umíme uvést do chodu i takové mechanismy, které umožňují vzepřít se historicky podmíněným pravidlům i charakteristikám „přirozeného“ životního prostředí. Jak ale zmiňuje celá řada autorů a koneckonců i bezprostřední zkušenost, podobná revolta se neobejde bez specifických a obvykle také více či méně problematických důsledků. [Bauman 1999; Leakey 1981, 1996; Leakey, Lewin 1984; Ortová 1996, 1997, 1999]. Jak tedy funguje náš způsob zabydlování světa?

Řekli jsme, že lidé potřebují symbolickou představu o tom, jak věci kolem nich fungují a jaké jsou [srov. Langer 1971: 41]. Jaký je svět, ve kterém žijí, a jaké je jejich místo v něm. Spíše stranou ponecháme otázku, zda a do jaké míry je náš *obraz světa* závislý na konkrétním sociokulturním systému, zda jsme při vnímání světa determinováni jedinečným *světónázorem* své kultury, což typicky naznačují například práce Clifforda Geertze, Marca Augého a celé řady dalších antropologů [Augé 1994; Geertz 1973], či zda podoba světa vzniká jako výtvar společně sdíleného života, díky čemuž ve vědomí každého člověka i v *pospolitém vědomí* všech existuje „jeden a týž svět, zčásti již prožitý a zčásti jako otevřený horizont možných zkušeností všech lidí“ [Husserl 1996: 186].

Na zřeteli máme zejména univerzální schopnost i nutnost orientovat se ve světě, myšlenkově uchopit své životní prostředí. Věnujme tedy pozornost zásadní roli, kterou *obraz světa* hraje v lidské adaptační strategii. Zdá se totiž, že jedním z předpokladů samotné vůle a motivace k životu je přítomnost relativně srozumitelné představy o světě [Leakey 1981, 1996; Leakey, Lewin 1984; Ortová 1996, 1997, 1999]. Je poměrně pravděpodobné, že jsme na svých orientačních systémech závislí do té míry, že bychom bez nich nebyli schopni přežít. Susanne K. Langer v knize *Philosophy in a New Key* zdůrazňuje, že člověk „se nějak dokáže přizpůsobit všemu, s čím se vypořádá jeho představivost; ale neví si rady s chaosem“ [Langer 1971: 287]. Naši největší obavou se tak zdá být setkání s něčím, co nezvládneme uspokojivým způsobem začlenit do obecného interpretačního schématu.

„Bez mapy našeho přírodního a sociálního světa ... by lidská bytost byla zmatena a neschopna jednat účelně a soustavně, protože by nebyl žádný způsob, jak se zorientovat“ [Fromm 2001: 160]. Fromm je jedním z autorů, kteří si uvědomují, že onen *obraz* nemusí být (a obvykle také nebývá) ani zdaleka dokonale podobný *realitě* ani dokonale vnitřně konzistentní, přesto se k němu upínáme jako k uživatelské příručce. Mnohdy se svých orientačních mechanismů snažíme držet i ve chvílích, kdy se zřetelně projevuje jejich nesoulad s každodenní životní praxí či jejich vnitřní paradoxy. Zejména pro onen uklidňující pocit, že víme „jak se věci mají“ [srov. Kohák 1992: 43; Kuhn 1965].

Environmentální a kulturní determinace

Jednou z dlouhodobě platných charakteristik našeho životního prostředí je přítomnost přírodní i kulturní složky. Tyto dvě části se různě prolínají a vzájemně ovlivňují celou řadou zpětných vazeb. Váha jejich významu pro lidský život se v jednotlivých kulturách a dobách různí. Ale můžeme říci, že vztah přírody a kultury je univerzálně závažným motivem, souvisejícím s odvěkou strategií tvorby a přetváření místa a krajiny do podoby, která koresponduje s celkovým *obrazem* velkého světa. Jedná se přitom nejen o urbanismus a architekturu lidského sídla jako celku či o jeho vztah k okolí. Význam-

ným prvkem symbolického uchopení světa je dům/domov – středobod univerza: podobně jako Martin Heidegger [1993: 43–99], i Christian Norberg-Schulz nabízí básnickou a symbolickou interpretaci domu (a stolu v něm). Tedy vnitřního a ohraničeného středu, v němž se přibližuje svět přírodního i uměle vytvořeného životního prostředí: „Bydlet v domě proto znamená obývat svět“ [Norberg-Schulz 1994: 9].

Jedním z autorů, kteří mluví o domě jako účelu i základním předpokladu veškeré lidské činnosti je Emmanuel Lévinas: „Jakmile je tu dům, náš vztah k prostoru jako vzdálenosti a rozloze nahrazuje prosté ‚koupání v žívlu‘“ [Lévinas 1997: 113]. „Je to soustředění k sobě, které je nezbytné k tomu, aby příroda mohla být představována a zpracovávána, právě k tomu, aby se rýsovala jako svět a byla dovršena jako dům“ [Lévinas 1997: 132].

Vnášíme tedy (svými stavbami a analogicky svými sídly i zásahy do krajiny) do „chaotického“, rozlehlého přírodního světa lidský řád, abychom mu lépe porozuměli, dokázali se v něm orientovat. Abychom mohli mít pocit, že toto místo, které jsme si vymezili a v němž žijeme, je naším domovem. Že svůj život – alespoň v nezbytné míře – držíme ve vlastních rukou a můžeme přijmout zodpovědnost za sebe i své okolí.

Motiv rituálního vtisknutí kosmického řádu do dosud neosídlené, chaotické divočiny, je na příkladu archaických a tradičních kultur podrobně zpracován v díle Mircea Eliadeho. Prostřednictvím symbolického opakování stvořitelského aktu je (do té doby divokému) místu poskytnut kontext průsečíku mezi nadpozemským světem a podsvětím. Teprve tímto aktem spojení profánního s posvátným se místo stává potenciálně obyvatelným a důvěryhodným „lidským“ světem [Eliade 1993: 13–14, 2004: 35–36].

Vzájemný poměr sil mezi výše zmíněnou kulturní a environmentální složkou lidského přebývání ve světě pochopitelně není konstantním a univerzálním znakem. V archaickém způsobu budování sídel můžeme pozorovat významy a struktury konkretizující zejména přírodní složky světa [Norberg-Schulz 1994: 51]. V mnoha případech povaha architektury souzní s krajinou a přírodním *geniem loci*, či z něj dokonce přímo vyplývá. A to jak v harmonické formě dále rozpracovávající přírodní charakter lokality, tak i v záměrném kontrapunktu, jakého bylo například ve středočeském Svatém Janu pod Skalou dosaženo vztyčením chrámu nad podzemní jeskyní a vodním zřídlem. Pokud se snažíme vybavit si naopak některý z dávných příkladů razantního vtisknutí umělé, kulturní struktury nějakému místu (abychom nezůstávali jen u současných sídel, kde převahu umělého vcelku předpokládáme), lze připomenout epochu, v níž se řád antické Římské říše postupně rozpínal po celém tehdy známém světě [srov. Norberg-Schulz 1994: 73]. Spolu s ním vyrůstaly kromě jiného i stále „stejně“ vojenské tábory, jejichž lokace sice byla volena s ohledem na povahu a vlastnosti místa, struktura nicméně s lokálními specifiky jednotlivých míst nijak zvlášť nesouvisela, neboť reflektovala namísto krajiny samotné zejména vnitřní uspořádání, fungování a symbolické poselství vojenské jednotky. Castra byla do velké míry triumfem kulturního, společenského řádu, přesto však stále s mnoha vlastnostmi „přirozeného“ prostředí, zejména díky přírodním materiálům či vcelku lidským rozměrům architektonických prvků. Můžeme říci, že kulturní mechanismus byl takto v mnoha případech vtisknut krajině, které původně nepřináležel. Ještě to není vítězství nad přírodními determinantami, ale blíží se remíza.²

---

² Tu a tam zůstala struktura vojenského tábora zachována v půdorysech měst dokonce dávno poté, co zmizela původní kulturní logika i účel, jednoduše v důsledku dalšího narůstání sídla kolem a zacho-

Až do extrému dovedené triumfální vítězství ne-přírodního řádu, jak je můžeme stále pozorovat zejména v případech některých děl moderní architektury a urbanismu, paradoxně potvrdilo výše zmíněnou problematiku odklonu od univerzálních charakteristik lidského životního stylu. Proslulým příkladem je v tomto ohledu Brasília, hlavní město vybudované „z ničeho“ na – do té doby pustých – náhorních plošinách centrálního brazilského vnitrozemí. Velkorysá urbanistická struktura s výrazným symbolickým sdělením je impozantní dominantou mapy, město je ve srovnání s jinými důkladně promyšleno co do prostorového rozvržení, velice vhodně koncipováno vzhledem k funkčnosti a plynulosti automobilové dopravy. Perspektiva občana-chodce už zřejmě zdaleka tak ideální není, kromě jiného pro zdejší nedozírné plochy a nicotnost člověka v nich. Zygmunt Bauman ve spojitosti s metropolí zmiňuje tzv. „brazílský syndrom“, projevující se pocitem ztráty životního smyslu, dokonce snad jakousi neschopností žít [Bauman 1999: 47; Gehl 2012].

Tajuplný horizont a ne/nápadná transformace současného světa

Jak už jsme vysvětlili, teprve díky *obrazu světa*, jenž je prostřednictvím mnoha různých mechanismů, urbanismem počínaje a svátečními rituály konče, zakotven v lidských sídlech i krajíně kolem nich, si ujasňujeme své místo v univerzu. Spolu s ním také tvoříme a potvrzujeme si představu hranic, kterými *naše* místo končí, přičemž vzájemný kontrast *tady* a *tam* podtrhuje charakter jednoho i druhého: lidé už odedávna hledí k obzoru, nejen z touhy po neznámém a nevšedním, ale také s otázkou po vlastní identitě. Cesta k tajuplnému horizontu – a obecně jakékoli setkání s *jiným* – je jedním z možných způsobů sebe-hledání, stvrzení osobnostní dospělosti. Poněkud paradoxně se tedy cesta „pryč“ může stát i potvrzením domovského přináležení. Ovšem není to jen obzor jako linie ohraničující krajinu, na níž dohlédneme, nějaké přísné geografické vymezení teritoria, ale stejně tak symbolické vymezení té části univerza, kterou dokážeme obsáhnout myslí, kterou známe a považujeme za svou.

Specifikem současného *obrazu světa* se zdá být jeho rozlehlost a všeobjímajícnost. Provází nás jakási nedohlednost horizontu. Už Johan Huizinga v textu z roku 1935 říká, že „vědění, které je zároveň mnohostranné a povrchní, a duševní obzor, který je příliš široký pro oko kriticky nevyzbrojené, musí neodvratně vést k oslabení soudnosti“ [Huizinga 2000: 49]. Nutno říci, že od třicátých let se autorem zmiňované trendy příliš nezměnily. Naše znalosti se věcí stále dotýkají letmo, zato v ohromném záběru, náš svět sahá daleko, obvykle nemáme koncentraci, kapacitu a dost možná ani motivaci k uchopení jeho smyslu. Jako by v našem *obrazu světa* bylo víc, než co vůbec může být obyčejnému člověku ku prospěchu. Dohlédneme mnohem dál, než jsme si kdy dokázali představit, a je potom zejména na nás, jednotlivých lidech, zda a s jakým úspěchem se vyrovnáme s kaleidoskopickým *obrazem světa* poskládaným z ohromného množství radikálně rozmanitých a svým způsobem nezávazných či vzájemně protichůdných informací a možností [srov. Sokol 2010: 19].

---

vání antického centra. Příkladem může být dnešní Štrasburk či Kolín nad Rýnem [srov. Koch 1998: 393]. Můžeme tak pozorovat archaickou, antickou strukturu místa v podmínkách, které jako celek fungují dle již zcela nových pravidel.

Na nedostatek informací si skutečně nemůžeme stěžovat a to dokonce ani v případě, že se vydáváme do velice odlehlých koutů světa. Snad každou z našich cest předchází konkrétní povědomí o tom, jaké to tam bude, na co se připravit. Teplotní a srážkové průměry, předpovědi počasí, místní politická situace, příručky o zvyklostech a pravidlech sociální interakce, slovníky, seznamy hotelů a restaurací. V podstatě všude jsme chráněni sítí Západní civilizace, cestovním pojištěním, kreditními kartami. Víme dokonce víc, než můžeme kdy využít, například i to, co je nutné k cestě do vesmíru a jaké složení má atmosféra sousední planety. Zdá se, jako by náš *obraz světa* zcela bezprecedentně ztratil všechna tajemná a divoká místa za obzorem, kam by se člověk mohl vydat na iniciační cestu, realizovat odvěkou touhu lidstva po nových horizontech a také poznat sebe samotného. Schází nám nejen ona tajuplná, vzdálená a bílá místa *hic sunt leones*, ale – jak si níže ukážeme – také místa „za humny“, nabízející cizotu v mnohem krotší podobě a bezprostředně za hranicí našeho každodenního životního prostředí. Snad ani nemůže být náhoda, že se, pokud nám finance dovolí, snažíme hledat poslední kusy divočiny v těch méně civilizovaných částech světa, které dosud mají alespoň nádech exotiky. Zklamáním potom bývá fakt, že i sem už civilizace dorazila, že *jiné a naše* se sobě navzájem velice podobá. Jak říká Marc Augé, dnešní svět trpí *krizí jinakosti* [Augé 1994: 127–175]. Tím pochopitelnější je náklonnost našeho světa k nefalšovanému neznámu vzdáleného vesmíru nebo fantazie, náklonnost k prostorům, v nichž lze stále podstoupit iniciační cesty za obzor, ač – přinejmenším v tom druhém případě – cesty pouze imaginární. Novodobé mýty typu *Hvězdných válek* a *Pána prstenů* se všemi příslušnými průvodními jevy nabízejí archetypální symboliku opozice dobra a zla, domova a cizoty a v důsledku toho svět veskrze srozumitelnější než ten, který nás reálně obklopuje.

Tezí, která zdůrazňuje, že naše a cizí přestává být odlišné, máme na mysli nejen připodobňování se a proměnu „cizího“, ale také různé formy intenzivního pronikání cizoty do našich domovů a ztrátu přehlednosti a srozumitelnosti „našeho“ nejlustnějšího prostředí. S tím souvisí i symbolická, fyzická a sociální nestálost a neukotvenost mnoha současných domovů Západního světa.

Od Jana Patočky a dalších podobně smýšlejících autorů přijmeme tuto klíčovou myšlenku: specifikem novodobého světa je jeho nepřehlednost, jistá míra chaosu a rozporuplnosti. V důsledku toho *svému* světu příliš nerozumíme, musíme se však naučit i s tímto nesouladem nějakým způsobem přežívat [srov. Heidegger 1993; Huizinga 2000; Husserl 1996; Norberg-Schulz 1994; Patočka 1992; Sokol 2010].

Čím dál lidštější, až k nelidskosti

Komplikovanost tématu dalece přesahuje možnosti této stati, omezme se tedy jen na zcela konkrétní příklad ztráty tradičních orientačních mechanismů. Na počátku veškeré naší činnosti přetváření životního prostředí stojí člověk uprostřed přírodního světa a sám se stává mírou krajiny kolem sebe. S odkazem na Normana Crowa uveďme, že snad jen takto lze vysvětlit onu zvláštní podobnost ortogonálního uspořádání celé řady archaických lidských sídel. Můžeme ji sledovat na různých místech tak vzájemně vzdálených, že nepředpokládáme kulturní kontakty, které by daným kulturám umožnily ortogonální koncept jednoduše okopírovat. Příroda pravouhlá není, zatímco na základě fyziologické

pozice lidského těla v krajině k pravoúhlým souřadnicím dojdeme docela snadno: pravá a levá, vepředu a vzadu, nahoře a dole [Crowe 1995].

V průběhu dlouhého období dějin je potom člověk mírou svých vlastních sídel. Odklon od této charakteristiky pozorujeme teprve v relativně nedávné době, zejména pak s nástupem moderního stavitelství, kdy snaha vtisknout světu umělý kulturní řád vrcholí intenzivním „potlačení“ přírodního. A tu se ukazuje, že lidské tělo, které stálo na počátku všeho, vlastně *bylo* součástí přírody!

Proti modernímu způsobu osídlování světa se dnes spíše vymezujeme. Tématika obyvatelnosti, srozumitelnosti, atmosféry a životního kontextu [srov. Day 2004; Lynch 2004] patří k aktuálním otázkám architektury, urbanismu, ekologie atd. Vnitřní části obcí a měst nabízejí zóny pěší dostupnosti i ostrůvky přírody. Přesto je zde celá řada problémů, s nimiž si příliš nevíme rady a „ne-lidská“ deformace určitým způsobem pokračuje.

Nutno podotknout, že tím nemáme na mysli jen deformaci virtuální, způsobenou například novými a interaktivními komunikačními prostředky [srov. Heidegger 1993: 7–16]. Některá místa se k sobě „skutečně“ přibližují bez ohledu na objektivní prostorovou vzdálenost, některá se poněkud překvapivě náhle ocitají na periférii. Cesta z Paříže do Londýna tak může trvat stejně dlouho jako přesun z jednoho konce města na druhý. Záleží ještě na empiricky měřitelných geografických vzdálenostech nebo délce lidského kroku? Letecké trasy, dálnice a vysokorychlostní železniční koridory utvářejí novou strukturu světa, která již nemá příliš společného se vzdálenostmi měřenými rozepjatými pažemi nebo hodinou pěší chůze. Například mezi Berlínem a Vídní tak zeje mapa vysokorychlostních tratí prázdnotou a téměř by se mohlo zdát, že zde, v lokalitě, kterou bychom rádi nazývali *srdcem Evropy*, vzniká jakási novodobá analogie bílých, vynechaných a periferních míst. Co záleží na tom, že zeměpisné souřadnice „objektivně“ jsou evropským vnitrozemím, pokud svět kolem plyne jinudy?

Na cestě snad ani tolik nesejde na tom, kudy jedeme, ale mnohem více na tom, kde zpomalíme a kde jsme ochotni či nuceni se zastavit. Jistě si vzpomeneme na některá z nádraží či letišť, k nimž v duchu neumíme přiřadit „jejich“ město. Zůstávají uzlem, v němž musíme vstát ze sedadla a přestoupit: vlak–nástupiště–vlak. Nemají atributy skutečného místa s životní realitou. Kaleidoskop světa je poskládán ze vzájemně izolovaných známých ostrůvků, mezi kterými skáčeme doprovázeni rozmazanou krajinou za oknem auta či autobusu. Mnozí z nás přestali chodit pěšky a osobně se dotýkat svého světa. V letadle vystoupáme o sféru výš, kvůli metru nebo vlakům sestoupíme dolů do tunelu. Když tyto kulturní výdobytky z jakéhokoli důvodu selžou, jsme náhle bezmocní. Je to ona dezorientace moderního člověka, o které se často mluví, tentokrát zcela reálná a neteoretická. Prostě nevíme, kudy máme jít, neboť jsme (zejména při plnění všednodenních povinností) pěšky vlastně nechodili, neboť náš svět je *nespojité*. Pokud se přeci jen rozhodneme pokusit se překonat bílé, vynechané místo své kognitivní mapy na cestě k druhému záchytnému bodu, s největší pravděpodobností narazíme na koleje, zeď nebo dálnici. I toto je bezprecedentní specifikum novodobého světa, v němž nejsme při cestě krajinou ani tolik omezovali přírodou, jako spíše lidskými díly, silnicemi, tunely, ploty.

Řada autorů upozorňuje na problematiku konsekvence způsobené ubýváním přímého, obyčejného a všednodenního kontaktu s přírodními složkami prostředí, a to nejen přírody spíše volné a méně ovlivněné člověkem, ale i přírody kulturně přetvořené. Přicházíme tím jak o *divočinu*, tak o *civilizovanost* ve smyslu kulturních informací a významupl-

ných symbolů obsažených v životním prostředí kulturní krajiny. Dle teze Davida Abrama „jen díky kontaktu a společenství s tím, co není lidské, jsme lidmi“ [Abram 1996: 22] bychom mohli říci, že tím můžeme přijít o víc, než si v ruchu každodennosti uvědomujeme.

Mnozí z nás tráví většinu dne v interiérech, zčásti či zcela obklopeni umělým osvětlením a syntetickými materiály. Někteří potom sáhnou po klíčkích od automobilu i v případě cesty do obchodu či hospůdky v rozsahu několika stovek metrů. Zároveň s procesem izolace od vnějšího světa pochopitelně probíhá i proces opačný: alternativní životní styl vyznávající záměrnou pěší každodennost, volnočasovou turistiku, novodobou renesanci poutnictví na místa mystická či posvátná [srov. Susa 1998, 1999]. Můžeme sledovat obnovu venkovských rodinných hospodářství i drobného zahrádkaření, které se objevuje i ve formě tzv. *urban gardening*³ či *guerrilla gardening*,⁴ činnosti provozované tak trochu navzdory velkoměstům. Dále zmiňme projekty jako je *Zemělod* [Earthship Bioteecture 2012] usilující o environmentálně citlivý a soběstačný životní styl. Velkou otázkou zůstává, zda jsme svědky do určité míry se prosazujícího „lidštějšího“ vztahu ke světu, nebo zda se jedná o okrajové aktivity nenapravitelných a minoritních romantiků, zoufalců a samorostů.

Symbolem novodobé západní krajiny by docela dobře mohly být výplně a meziprostory. Douglas Young, Patricia Burke Wood a Roger Keil mluví o *inbetween cities* – velkých rozlohách, které nemají městskou strukturu, ale nejsou ani předměstím v tradičním slova smyslu. Inspirováni pojmem *Zwischenstadt* Thomase Sievertse se zabývají specifiky těchto rozporuplných, různorodých, divoce a nekontrolovaně se vyvíjejících oblastí. Nepřehledná směs protnutá dálnicemi a obchvaty zahrnuje vše od univerzit, zábavních parků přes chudinské čtvrti, izolované osady bohatých až po památkově chráněné objekty, skladiště či poloilegální podniky [Young, Wood, Keil 2011]. Téma expanze chaotické a nekoncepční zástavby bývá také rozpracováno pod označením *urban sprawl* [Hnilička 2012; Jackson 2002] a obecně je tento fenomén vnímán jako závažný a problematický nejen ve vztahu ke krajině, ale stejně tak i k lidským sídlům jako takovým.

Skoro se zdá jako by náš *obraz světa* opět inklinoval k *chaosu*, ne již přírodnímu chaosu raně středověkých kolonizátorů obklopených pralesem, ale k chaosu kulturně vzniklé *divočiny*. Bylo by v této situaci nepochopitelné, kdyby se lidé začali uzavírat do svých malých teritorií? Kdyby tvrdošijně bránili jejich hranice? Nebo pokud by se rozhodli vybudovat si v nich řád tak trochu na vlastní pěst?

Kultury bez hranic a horizontů

Specifikem našeho světa je stav, v němž jednotlivé kultury nemohou žít vedle sebe s vědomím vzájemné odlišnosti a cizoty, odděleny jedna od druhé jasnými hranicemi [Petrušek 2011]. Kultury jsou dnes nuceny ke vzájemnému „soužití“ s dalšími, které by

³ Pojmem *urban gardening* obvykle označujeme „zahrádkaření“ tak, jak je možné jej provozovat v podmínkách městské zástavby. V současnosti zažívá nárůst počtu příznivců, mnohdy jako komunitní aktivita spojená s environmentální tematikou, společenským a kulturním životem.

⁴ *Guerrilla gardening* je „zahrádkaření“ na místech zanedbaných, opomenutých, opuštěných; obvykle v záměrném kontrastu vůči nevšímavosti k lokalitě a s nádechem aktivity „na hraně zákona“, neboť pěstitel k pozemku nemá práva.

v tradičním uspořádání světa ležely za oním horizontem oddělujícím známé a neznámé. Jsou tlačeny k neustálé komunikaci a prolínání, nejen vzájemnému porovnávání hodnot a norem, ale dokonce snad k jejich sjednocování. Kolik úsilí už Evropané vynaložili při pokusech shodnout se na principech a hodnotách Evropanství, kolik energie bylo vloženo do budování vizí multikulturního dialogu a diverzity. Evropské společenství neprožívá právě nejslavnější časy, zdá se, že koncept multikulturní komunikace je spíše neudržitelný a že ve svém výsledku příliš nevede k tomu, co se od něj původně očekávalo. Současný svět je před podobné výzvy stavěn stále častěji a nejen tam, kde kultury, jichž se věc týká, mají společný základ podobných historických zkušeností a stejného civilizačního okruhu, ale dokonce i tam, kde spíše schází jak společná východiska, tak i touha po dohodě [Augé 1994: 127–135; Nešpor 2009]. Situace je složitější také proto, že při řešení těchto zcela nových situací nejsme vybaveni odpovídajícími a prověřenými kulturními mechanismy a jsme tedy nuceni do velké míry improvizovat.

S vědomím poněkud problematické zobecňující teze si troufneme říci, že většina výše zmíněných fenoménů se dotýká i nás, obyvatel České republiky. Na druhou stranu jsme ale ze zemí Západního světa přeci jen ti „východnější“. Stává se, že „západnější“ Západ se podrobně zabývá jevy či potížemi, které jsou u nás teprve tušeny či naznačovány. Zmiňme zde například – v širším srovnání poněkud kuriózní – monoetnicitu české společnosti, způsobenou mimo jiné relativně malým pohybem obyvatelstva v době totality před rokem 1989 [Potůček 2003: 183–198]. Téměř třináctinásobné navýšení množství přistěhovalců v průběhu porevolučních dvaceti let je i v celosvětovém měřítku jedním z těch skutečně razantních [Olšer 2010]. Z hlediska naší poválečné historie jsou dnešní podmínky výrazného nárůstu příchozích poněkud neobvyklé. V delší historické perspektivě našeho území (které bývalo mnohem spíš konfrontační a tranzitní zónou než izolovaným ostrůvkem) a ve srovnání s ostatními zeměmi Západního světa se ale nejedná o nic zvláštního. K heterogenitě západnějších populací nám přeci jen ještě mnoho zbývá a stejně tak máme velké rezervy co do schopnosti navázat smysluplný transkulturní dialog s těmi, kteří nespádají do historicky formulované a dnešku spíše nevyhovující kategorie Čechů, tedy bílých a česky hovořících obyvatel republiky, narozených v České republice a českým rodičům.

Za výraznější novinku můžeme v našem kontextu označit především nárůst množství imigrantů z velmi vzdálených a odlišných kulturních okruhů, přičemž lze očekávat, že se budeme čím dál intenzivněji setkávat se specifiky i problémy reflektovanými v zemích, které jsou o „krok před námi“ a které již poměrně dlouhou dobu a s různou mírou úspěšnosti vnímají a řeší problémy svých různorodých populací a také oněch rozlehlých „inbetween cities“, vzniklých v náplavě nových obyvatel a nových podnětů. Zmiňme zde zejména prostorovou a sociální segregaci, střetávání mnoha nesourodých vlivů a jakési odpadnutí od lokálních tradic. S odkazem na Christiana Norberg-Schulze bychom nejspíš mohli říci, že struktura některých míst byla natolik zahlcena proměnami významových obsahů, až došlo ke zborcení její osobité identity [Norberg-Schulz 1994].

Zrcadlo duše?

Znamená to však, že teze „naše místo je součástí toho, co jsme“ [Snyder 1999: 35; srov. Norberg-Schulz 1994: 50] už neplatí? Nemůže být dnešní krajina odrazem novodobé Západní duše stejně, jako jí kdysi byla krajina barokní či vrcholně středověká? Nelze například říci, že by naše životní prostředí postrádalo motiv tajemství a překvapení, že by mu scházela komunikační funkce. Jsou zde znaky a symboly, naprosto přehledné formulace postojů a hodnot, mocenských pozic, poměrně srozumitelné hranice vymezující jednotlivá teritoria. Nalezneme zde sdělení demonstující lokální pojetí soukromého a veřejného prostoru, sociální postavení jednotlivců i symboly jejich duchovního života. Symbolika „mezi-prostorů“ se v mnohém podobá jednotlivým výkřikům. Nelze zpochybnit její platnost, je ale spíše krátkodobá, individuální. Typicky můžeme zmínit různorodost kulturních a stavitelských inspirací a zároveň paradoxní uniformitu či šablonovitost jednotlivých budov, zahlcení prostoru logy, ukazateli, reklamními slogany atd. Meziprostorům jako by scházela *ucelující* kulturní informace o smyslu a hodnotách, celistvá vertikální a horizontální symbolika.

Téměř bychom mohli tvrdit, že „mezi-prostory“ jsou symbolicky přizpůsobivým materiálem. Odrazem situačního, hybridního pojetí *obrazu světa* a člověka v něm. Místem, osobitých interpretací závislých na konkrétním kontextu. Vezmemeli v úvahu teze o rozdílnosti novodobého pohledu na svět a také kontextuální, situační pojetí identity, snadno nás napadne, že takové prostředí může s duší Západního člověka svým způsobem souznít. Jedná se tedy o náhodný proces, nebo i tentokrát jednoduše přizpůsobujeme svět „k obrazu svému“?

Meziprostory nemají k novodobé „kulturní divočině“ právě daleko. Jsou hlučné, nečisté, nepřívětivé, nevypočitatelné. Jejich obyvatelé chodí pěšky spíše v nejužším okruhu svého teritoria, jinak jezdí auty, autobusy, vlaky, nechávají se připravit o kontakt se zemí. A kolem měst i uvnitř nich tím spíše narůstají téměř neobyvatelné zóny dálnic a obchvatů. Zóny, v nichž je pěšák neschopen chůze, ohrožen na zdraví i na životě. Zóny, které by si jen málokterý z jejich obyvatel cíleně zvolil k životu. Jak říká Tom Borrup, jako by se nikdo nehlásil k tomu, že odsud pochází [Borrup 2010]. Je to prostředí, které svádí k izolaci od venkovního světa: těsnému uzavírání okenic a důslednému zamykání dveří. Snad můžeme říci, že jak reálnému tak symbolickému.

Jak můžeme vidět na příkladu práce Jana Gehla, přesvědčení o tom, že lidské měřítko se má a musí opět stát významným aspektem urbanismu, není tak docela utopickou či idealistickou vizí. Kromě jiného je zde zmiňována nutnost promyslet a přehodnotit přílišnou přívětivost vůči velkokapacitnímu automobilovému provozu, opět navrátit lidská sídla lidem spíše než řidičům [Gehl 2010, 2012].

Připomeňme postoje, které vůči (nejen) městskému automobilismu obecně zastáváme: na příkladu českého hlavního města je zřejmá tendence určité skupiny obyvatel usilující o maximální využití alternativních a environmentálně ohleduplnějších forem dopravy a zároveň také systémová tolerance či podpora automobilismu spočívající v (přinejmenším formální) průjezdnosti města, ve zdražování veřejného jízdného a snižování četnosti či kapacity některých dopravních spojů. S problematickými systémovými pravidly také souvisí ochota stavět nové a nové komunikace tak trochu navzdory „miniaturní“ rozloze republiky. Podobným, ač o něco obecnějším problémem je také rychlost, s níž v České

republice mizí nezastavěné plochy: nejen na úkor nevyužitých prostranství, ale zejména zemědělské kulturní krajiny [Český statistický úřad 2011].

Naše krajina, vesnice i města z mnoha – zejména historických – důvodů nemají právě beznadějnou výchozí pozici. Důležitým aspektem je například relativně pozvolné zabydlování krajiny, budování i narůstání sídel. S poněkud patriotským uspokojením můžeme opět odkázat na Christiana Norberg-Schulze, který upozorňuje na středoevropskou citlivost vůči povaze místa a krajiny i schopnost přijmout a využít nové podněty: „Čechy tak v průběhu historie byly jak místem setkávání, tak etnickým ‚ostrovem‘ s vlastní výraznou identitou. Tato dvojí povaha země je hlavní příčinou jejího velmi zvláštního charakteru. Jako etnický ostrov vždy uchovávala své kořeny ve vlastní půdě, jako místo setkávání byla vystavena tlakům celé evropské kultury. To, že cizí přínos byl vždy transformován, jakmile přišel do Čech, dokazuje sílu zdejšího lidu i sílu *genia loci*“ [Norberg-Schulz 1994: 85]. Abychom upozornili na potenciálně problematické pojmy *lidu* a *ethnicity*, které se v Norberg-Schulzově textu nezdaří být příliš jednoznačné, uvedme ještě toto: „Historické okolnosti vyžadovaly plnou identifikaci člověka s tímto krajem, ale zároveň země jako taková poskytovala ‚češtví‘ zvláštní identitu. Tato identita nebyla v minulosti vlastnictvím jen jediné etnické skupiny“ [Norberg-Schulz 1994: 98].

Můžeme snad říci, že možnosti či kapacita k „lidskému“ vztahu ke krajině i druhým lidem existují a že se s nimi dokonce mnohdy setkáváme v docela všedních situacích. V celkové perspektivě a zejména s ohledem na strukturální a systémová pravidla českého života se však zatím nezdá, že bychom si zkušenosti zemí, které jsou „krok před námi“, nějak výrazně brali k srdci a dokázali z nich vytěžit poučení, výhody či inspiraci.

LITERATURA

- Abram, David. 1996. *The spell of the sensuous: Perception and language in a morethanhuman world*. New York: Pantheon Books.
- Augé, Marc. 1994. *Pour une anthropologie des mondes contemporains*. Paris: Aubier.
- Bauman, Zygmunt. 1999. *Globalizace: Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.
- Borrup, Tom. 2010. *Creative city fever: The 2010 city, culture and society conference* [online]. Munich [cit. 1. 3. 2011]. Dostupné z: http://www.apionline.org/readingroom/archivefiles/2010/03/creative_city_f.php.
- Crowe, Norman. 1997. *Nature and the idea of a man-made world: An investigation into the evolutionary roots of form and order in the built environment*. Cambridge: MIT Press.
- Český statistický úřad. 2011. *Bilance půdy v krajích* [online]. Aktualizace 22. 7. 2011 [cit. 10. 10. 2012]. Dostupné z: http://vdb.czso.cz/vdbvo/tabparam.jsp?voa=tabulka&cislotab=RSO0010PU_KR&vo=null&kapitola_id=10.
- Day, Christopher. 2004. *Duch a místo: Uzdravování našeho prostředí: Uzdravující prostředí*. Brno: ERA.
- Earthship Bioteecture. 2012. *Sustainable green buildings: Earthship bioteecture* [online]. Aktualizace 12. 2. 2013 [cit. 12. 2. 2013]. Dostupné z: <http://earthship.com/>.
- Eliade, Mircea. 1993. *Mýtus o věčném návratu: Archetypy a opakování*. Praha: ISE.
- Eliade, Mircea. 2004. *Obrazy a symboly: Esej o magicko-náboženských symbolech*. Brno: Computer Press.
- Fromm, Erich. 2001. *Mít, nebo být?* Praha: Aurora.
- Geertz, Clifford. 1973. *The interpretation of cultures: Selected essays*. New York: Basic Books.
- Gehl, Jan. 2010. *Cities for people* [online]. Washington, DC: Island Press [cit. 26. 11. 2012]. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/natl/Doc?id=10437880>.
- Gehl, Jan. 2012. „Architekt Jan Gehl: Řidič už není nejdůležitějším člověkem“ [online]. *Česká Pozice* 16. 6. 2012 [cit. 26. 11. 2012]. Dostupné z: <http://www.ceskapozice.cz/magazin/special-report/jan-gehl-ridic-uz-neni-nejdulezitejsim-ctlovekem?page=0,0>.

- Heidegger, Martin. 1993. *Básnický bydlí člověk*. Praha: ISE.
- Hnilička, Pavel. 2012. *Sídelní kaše: otázky k suburbánní výstavbě kolonií rodinných domů: Urbanismus do kapsy*. Brno: Host.
- Huizinga, Johan. 2000. *Ve stínech zítřka: Diagnóza kulturní choroby naší doby*. Praha: Paseka.
- Husserl, Edmund. 1996. *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie: Úvod do fenomenologické filosofie*. Praha: Academia.
- Jackson, Jiřina. 2002. „Urban sprawl“. *Urbanismus a územní rozvoj* 5 (6): 21–28.
- Kohák, Erazim. 2004. *Svoboda, svědomí, soužití: Kapitoly z mezilidské etiky*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Koch, Wilfried. 1998. *Evropská architektura: Encyklopedie evropské architektury od antiky po současnost*. Praha: Ikar.
- Kuhn, Thomas. 1965. *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langer, Susanne Katherina. 1971. *Philosophy in a new key: A study in the symbolism of reason, rite and art*. Cambridge: Harvard University Press.
- Leakey, Richard E. 1981. *The making of Mankind*. London: M. Joseph.
- Leakey, Richard E. 1996. *Původ lidstva*. Bratislava: Archa.
- Leakey, Richard E., Roger Lewin. 1984. *Lidé od jezera: Člověk, jeho počátky, jeho povaha a budoucnost*. Praha: Mladá fronta.
- Lévinas, Emmanuel. 1997. *Totalita a nekonečno: Esej o exterioritě*. Praha: ISE.
- Lynch, Kevin. 2004. *Obraz města: The image of the city*. Praha: Polygon.
- Nešpor, Zdeněk R. 2009. „Antropologie náboženství“ [online]. *Antropoweb* [cit. 21. 3. 2010]. Dostupné z: <http://antropologie.zcu.cz/clanek/antropologienabozenstvi>.
- Norberg-Schulz, Christian. 1994. *Genius loci: K fenomenologii architektury*. Praha: Odeon.
- Olšer, Břetislav. 2010. „Proč patří příliv imigrantů do ČR k nejrychlejším na světě...?“ [online]. *EU Portál* [cit. 21. 11. 2011]. Dostupné z: <http://euportal.parlamentnilisty.cz/Articles/5478-proc-patri-priliv-imigrantu-do-cr-k-nejrychlejsim-na-svete-.aspx>.
- Ortová, Jitka. 1996. *Kulturní a sociální ekologie: Skripta pro posluchače Filosofické fakulty University Karlovy I*. Praha: Karolinum.
- Ortová, Jitka. 1997. *Kulturní a sociální ekologie: Skripta pro posluchače Filosofické fakulty University Karlovy II*. Praha: Karolinum.
- Ortová, Jitka. 1999. *Kapitoly z kulturní ekologie*. Praha: Karolinum.
- Patočka, Jan. 1992. *Přirozený svět jako filosofický problém*. Praha: Československý spisovatel.
- Petrusek, Miloslav. 2011. „Národní identita v globalizujícím se světě: Rizika a výzvy naivního multikulturalismu a militantního nacionalismu“ [online]. *Osobní stránky Miloslava Petruska* [cit. 20. 11. 2011]. Dostupné z: <http://www.petrusek.cz/czech/texty/NarodAglobalOL.rtf>.
- Potůček, Martin, et al. 2003. *Putování českou budoucností*. Praha: Gutenberg.
- Snyder, Gary. 1999. *Praxe divočiny*. Praha: Maťa.
- Sokol, Jan. 2010. *Etika a život: Pokus o praktickou filosofii*. Praha: Vyšehrad.
- Susa, Zdeněk. 1998. *Ultreia: Zpráva o putování z Prahy až na konec světa 1991–1996. Díl I., Od Vltavy k Loiře*. Středokluky: Zdeněk Susa.
- Susa, Zdeněk. 1999. *Ultreia: zpráva o putování z Prahy až na konec světa 1991–1996. Díl II., Od Loiry k Atlantiku*. Středokluky: Zdeněk Susa.
- Young, Douglas, Patricia Burke Wood, Roger Keil (eds.). 2011. *In-between infrastructure: Urban connectivity in an age of vulnerability* [online]. Praxis (e)Press [cit. 27. 6. 2011]. Dostupné z: <http://www.praxis-eypress.org/IBT/inbetween.pdf>.

SUMMARY

The study concerns the theme of “horizon” (i.e. the boundary defining contemporary world view) and characteristics of current “Umwelt” (place to live). Based on the thesis “our place is part of what we are” (Gary Snyder’s *The Practice of the Wild*) the essay aspires to draw metaphorical comparisons of the Western world and the personalities of those who live there. It almost seems as though we have lost both the

wilderness in the form of natural landscape and *civility* – the cultural information and symbolic meanings that have always been contained in cultural landscape. Our space-time is no longer what it was: is it possible that a glimpse into the alluvium of the modern suburban areas will help us better understand the soul of Western human beings? Again, here we are in the middle of a chaotic world, like early medieval colonizers surrounded by wilderness. This time, however, the wilderness is “cultural”.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/2013
STUDIA SOCIOLOGICA XIX

NAŠE SPOLEČNÁ PŘÍTOMNOST II

Řídí: prof. PhDr. Hana Pátková, CSc. (předsedkyně),
doc. PhDr. Václav Marek, CSc. (tajemník), s redakční radou
Editoři: PhDr. Jan Vávra, Ph.D., Mgr. Zdenka Sokolíčková, Ph.D. M. A.,
PhDr. Miloslav Lapka, CSc.

Prorektor-editor: prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

Obálku navrhla a graficky upravila Kateřina Řezáčová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36, Praha 1

<http://cupress.cuni.cz>

Praha 2014

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1. Náklad 200 výtisků

ISSN 0567-8293

MK ČR E 18598

Objednávky přijímá Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze,
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1 (books@ff.cuni.cz)

Distributed by books@ff.cuni.cz